

Іван Ющук
Віра Когут
Галина Гуль

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2023

УДК 811.161.2(075.3)
Ю 98

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 05.02.2024 р. № 124)*

Підручник створено за Модельною навчальною програмою
«Українська мова. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д.)

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова : підручник для 7 кл. закладів загальн. се-
ред. освіти / І. П. Ющук, В. М. Когут, Г. М. Гуль. — Тернопіль :
Навчальна книга – Богдан. — 2023. — 264 с. : іл.

ISBN 978-966-10-6114-8

Зміст підручника відповідає Державному стандарту загальної
середньої освіти та Модельній навчальній програмі «Українська
мова. 7-9 кл.» (авт.: Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук
К. В., Попова Т. Д.).

Для учнів та учениць 7-х класів закладів загальної середньої осві-
ти та вчителів української мови.

УДК 811.161.2(075.3)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

<https://edodatok.com/6114-8/>

ISBN 978-966-10-6114-8

© Ющук І.П., Когут В.М., Гуль Г.М., 2023
© Навчальна книга–Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

Дорогі семикласники та семикласниці!

Мову можна вчити для когось і можна вчити для себе. Для когось — це заради високої оцінки, заради балів. Для себе — заради розвитку безмежних можливостей свого мозку, задля підвищення свого інтелектуального рівня. Це, звичайно, забезпечує водночас і високу оцінку.

Мова, як жоден інший предмет, найглибше сягає в підсвідомість людини, формує її, удосконалює. Тому при вивченні мови важливе не зазубрювання правил, які відразу ж і забуваються, а проникнення в навдивовиж логічно побудовану структуру рідної мови.

Мова має дві сторони: видиму й невидиму. Видима сторона — це мовлення, тобто усне й письмове спілкування, читання, творення текстів. Невидима — це мовні засоби, які у вигляді зв'язків між нейронами мозку залягають у глибинах нашої пам'яті і які ми постійно використовуємо під час мовлення й мислення. Мовні засоби в нашій пам'яті бувають невпорядковані, хаотичні й чітко впорядковані, як, скажімо, з'єднання в досконалому електронному пристрої. Зрозуміло, що бажаних результатів досягають там, де система логічно облаштована відповідно до її внутрішніх функціональних законів, і навпаки, результати мізерні там, де панує безлад.

А чи завжди ми правильно говоримо рідною українською мовою? Чи досконало знаємо її?

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Прослухати!

Розвиток мовлення

Фотоілюстрація

Ключ до вправи

Інтерактивна вправа

* Відповідь до вправи подано у кінці підручника

** Значення слова подано у кінці підручника

Вступ

§ 1.

Мова — нетлінний скарб кожного народу. Українська мова як засіб єднання, згуртування українського народу

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. — Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди! —

записав Т. Шевченко 1848 року в неволі, на далекому Кос-Аралі, зачувши звуки рідної мови.

Кожному народові Бог вділив його неповторну мову як за-сіб взаємопорозуміння між людьми й збереження століттями набутого досвіду. Мова — це й могутній інструмент мислення та пізнання навколишнього світу. Як кожна людина по-своєму сприймає навколишню дійсність, так і кожна мова по-своєму відображає, членує явища, і, таким чином, завдяки різноманіттю мов, людство в своїй сукупності має змогу якомога повніше й докладніше відтворити картину світобудови. Без тої чи іншої мови вселюдське уявлення про світ буде не таким повним, як неповною буде веселка без якогось кольору або навіть його відтінку.

Тому кожен народ зобов'язаний дбати про цей дар, захищати його, розвивати, вдосконалювати, помножувати його можливості й ефективно використовувати його. Народ, який не чинить цього, зникає з лиця землі як нація.

Мова є одним з найважливіших факторів, який об'єднує український народ, адже вона є національним символом, який сприяє збереженню національної ідентичності та спільної історії. Мова є своєрідним кодом, який зберігає інформацію про нашу історію, географію та культуру. Вона створює мовний простір, який є природним середовищем буття української нації. Збереження мовного простору є неодмінною умовою існування і розвитку української нації і гарантією забезпечення мовних прав українців.

Згуртування українців навколо мови є дуже важливим, оскільки воно сприяє зміцненню національної єдності та відчуття належності до спільного народу. Тому важливо підтримувати українську мову, вдосконалювати, використовувати в повсякденному житті та підтримувати її статус як державної мови.

“Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування”, — писав Панас Мирний.

Тільки користуючись рідною мовою й, таким чином, активно розвиваючи її, той чи інший народ може справно виконувати свою місію на Землі. Наша мова єднає нас, згуртовує у непрості часи боротьби з ворогом за незалежність України.

1

I. Прочитайте уважно висловлювання про рідну мову й Батьківщину. Зверніть увагу на слова й звороти, які добирають автори, щоб якнайточніше передати свої думки.

1. Свою Україну любіть, любіть її... Во врем'я люте, в остатню тяжкую минуту за неї Господа моліть (*Т. Шевченко*).
 2. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини (*В. Сухомлинський*).
 3. Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим (*М. Драгоманов*).
 4. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. В народі немає скарбу більшого, як його мова (*Ю. Мушкетик*).
 5. Мова — то дзеркало душі народу, то святиня, з котрою пов'язана не тільки минувшість, а й будучність народу і його повага в світі (*М. Подолінський*).
 6. Рідної мови не може покинути людина без скалічення своєї душі — так само, як не може замінитися з ким іншим своєю шкірою (*І. Франко*).

II. Підготуйтеся до усної розповіді на тему “*Рідна Батьківщина й рідна мова — найдорожчі в світі*”: складіть і запишіть приблизний план виступу, завчіть напам'ять деякі вислови.

2

Прочитайте вірш і поясніть, якою уявляється поетові рідна мова.

Все в тобі з'єдналося, злилося —
 Як і поміститися в одній! —
 Шепіт зачарований колосся,
 Поклик із катами на двобій.
 Ти даєш поету дужі крила,
 Що підносять правду в вишину,
 Вченому ти лагідно відкрила

Мудрості людської глибину.
І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

3 Прочитайте уривок і підготуйте усну аргументовану відповідь на запитання, чому дівчина почувала себе незатишно.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі.
Потроху й до одержі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу “юпку”, а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її посилено в “чулан”, а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той “чулан”; їй велено вчитися “прилежно”, а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, як вчишся, треба лежати... Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла слів, “що в книзі написано”... (Б. Грінченко).

4 Прочитайте уривок і дайте відповідь, у чому проявляються привабливість, могутність і необмежені можливості української мови.

Надзвичайна мова наша є таємницею. В ній усі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожності мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорожніше від самої речі.

Пригадаймо такі слова, як *оксамит*, *перла*, *намисто*, *рушник*, *хустка*, *знамено*... Кожне слово має свій сенс, свою красу. У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як *світанок*, *сонячний промінь*, *весняний струмок*, *голуба далечинь*, *блакитна високість*... А скільки таких слів існує, і за кожним — глибока суть і краса!

У величному мовному запасі вибрати потрібне слово — то велике вміння, і, навпаки, якщо ви користуєтеся словом неточним, то це, власне, те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом (*В. Сухомлинський*).

5

Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Дніпро — як мова. Мово наша і Ріко наша! Невичерпна, вічна, молода, як весняне листя. Райдуги купаються в Дніпрі, небо хмарніє від птаства, червоно-вишневі зорі зорять угорі, земля стогне від хлібів, громи вигуркочуються над посереддю Ріки, і садки вишневі коло хат, і хрущі над вишнями, і червоно в небі устає новий псалом залізу, а над усім мова гримить, і шепоче, і ніжно лащить, і бунтується...

Мово українська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала в небо з його мільйонкрилим птаством? Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. “Тече вода в синє море, та не витікає...” (*За П. Загребельним*).

II. Як ви розумієте порівняння Дніпра з мовою і мови з Дніпром? Підготуйте усну розповідь на тему “*Україна, Дніпро і наша мова*”.

6

Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь (це заповідав нам великий Тарас Шевченко). 2. У ріднім краю навіть дим солодкий і коханий (ці слова сказала Леся Українка, їдучи в Італію). 3. Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми будемо з нею! (так звертався видатний поет Володимир Сосюра до українців, коли любити Україну заборонялося).

Повторення та узагальнення вивченого

§ 2.

Словотвір. Похідні й непохідні слова. Основні способи словотворення

1. Що вивчає словотвір?
2. Які слова називаємо похідними?
3. Які слова називаємо непохідними?
4. Як називається слово, яке лягає в основу похідного?
5. Що таке твірна основа?
6. Назвіть основні способи словотвору.

- 7 I.** Поміркуйте, слова якої групи є похідними від іменника *Україна*, а які є формами цього слова.
 1. Україна — України, Україні, Україною.
 2. Україна — українці, український, по-українськи.
- II.** Утворіть та запишіть два похідні слова від слова *земля*; запишіть це слово у формі орудного та кличного відмінків.

8 Розподіліть слова у дві колонки: 1) непохідні; 2) похідні. Виділені слова розберіть за будовою.

Вода, музикант, нічний, праліс, друг, промова, писати, свобода, сонце, мирний, оспівати, калина.

9 Визначте, яке зі слів у парі є похідним. Спишіть слова і проведіть стрілку від твірного до похідного.

Зразок. *Ліс* → *лісок*; *березовий* ← *береза*.

Білий, біленький; рожевіти, рожевий; читати, читач; книжковий, книжка; синь, синій.

10 I. Прочитайте уривок із вірша Лесі Українки «Колискова» та поміркуйте, які суфікси надали виділеним словам емоційності.

Місяць яснесенький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи ж ти, малесенький,
Пізній бо час.

II. Спишіть уривок. Знайдіть похідні слова і розберіть їх за будовою.

III. Утворіть по одному слову від слів *місяць* та *час*.

11 Запишіть слова в таблицю за зразком.

Твірне слово	Похідне слово	Спосіб творення
калач	калачик	суфіксальний

Дощик, граніт, безумовний, вихід, аквапарк, підвіконник, чернозем, юнь, премудрий, шкільний, кобзар, п'ятиповерховий, приморський, позеленіти, підпис.

12 I. Утворіть від кожної пари слів одне способом складання та запишіть їх у дві колонки: 1) утворені за допомогою сполучних голосних *о*, *е*; 2) утворені без сполучних голосних.

Машини, будувати; пожежа, небезпека; цемент, бетон; експерт, криміналістика; земля, трусити; космонавт, досліджувати; п'ять, поверх; популярний, музика; земля, міряти, чарувати, зілля.

II. Із кожної колонки виберіть одне слово та складіть і запишіть із ним речення.

13 Подані словосполучення замініть абрєвіатурами.

Зразок. *Українська Народна Республіка – УНР.*

Українська повстанська армія, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, гідроелектростанція, зовнішнє незалежнє оцінювання, станція технічного обслуговування, Українські січові стрільці, Міністерство закордонних справ, Китайська Народна Республіка, Південно-Африканська Республіка.

§ 3. Лексикологія. Групи слів за значенням, походженням, уживанням. Фразеологія. Правильне вживання слів і фразеологізмів

1. Що таке лексика?
2. Що називають лексичним значенням слова?
3. Як називають ті словники, у яких розкривається лексичне значення слів?
4. Які слова однозначні, а які — багатозначні?
5. Що означають слова в прямому значенні, а що — в переносному? Які слова називають омонімами?
6. Які — антонімами? Що таке синоніми?
7. Для чого в мові потрібні синоніми?
8. Як треба користуватися синонімами?
9. Які бувають слова за походженням?
10. Чи відрізняються чимось запозичені слова від незапозичених?
11. Які бувають слова за вживанням?

12. Які слова називають неологізмами, а які — архаїзмами?
13. Які словосполучення називають стійкими?
14. Що таке крилаті вислови?
15. Які словники української мови ви знаєте?

14 У подані прислів'я вставте пропущені підмети. Поясніть, як ви їх добирали.

1. Кожний ... на свою моду крає. 2. Без копила і ... чоботи не зробить. 3. Який ..., така й череда. 4. ... клепле, поки тепле. 5. Кепський то ..., що в своїй хаті змокне. 6. Який ..., така й коса. 7. Знання ... не вкраде. 8. Дружній череді ... не страшний. 9. ... не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

Слова для вставок: *косар, господар, мудрий, пастух, вовк, коваль, кравець, швець, злодій.*

15 *До поданих слів доберіть із дужок слова так, щоб утворилися словосполучення.

1. Попереджати, запобігати (лихові, про небезпеку). 2. Рахувати, вважати (можливим, гроші). 3. Кроїти, краяти (хліб, тканину). 4. Власник, володар (кубка, будинку). 5. Здатний, здібний (на подвиг, до наук). 6. Робочий, робітничий (гуртожиток, одяг). 7. Рідкий, рідкісний (ліс, випадок).

16 Прочитайте речення й поясніть, яких різних значень набуває в них слово *гарний*.

1. Тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень (*Олесь Гончар*). 2. Яка гарна делікатна мелодія! 3. Часом людей тільки гарними словами вловлюють, що ж то дією власною можна! (*З тв. Марка Вовчка*). 4. Новину гарну привезла вам (*З. Мороз*). 5. Все те сталось в теплу, гарну пообіднюю годину (*Леся Українка*). 6. Гарний син, тихий, роботящий. 7. Побачив над собою занесену руку й почув такий гарний удар в тім'я, що випустив каната (*З тв. Ю. Яновського*).

17 І. До поданих іншомовних слів доберіть синоніми й запишіть їх у колонку в тому самому порядку.

Момент, педагог, ароматний, гравій, алфавіт, лозунг, горизонт, пілот, контур, гігант, актор.

Синоніми: *абетка, артист, велетень, гасло, духмяний, льотчик, мить, обрис, обрій, ринь***, учитель.

II. З перших букв дібраних синонімів складіть фразеологізм. Запишіть його.

18

I. Прочитайте уривок. Знайдіть фразеологізми і поясніть їхнє значення.

Було це якось улітку ввечері. Посеред двору на колодках сиділи всі наші: тато й мама, старша наша сестра і дехто з сусідів. Гомонів між ними й дід...

А я кругом двору, ніби той об'їждчик, хвицаючись і тоненько іржучи, ганяю безперестанку на хворостині. А більші діти, як галич**, збили ярмарок коло ями, що ромашами** та кропивою позаростала: в дворі у нас почали копати глинище**. Стрибають через яму і в яму, один одного пхають, сиплються землею, як борошно, м'якою, галасують, геть-геть луна ходить. У дворі стоїть такий ярмарок, що за малими великі один одного не чуять.

— Та вгамуйтеся! Не кричіть! Не казіться! — тільки й чути раз по раз з колодок...

Далі до діда:

— Хоч би ви, діду, поробили їм що-небудь, щоб вони хоч на часину примовкли.

— Я їм пороблю! Я їх зараз усіх в поросят поперекидаю, — жартує дід.

А нам ще веселіше від того.

На подвір'ї було темно, а далі почало чогось видніти. Ті, що на колодках сиділи, чогось примовкли і дивились усі в один бік. За нашим двором темніли городи, за городами верби рядами з долини верхі аж до неба попіднімали, а геть-геть за вербами, де вдень, як море, квітувала пшениця і звідкіль увечері вітер тільки її дух приносив, там червоно червонілося, ніби десь у полі вогонь пастухи розкладали.

— Андрійку, гов! — гукає дід...

Я хльоскаю батіжком із валу** свого вороного й шумлю до діда:

— Ви, діду, кликали мене?

— Іди сюди!

Дід бере мене на руки, я спершу пручаюсь, боюся, що він мене догори дригом поставить. Дід бере силою.

— Дивись — чи бачив ти таке: за лісом, за пралісом золота діжа сходить?

Я примовк. Далі як не закричу, як не загаласую:

— Ай-яй-яй! Дивіться! Що воно таке? (За С. Васильченком).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Пригадайте щось і з власного досвіду, додайте його до переказу.

19

Прочитайте текст. З'ясуйте значення невідомих чи не зовсім відомих вам слів. Текст перекажіть усно.

Держава у своїй діяльності керується певними законами. І найвищий з її законів — Конституція. У Конституції визначаються основні права та обов'язки громадян і зобов'язання держави перед громадянами.

Україна теж має свою Конституцію. У ній життя і здоров'я, честь і гідність кожної людини визнаються найвищою цінністю. Нічого ціннішого за людину немає. Усі люди є рівними у своїх правах. І про захист цих прав має дбати держава.

Громадяни повинні неухильно дотримуватися Конституції України та її законів, шанувати права і свободи, честь і гідність інших людей, їхній обов'язок — захищати цілісність і незалежність України, дбати про її добробут.

Конституція встановлює, що державною мовою в Україні є українська мова. Її має знати кожен громадянин України.

Конституцію України було прийнято 28 червня 1996 року. Цим актом було остаточно утверджено Україну як суверенну і незалежну державу. День прийняття Конституції став одним з найбільших свят нашої країни.

20

Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

За словом у кишеню не лізти (бути дотепним і метким у розмові); бистрий на слово (дотепний, кмітливий); дар слова (здатність красиво, розумно говорити); бити словом (висловлюватися влучно, дошкульно); гострий на язик (дотепний); жалити язиком (сильно дошкульяти словами); держати язик за зубами (бути стриманим у висловлюваннях, мовчати); взяти втямки (усвідомити, збагнути).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

I. Повторення вивченого про текст

1. Текст складається з речень, об'єднаних спільною темою й основною думкою.
2. Речення в тексті розташовані одне за одним у часовій або логічній послідовності так, що кожне наступне висловлювання пояснює, доповнює або уточнює попереднє.
3. Речення в тексті пов'язані між собою сполучниками, займенниками, вжитими замість уже названих речей, повторенням тих самих або синонімічних назв.
4. У цілісному тексті розрізняють вступ (зав'язку), основну частину і висновок (розв'язку).

Проаналізуйте два наступні тексти. У якому з них переважають художні, а в якому — публіцистичні елементи? Обговоріть у класі побудову обох текстів. За цими двома зразками складіть власну розповідь про початок навчального року у вашій школі чи класі.

21

1. Прочитайте текст і з'ясуйте значення невідомих вам слів. Поясніть вживання розділових знаків у ньому.

Настрій у мене сьогодні особливий. Після літніх канікул ми вперше зібралися в своєму класі. Кожному хотілося розповісти про найцікавіше, поділитися спогадами, як минуло літо.

На великій перерві до нас підійшов класний керівник. Він розпитував, хто чим займався на вакаціях, а потім зажадав, щоб ми показали свої записники. Найбільше його зацікавив мій зошит. Вчитель уважно передивився його і мовив до присутніх:

— Ось, діти, прекрасний зразок, як треба записувати народну творчість! — І він підняв над головою мого зошита. — Раджу вам всім ознайомитися з матеріалами, котрі зібрав ваш однокласник. Зверніть увагу, що записи — а тут прислів'я та приказки, народна метеорологія, обряди — стосуються давнини. Це особливо цінно, бо зберігається в пам'яті лише літніх людей, яких не так і багато. Відійдуть вони, і ми чимало втратимо з нашої національної культури... Це справжні перлини фольклору й етнографії!

Оскільки ми майже не знали про зміст цих термінів, то вчитель зупинився докладніше на них. Як ми довідалися, фольклор — це така наука, що вивчає народну творчість: пісні, легенди, казки та перекази. Етнографія досліджує давній побут, тобто як жили і чим займалися люди. Це — житло, одяг, народна медицина і кулінарія, традиційні промисли й ремесла, свята та обряди (*В. Скуратівський*).

II. Поділіться враженнями від початку навчального року. Свої враження запишіть.

Альманах

Твір перший (Наталчин)

ПЕРЕДМОВА

У п'ятому класі ми, тобто Андрійко, Галя, Марійка, Оленка, Олень, Петрик, Сашко і я, вели “Щоденник”. У ньому записували, що бачили, чули й думали. Це всім подобалося.

Але щоденник, як сказав Андрійко, — річ делікатна, особиста. Не всі схотіли давати свої записи до спільного “Щоденника”.

Тому в шостому класі ми (до нас приєднався ще й Михайлик) стали складати казки. Цікаво було вигадувати різні пригоди, які нібито траплялися із звірами, і не тільки з ними.

Тепер ми надумали скласти альманах. До нього ввійдуть не лише казки, а й наші оповідання, вірші, роздуми, рецензії. Хто що зможе.

Ми хочемо бути корисними Україні. Будемо не тільки працювати, а й спробуємо творити духовні скарби. Бо ж не хлібом єдиним живе людина. Як каже наш учитель Петро Іванович, у кожного з нас є талант. Треба тільки допомогти йому розкритися.

22

Порадьтеся зі своїми шкільними товаришами, може, й вам би взятися за укладання альманаху. А ваш учитель чи вчителька допоможуть вам оформити його. Може, й чиїсь батьки долучаться до цієї справи. А щоб вийшов альманах, досить, щоб кожен із вас подав до нього бодай по одному творові.

Альмана́х — збірка літературно-художніх і/або науково-популярних творів, об'єднаних за якою-небудь ознакою (тематичною, жанровою, ідейно-художньою тощо).

§ 4. Морфологія. Рід та число іменників, відмінювання іменників. Групи прикметників за значенням, ступені порівняння прикметників

1. Що вивчає морфологія?
2. Які морфологічні ознаки має іменник?
3. Назвіть роди іменників.
4. Назвіть числа іменників.
5. Що впливає на вибір відмінкового закінчення?
6. Як іменники поділяємо на відміни?
7. Як іменники I та II відмін поділяють на групи?
8. Які закономірності у вживанні закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду (дуб — дуба, ліс — лісу)?
9. Які особливості орудного відмінка однини іменників III відміни?
10. На що вказує і на які питання відповідає прикметник?
11. Назвіть групи прикметників за значенням.
12. Як творимо ступені порівняння прикметників?

23

Прочитайте уривок з вірша, знайдіть у ньому іменники й визначте рід, відміну, групу, відмінок та число кожного.

Давно, давно, ще в пору колискову,
 блаженним безтурботним малюком
 я всмоктував у серце рідну мову
 з цілющим материнським молоком.
 Вона була як вогник для дитини
 і розумом, і першим відкриттям.
 Влилась у кров,
 вросла в живі клітини
 не райського — сутужного життя.
 Тепер і день і ніч без передишки
 перевертаю ревно тонни брил,
 усе шукаю точних слів для книжки,
 щоб душі зачаровувать могли...

Д. Луценко

24

I. Випишіть подані іменники в чотири колонки за відмінами.

Охота, узбережжя, оснащёність, плодючість, ім'я, стаття, робота, плід, дуб, зустріч, каченя, яйце, ідеал, ожеледь, сонце, синь, обличчя, сходинка, роззява, старість, курча, очистка, прибій, лелека, будень, тьмяність.

II. У словах перших трьох колонок підкресліть другу від початку букву. З цих букв складіть закінчення вислову І. Франка: *“Не може при добрі той жить, ...”*.

- 25** I. Випишіть подані іменники I та II відмін у три колонки за групами: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана.

Вжиток, тирса, озеленювач, квітникар, столяр, картяр, настрій, ожеледиця, днище, скельце, отвір, лящ, втеча, стаж, секретар, лялька, тягач.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову американського філософа Джорджа Сантаяни: *“Життя — не вистава й не свято; ...”*.

- 26** I. Іменники I і II відмін поставте в орудному відмінку однини (*ким? чим?*) і запишіть у дві колонки: 1) з *о* в закінченні; 2) з *е* в закінченні.

Орач, товариш, одуд, зброяр, борозна, обов'язок, синиця, яр, страйкар, тиша, формуляр.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення прислів'я: *“Жити — ...”*.

- 27** Прочитайте вголос прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини. Поясніть вживання в них закінчень *-а* та *-у*.

1. Чоловік без (розум) — що сніп без (перевесло). 2. Смола до (дуб) не пристане. 3. Від одного (удар) дерево не падає. 4. Нема (дим) без (вогонь). 5. Багато (грим) — мало (дош). 6. Згаяного (час) і конем не наздоженеш. 7. (Хліб) лежачого ніде нема.

- 28** I. Іменники II відміни поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-а, -я*; 2) із закінченням *-у, -ю*.

Вжиток, спрут, кут, дим, струс, степ, ясен, атом, ляк, гектар.

II. З других букв кожного слова складіть початок вислову Й.В. Гете: *“... — це передчасна старість”*.

- 29** I. Іменники III відміни поставте в орудному відмінку однини й запишіть їх у дві колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв.

Взаємність, пристрасть, одіж, жовч, зелень, здатність, щирість, цвіль, старанність, подорож, тьмяність, блакить, п'ядь, ясність, лякливість.

II. З других букв кожного слова складіть початок вислову Д. Павличка: *“..., там загиба зневіра”*.

30

*Перепишіть прислів'я. Прикметники, що в дужках, поставте в потрібній формі вищого (I частина) та найвищого (II частина) ступеня.

I. 1. Правда (ясний) від сонця, та її зі свічкою шукають. 2. Дружба та братство (дорогий) за багатство. 3. Нема (поганий) ворога, як дурний розум. 4. Чим (великий) негідник, тим (великий) боягуз.

II. 1. Думка (бистра), земля (ситна), сон (милий). 2. (Дорога) та пісня, з якою мати колисала. 3. Усьому початок (важкий). 4. Добрий сусід — (близька) родина.

§ 5.

Морфологія. Відмінювання числівників, поєднання числівників з іменниками, уживання числівників на позначення часу. Розряди займенників

1. Яку частину мови називаємо числівником?
2. На які розряди поділяємо числівники? Охарактеризуйте їх.
3. Як відмінюємо кількісні числівники?
4. Як відмінюємо кількісні дробові числівники?
5. Як відмінюємо порядкові числівники?
6. Назвіть прийменники, які вживаємо на позначення часу?
7. Яку частину мови називаємо займенником?
8. Назвіть розряди займенників.
9. Як розрізнити питальні та відносні займенники?

- 31** Провідмініяйте письмово числівник 756, а потім уважно звірте з поданим нижче відмінюванням цього числівника. Помилки, якщо трапляться, виправте.

Н. сімсот п'ятдесят шість

Р. семисот п'ятдесяти шести (шістьох)

Д. семистам п'ятдесяти шести (шістьом)

Зн. сімсот п'ятдесят шість

Ор. сьомастами п'ятдесятьма шістьма (шістьома)

М. (на) семистах п'ятдесяти шести (шістьох)

Кл.

- 32** **I.** Запишіть, розкриваючи дужки, у дві колонки словосполучення: 1) з іменниками, у яких закінчення *-а*; 2) з іменниками, у яких закінчення *-и*.

Три (сідло), півтора (ар), чотири (солдат), три (електрик), півтора (метр), два (озеро), два (балон), три (ешелон), півтора (градус), половина (обруч).

- II.** З перших букв іменників складіть закінчення давньогрецького вислову: *“Пізнай...”*.

- 33** Прочитайте прислів'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

1. Черствий книш, та без (він) ще гірш. 2. Всяк правду знає, та не всяк про (вона) дбає. 3. Не соли (нічия) рани, то й твоєї не будуть. 4. Як на (свій) язичку не втримаєш, то на чужому не втаїш. 5. Зі (своя) печі й дим солодкий. 6. З (це) пива не буде дива.

- 34** Перепишіть фразеологізми, підкресліть займенники. З двома стійкими висловами складіть речення.

1. Цього разу, цими днями, до цього часу, з цього приводу, з цієї причини, за цих умов, при цьому слові, при цих словах, у цьому ж дусі. 2. Усією душею, усім серцем, з усієї сили, на всьому ходу, з усіх боків, за всіма правилами, докладати всіх зусиль, та й по всьому.

II. Роздум на морально-етичну тему

1. У роздумі ставлять якесь питання і шляхом логічних міркувань з'ясовують його суть.
2. Роздум починають тезою, тобто називають те, що треба розглянути, довести, і дають загальне визначення його.
3. Основну частину роздуму становлять докази (аргументи), які підтверджують або заперечують те чи інше положення.
4. Роздум закінчують коротким висновком або підсумком, який логічно випливає з попередніх міркувань.

Прочитайте наступні два тексти. Поміркуйте над тим, які різні вияви може мати доброта, і складіть кожен свій текст про цю людську якість.

- 35** 1. Прочитайте уривок із казки про Івасика-Телесика. Випишіть усі слова зі здрібнілими суфіксами.

Були собі чоловік та жінка, а в них синок-одиначок Івасик. Ото Івасик, як підріс трошки, став просити батька:

— Зробіть мені, татусю, човник та весельце, то я буду рибку ловити та вас при старощах годуватиму.

— Куди тобі, синку, ти ще маленький, — каже батько.

А він таки одно: зробіть та й зробіть. От зробив йому батько човна і весло, і став Івасик рибалити. Поплине Івасик річкою геть-геть далеченько, а мати тим часом йому їсти наварить та в горнятка-двійнятка накладе, візьме ті двійнятка ще й сорочечку білу для Івася, піде до берега, стане та й кличе:

Івасику, Івасику,
Приплинь, приплинь
До бережка,
Я дам тобі їсти-пити
І хороше ходити.

А Івасик почує:

— Це ж моєї матінки голосок.
Пливи, пливи, човнику, до бережка.

Приплине, пообідає, сорочечку білу візьме, подякує, віддасть матері рибку, що наловив, та й знов на річку.

- II. Підготуйтеся до усного переказу уривка: прочитайте його кілька разів, запам'ятайте окремі вислови, потренуйтеся вдома перед дзеркалом.

Альманах

Твір другий (Сашків)

ДОБРОТА

Що таке доброта? Добра людина прагне все робити так, щоб нікому не заподіяти зла, не завдати болю. Вона співчутливо ставиться до інших, намагається зрозуміти людей. Добросерда людина поділиться тим, що має, з іншим, хто потрапив у біду, зазнав лиха.

Чи завжди треба бути добрим? Якщо ти будеш добрий до людини, яка коїть злочин, якщо потуратимеш негідникові, то ти сприятимеш злу. І, отже, не будеш добрим для більшості людей. Міліціонер, який спиняє злочинця, чи суддя, який судить його відповідно до закону, — добрі люди, бо вони захищають усіх.

Чи вигідна доброта? Якщо я буду добрий до людей, то ні в кого не буде причини мені робити зло. Бо за зло завжди платять злом, а за доброту — переважно добром. А якщо я не буду добрим, то хто буде добрий? Коли хочеш, щоб інші були добрі, будь добрим насамперед сам.

Здавна в Україні побутує звичай шанобливо звертатися до інших людей словами “добродію”, “добродійко”. Цим визнається доброта як найкраща риса в людях.

- 36** Прочитайте Сашків роздум. Проведіть у класі диспут про доброту. Можливо, ви в чомусь не погоджуєтесь із Сашком — скажіть про це, аргументуйте свою думку.

Морфологія. Орфографія

§ 6.

Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Форми слова

37 Порівняйте подані парами слова. До яких частин мови вони належать? Яка між ними різниця в значенні, у змінюванні?

Переписувати — переписування, сподіватися — сподівання, розмовляти — розмова, гуркотіти — гуркіт, мовчати — мовчазний, кричати — крикливий, синіти — синій, зм'якнути — м'який, потроїти — три, засвоїти — свій.

Дієслово називає дію або стан і відповідає на питання *що робити? що зробити?*

38 Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані після неї запитання.

Форми дієслова

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
Неозначена	<i>що робити?</i> <i>що зробити?</i>	незмінна форма	будь-яким членом речення
Особова	<i>що роблю?</i> <i>що робив?</i> <i>що буду робити?</i> <i>що робив би?</i> <i>що роби?</i> і под.	за способами, часами, особами, родами, числами	присудком
Дієприкметник	<i>який?</i>	за родами, відмінками й числами	означенням, присудком
Форма на <i>-но, -то</i>	<i>що зроблено?</i>	незмінна форма	присудком
Дієприслівник	<i>що роблячи?</i> <i>що зробивши?</i>	незмінна форма	обставиною

1. Які є основні форми дієслова?
2. Які форми дієслова незмінні?
3. Які форми дієслова можуть змінюватися за часами й особами?
4. Які форми дієслова можуть виступати присудками?
5. Які форми дієслова вживають тільки в ролі присудка?

1. Дієслово має п'ять основних форм: неозначену, особову, дієприкметник, форму на **-но, -то** і дієприслівник.
2. Неозначена форма, форма на **-но, -то** і дієприслівник незмінні.
3. Лише особова форма може змінюватися за часами й особами.
4. Усі форми дієслова, крім дієприслівника, можуть виступати присудками.
5. Тільки як присудки вживають особову форму й форму на **-но, -то**.

- 39** I. Випишіть підряд у колонку всі форми дієслова в такому порядку: 1) неозначена; 2) особові; 3) дієприкметники; 4) форми на *-но*, *-то*; 5) дієприслівники.

Яснішати, триваючи, налаштований, бачено, електрифікований, їжджу, інкрустовано, експериментуючи, молотий, ходимо, ліплено, бризнувши, кликати, адресований, екзаменуєючи, явлено.

II. З перших букв кожного слова складіть закінчення вислову давньогрецького філософа Фалеса: *“Про друзів слід пам’ятати не тільки тоді, коли вони з тобою, а й тоді, ...”*.

40

Прочитайте прислів’я, знайдіть у них дієслова й визначте їхню форму. Якими членами речення вони виступають?

1. Узявшись за плуга, не оглядайся назад. 2. Сказане слово — срібло, а мовчання — золото. 3. Птиця створена для польоту, а чоловік — для роботи. 4. Не на слова дивися, а на роботу. 5. По роботі пізнати майстра. 6. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 7. Сказано на глум, а ти бери на ум.

41

Переробіть текст так, щоб уникнути іменників на *-ння*, замінивши їх дієсловами (наприклад: *Закінчили копання картоплі. — Закінчили копати картоплю*).

Уявіть собі, як було б, якби люди не дбали про природу. Станеться забруднення повітря, стане важким дихання. Люди почнуть хворіти. Річки, озера зазнають обміління. Відбудеться руйнування верхнього родючого шару ґрунту. І неможливе буде вирощування хліба.

Ось чому всі ми повинні виявляти дбайливе ставлення до природи, до її багатств.

42

Прочитайте уривок. З’ясуйте, за допомогою яких дієслів автор змальовує шаленство бурі. Знайдіть дієслова, які передають: 1) переміщення в просторі; 2) дії, спрямовані на інші предмети; 3) звуки; 4) стан.

Нагло безшелесна тиша луснула, мов надутий пухир. Грюкіт перекотився лісом, наче повінь. Вітер зірвався, мов кінь з припону, заіржав хрускотом ламаного галуззя, гупнув копитом у піскові галяви й підняв непроглядні тумани куряви, потряс буйною гривою хмар. Зубами хватав сосни, наче стеблини трави, й трощив їх. Хвостом, немов помелом, змітав бовдури хвої.

Стрінувши тверду стіну гущі, ставав дуба, підносився вгору й падав своїми грудьми на густе верховіття, що пригиналося, мов під ударом молота. Задніми ногами рив яруги, розпорпував верству чатиння** та листя, що обтулювали пні дерев, роздирав одержу моху, що вкривала чорне тіло землі, й сипав високі кучугури. Вихор казився. Ревів, вигукував, свистів, гоготав, голосив, сміявся, грюкав, брязкав, деренчав, виляскував, порскав, пирхав, мугикав, рипів, рюмсава, рокотав. Наче волосся з голови, видирав з дубових чубів гілля, крутив ним, креслив у повітрі химерні колеса й жбурляв у далекі багнюки... (Б.-І. Антонич).

43

I. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на те, як передано гуркіт грому. Приготуйтеся до усного переказу уривка: уявіть послідовність подій, запам'ятайте окремі слова та речення.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний дощ (С. Васильченко).

II. Складіть і запишіть три-чотири речення, використовуючи дієслова з тексту. Постарайтеся, щоб це був зв'язний текст.

44 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жити і Бога хвалити (бути повністю задоволеним життям); жити своїм розумом (дотримуватися власних поглядів); жити на свою руку (бути незалежним); жити не хлібом єдиним (крім матеріальних, мати й духовні інтереси); жити заднім розумом (правильно міркувати після вчинків); ряст топтати (жити); розкидати розумом (зосереджено думати).

§ 7. Неозначена форма дієслова (інфінітив)

Неозначена форма (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число, лише називає дію або стан і відповідає на питання *що робити?* або *що зробити?*

Неозначена форма має наприкінці суфікс **-ти**: *допомагати*, *уміти*, *рости*, *знайти*. Суфікс **-ть** допускається лише в розмовному та художньому стилях: *уміть*, *жить*, *працювать*.

Частину неозначеної форми без суфікса **-ти** називають основою інфінітива: *говори-ти*, *мовча-ти*, *дія-ти*, *плив-ти*, *ми-ти*.

45 Дослідіть, якими членами речення може виступати неозначена форма дієслова.

1. Першою думкою в Остапа було (*хто? що?*) тікати (*М. Коцюбинський*). 2. Згодом Богдан (*що зробив?*) почав прощатись (*Леся Українка*). 3. Хоча б скоріше (*що робилося?*) почало світати! (*І. Вільде*). 4. Гнат виніс теляті (*кого? що?*) їсти (*М. Коцюбинський*). 5. Стала наближатися година (*яка?*) рушати в дорогу (*С. Васильченко*). 6. Стомились хлопці, зупинилися (*з якою метою?*) спочити.

Неозначена форма дієслова може виступати будь-яким членом речення. Найчастіше вона входить до складу присудка.

- 46** Прочитайте уривок з народної історичної пісні, знайдіть дієслова в неозначеній формі.

“Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!” —
“Ой як мені не пугати,
Що хочять байрак вирубати,
А мені нігде прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Малих діток виглядіти”.
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку...

- 47** I. Подані дієслова запишіть у три колонки з основою інфінітива на: 1) -а; 2) -и, -і; 3) приголосний.

Бриніти, ділити, змогти, осяяти, зволікати, вділити, розмовляти, понести, знітитися, з'єднати, звести, з'їжджати, воліти, впливти, з'їздити.

- II.** З других букв складіть пропущені три слова у вислові німецького філософа XVIII ст. Йоганна Гердера: “*Хто не любить..., не заслуговує на ім'я людини*”.

- 48** I. Випишіть з уривка всі дієслівні форми й поряд допишіть неозначену. У дужках скорочено позначте вид, наприклад: *веде* — *вести* (Н.в.).

У напільне вікно видно дорогу, що веде з поля. Тиміш, малий коваленко, годинами не відводить від неї очей. Ген вдалині закуріло, завертіло, все ближче й ближче — котиться, пританцьовуючи, вихор, крутить пилюгу, соломучу, листя, виростає, ширшає, вже підступив до хати, вже затулив порошном усе поле і небо та й увігнався в село, ще поширшав, ще повищав — і лопнув, як булька, зоставивши всередині кілька тремтячих бадилін та гусяче перо. І зацімліла дорога. Причаїлась, погасло на ній все. Там, де ховається в житі, блакитні злегка.

— Не дивись на вихор, — каже мати (Є. Гуцало).

II. Знайдіть в інтернеті або розпитайте в старших людей про повір'я, пов'язані з вихором, і запишіть їх.

49

I. Запишіть дієслова підряд у колонку й біля кожного з них допишіть синоніми з довідки, поданої нижче.

Ослабнути, хитатися, держати, куйовдити, обманути, юрмитися, спускатися, схуднути, вештатися, насмілитися, скиглити.

Синоніми: *волочитися, зважитися, з'їжджати, змарніти, коливатися, кошлатити, нити, охлянути, ошукати, товпнитися, тримати.*

II. З других букв дописаних синонімів складіть два пропущені слова у реченні: “Одна з ознак ... — швидке, *чітке читання*”.

50

I. Прочитайте уривок. Придивіться, як автор по-різному будує речення зі словами *неприємно* і *приємно*. Чи завжди після цих слів вживають неозначену форму дієслова?

Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю приємних і прикрих речей. Як *неприємно*, коли баба кляне або коли йде дощ і не вщухає. *Неприємно*, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси або гуска сичить біля ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як *неприємно* в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. *Неприємно*, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. *Неприємно* ходити босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном *неприємно*, коли віз ось-ось перекинеться в річку. *Неприємно* дивитись на великий вогонь, а от на малий — *приємно*. І *приємно* обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. *Приємно* бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока**. *Приємно* знайти в траві пташине кубло. *Приємно* їсти паску й крашанки. *Приємно*, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. *Приємно* спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння *приємний*. *Приємно* тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. *Приємно*, коли яблуко, про яке думали, що

кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками (О. Довженко).

II. Проведіть дискусію на тему “Що приємно, а що неприємно”, хай кожен у класі висловить свої міркування.

51

Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Припасти до серця (сподобатися); кортить як меду лизнути (дуже хочеться); ждуть як свяченої паски (нетерпляче очікують); як би хто на сто коней висадив (дуже радий, щасливий); носиться як з писаною торбою (приділяє надмірну увагу), як у бога за пазухою (безтурботно, привільно жити); як вареник у сметані (дуже добре, заможнo).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

III. Елементи опису в розповіді

Щоб читач склав правильне уявлення про предмет розмови, у твір вводять, як правило, короткі описи тих речей або явищ, про які йде мова.

1. В описі стисло подається загальний вигляд предмета розмови, його найістотніші риси.

2. Оповідач ділиться враженнями, які викликає цей предмет, може вказувати на його подібність до інших, більш відомих предметів.

3. Опис подається в певній послідовності — за місцем розташування, за часом вияву, за причиново-наслідковою залежністю.

Порівняйте дві розповіді про море. Знайдіть у них елементи опису й визначте, яку роль вони виконують. У свою розповідь про те, як ви провели літо, не забудьте принагідно ввести елементи опису того, що вам довелося побачити чи відчутти.

52 I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому всі дієслівні форми й визначте їхній вид. Як вид дієслова залежить від змісту розповіді?

Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав, та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов (*М. Коцюбинський*).

II. Перекажіть текст, запишіть переказ, підкресліть дієслова і зазначте над ними вид.

Альманах

Твір третій (Андрійків)

НА МОРІ

Улітку я з татом і мамою відпочивав на Чорному морі в Скадовську. Містечко невелике. Усе в садках. На базарі повно кавунів, динь і молодой картоплі. А сливи, груші, яблука продавці вивозять аж на пляж.

Але основне в Скадовську — це, звичайно, море. Воно тут мілке, тому вода в ньому добре прогрівається.

І пахне кáмкою та кишить медузами. Медузи жалять, але не так сильно, як наша кропива́.

Далеко в морі видніється довга темна смужка. Виявляється, то острів з таємничою назвою Джарилгач. Раз по раз я вдивлявся в нього, намагаючись уявити, який він.

І ось одного вечора тато каже:

— Завтра вранці поїдемо на острів.

Накупили харчів, приготували води, щоб узяти з собою.

Уранці мене розбудили півні: ще сонце не сходило, а вони вже розкукурикалися. До світанку я так і не заснув. Ми нашвидкуруч поснідали й поспішили на причал, щоб устигнути на перший рейс.

Ранок видався тихий. Вода була рівна й блищала, як скло. Тільки за теплоходом тягнувся трикутник збуреної води, на якій мерехтіли дрібні гребінці, наче скалки скла.

Сам острів виявився піщаним, непоказним. Трава на ньому росла ріденька і якась тверда, колюча. І трава, і повітря були мовби просякнуті морською сіллю.

Ми пішки перетнули острів і вийшли на південний берег. Тато казав, що звідси до самої Туреччини ніякої землі нема, тільки сама вода. Хоч вітру не було, але на берег набігали хвиля за хвилею. На піску кожного разу з-під хвиль виринали омиті водою барвисті черепашки різної форми. Коли я збирав їх, мама раптом загукала:

— Дивіться, дивіться!

У відкритому морі гралися два дельфіни: вистрибували з води, розсипаючи іскри крапель, мчали наввипередки, робили круті повороти, ганялися один за одним...

Мені й тепер часто сниться море; я чую його шурхіт по набережному піску, бачу дельфінів, які вилискують чорними тілами, розсікаючи хвилі Чорного моря, відчуваю запах камки.

- 53** I. Прочитайте Андрійкове оповідання. Спробуйте й ви розповісти, як провели літо. Не треба перераховувати все підряд, достатньо змалювати те, що найглибше запало до пам'яті, найбільше вразило вас. Це може бути навіть один день чи лише одна якась пригода. У розповіді важливий не перелік подій, а опис окремих деталей.

- II. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть її, спираючись на текст.

§ 8. Безособові дієслова

Безособові дієслова називають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без діючої особи.

Безособові дієслова означають: 1) явища природи: *світає, смеркає, гримить*; 2) стан людини: *не спиться, морозить, заманулося*.

- 54** Дослідіть, чи можна до виділених дієслів вставити підмет (*хто? що?*). Чи можна їх поєднати з особовими займенниками *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони* в називному відмінку? Чи змінюються вони за

особами, родами й числами? Зробіть висновок про те, які дієслова називають безособовими.

1. **Розвиднялося** дуже помалу і пізно (*І. Франко*). 2. Надворі **сутеніло** (*І. Нечуй-Левицький*). 3. — Чогось мене **лихоманить**, — здригнувся Левко (*М. Стельмах*). 4. На те й **ходиться** біля винограду, на те й **працюється**, щоб мати користь (*М. Коцюбинський*).

У реченнях з безособовими дієсловами підмета не буває. Їх не можна поєднати з особовими займенниками *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони* у називному відмінку.

Безособові дієслова за родами, особами й числами не змінюються. Вони мають форму або середнього роду в минулому часі та умовному способі, або форму 3-ї особи однини в теперішньому та майбутньому часах.

55 Прочитайте речення. Знайдіть безособові дієслова й визначте їхні час, рід, особу, число.

1. І світає, і смеркає, день Божий минає. 2. Хочеться дивитись, як сонечко сяє (*З тв. Т. Шевченка*). 3. А над Дніпром уже помітно світало. 4. Звечоріло, зірки проступили на небі. 5. Відваги, хоробрості, я вірю, вам теж не забракне (*З тв. Олеса Гончара*). 6. Про що думається старому? Може, споминає батька та діда (*С. Васильченко*).

І. Марчук. Проміння ранкового сонця

- 56** Запишіть безособові дієслова в 3-й особі однини: спочатку ті, що означають стан людини, потім — явища природи.

Щастити, заманутися, вечоріти, дощити, житися, кортіти, дніти, лихоманити, морозити, мрячити, розвиднятися, світати, смеркати, спатися, сутеніти, таланити, хотітися.

- 57** Переробіть речення так, щоб дієслова, вжиті в них, набули безособового значення, наприклад: *Повіяв холод. — Повіяло холодом.*

1. Приємно пахла хвоя. 2. Духмяні пахощі вдарили в обличчя. 3. Туман заволік навколишній краєвид. 4. Дорогу замів сніг. 5. Вода затопила пів села. 6. На самоті я думаю легше. 7. Як птахи живуть у такі морози?

- 58** Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Терпцю не стає (немає змоги терпіти, витримати щось); в очах рябіє (мерехтить перед очима); аж очі ріже (неприємно вражає зір); не вистачає кебети (бракує кмітливості); бере з-за плечей (стає страшно); душа в п'яти ховається (страшно); хай тобі щастить (побажання успіху).

§ 9.

Вид дієслова

(доконаний, недоконаний)

Дієслова бувають доконаного або недоконаного виду.

- 59** Простежте, чим відрізняються питання, на які відповідають дієслова доконаного виду, від питань, на які відповідають дієслова недоконаного виду, і зробіть висновок, як визначити вид дієслова.

Доконаний вид: збудувати, подумаю, приїхав, забезпечено, перепишіть, розповівши.

Недоконаний вид: будувати, думатиму, приїжджав, перепишуйте, розповідаючи.

60 З'ясуйте, дієслова якого виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії, а якого виду — не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

Доконаний вид: засвітитися, вийшов, прийде, дочекаємося, зайдіть, стукнути, відвідавши.

Недоконаний вид: світитися, йшов, приходитиме, чекатимемо, заходьте, стукати, відвідуючи.

61 Розгляньте пари дієслів, з яких перше — недоконаного виду, друге — доконаного, і з'ясуйте, якими значущими частинами вони різняться.

1. Слухати — вислухати, орати — зорати, косити — скосити, садити — посадити, володіти — заволодіти. 2. Гукати — гукнути, передавати — передати, споруджувати — спорудити.

1. Дієслова доконаного виду відповідають на питання, які починаються на **з**: *що зробити? що роблю? що зробив? що зроблено? що зробивши?* Дієслова недоконаного виду відповідають на питання без **з**: *що робити? що роблю? що робив? що робитиму? що роблячи?*

2. Дієслова доконаного виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії. Дієслова недоконаного виду не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

3. Дієслова доконаного і недоконаного виду різняться між собою префіксами й суфіксами.

62 Прочитайте вірш, знайдіть дієслова й визначте їхній вид.

Приїхав день на вороному коні,
не питається, де стати.
Став собі проти вікна та й заступив світло,
думає, що він скляний.
А може, він зовсім нічого не думає.
Приїхав же! На коні ж! На вороному!
Це ж не те, що на білому.

Д. Чередниченко

- 63** I. Запишіть дієслова у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Здобути, сумістити, посилати, ухвалити, освоювати, стругати, торкнутися, зволожити, просити, торкатися, зникнути, світити, дихати, дістати.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову В. Симоненка: “*В океані рідного народу відкривай...!*”

- 64** Перепишіть, замінюючи прикметники дієсловами. Чи змінився від цього текст? Визначте вид дієслів.

Угорі сине небо. На ньому де-не-де білі хмаринки. Внизу зелений луг. Поряд срібlistий струмок. А далі за ним темний ліс.

- 65** Перепишіть фразеологізми, замінивши дієслова недоконаного виду дієсловами доконаного виду.

Попадати в халепу, потрапляти на очі, повертатися спиною, передавати куті меду, перевертати з ніг на голову, переводити подих, підставляти плече, підсипати жару, піднімати на ноги, припадати до смаку.

- 66** Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній вид.

Учитель розповідає про щастя:

— Кожен із вас повинен зробити щось таке, що робить людей щасливими. Можливо, хтось із вас може навести приклад?

— Вчора я був у гостях у бабусі. Вона була дуже щаслива, коли я пішов, — похвалився Миколка.

- 67** Складіть декілька речень із фразеологізмами, які містять дієслова доконаного і недоконаного виду.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

IV. Роздум про ідеал

Люди живуть не лише сьогоднішнім днем, а й намагаються заглянути в майбутнє, влаштувати його відповідно до своїх уподобань. Оця найвища мета, до якої прагнуть люди і яка керує

їхньою діяльністю, і називається ідеалом. Ідеал у тексті можна передати по-різному — прямо й опосередковано.

Прочитайте три наступні тексти й проаналізуйте, як у них висловлено те, що ми називаємо ідеалом або мрією. Спробуйте помріяти й ви.

- 68** I. Прочитайте уривок із жартівливої народної пісні. Випишіть дієслово в умовному способі.

Коли б я був полтавський соцький,
Багато б дечого зробив,
Зробив би так, щоби жилося
Всім людям добре, наприклад:

Поставив би я скрізь дерева
З медових пряників самих.
І ніжки з холодцю, свинячі,
Щоб з часником росли на них.

Замість лози — росли б ковбаси,
А листя все було б — млинці,
Земля була б з самої каші
Та з добрих свіжих потрухів.

- II. Спробуйте скласти свою пісню на тему “*Коли б я був полтавський соцький*”. Якщо ж пісня не вийде, то опишіть у прозі ті неймовірні дива, які б ви могли вчинити.

- 69** I. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова в наказовому способі, поясніть їхнє значення.

Виступати мали на світанні.

Ще звечора поклали в судна всі потрібні припаси: їжу, одяг, набої, порох. Тільки зброя була при козаках.

Отже, на світанні заgrimлять бубни, оживе Січ. Кільканадцять тисяч козаків займуть свої місця в трьохстах чайках — і вдарять міцні дубові весла по тільки-но скреслому Дніпру.

Яремко бігав то до Петра Скрипника, то до Карпа Недайборща:

— Візьміть мене з собою!

У відповідь чув одне:

— Сиди тут. Малий ще.

— Ну, візьміть мене! Я вам буду там потрібен. Робитиму все, що накажете. Я сильний. Візьміть мене...

— Не візьмемо... Похід — то не прогулянка. Там стріляють. Можуть убити.

— А чого то мене треба берегти?

— Наймолодший. Якщо, скажімо, зі мною щось станеться, то не так страшно. Я прожив уже сорок літ. А ти? Ти й п'ятнадцяти не маєш. У тебе все ще попереду... (С. Тельнюк).

II. Уявіть, що ви хочете податися з козаками в похід. Передайте вашу розмову, як ви її собі уявляєте. Можете вжити, крім тих, що є в тексті, дієслова *допоможіть*, *попросіть*, *підсоблю*, *допомагатиму*, *відчепися*, *не заважай*, *не плутайся під ногами*, *послухай*, *ходімо* тощо. Свою розповідь запишіть.

Альманах

Твір четвертий (Олесів)

НАША УКРАЇНА

Понад нами небо синє,
Перед нами жовте поле.
В рабство наша Україна
Не повернеться ніколи.

Нам у небі сонце сяє,
І Дніпро в степу синіє.
Долю кращу в ріднім краї
Збудувати ми зумієм.

Станем як одна родина,
Будем чесно працювати,
Буде й в нашій Україні
Щастя, радість і достаток.

- 70** Прочитайте Олесів вірш. Проаналізуйте, як у ньому чергуються наголошені й ненаголошені склади, як римуються рядки, які зорові образи використано. Що б ви могли сказати про свої почуття до України?

§ 10. Підсумкове повторення теми "Загальні відомості про дієслово"

- 71** Розкажіть про дієслово в цілому за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3–5 власних прикладів.

I. Дієслово як частина мови.

1. Незмінні форми дієслова: *сказати, сказано, кажучи, сказавши...*
2. Змінні форми дієслова: *сказав, скажу, сказаний...*
3. Дієслова доконаного виду: *запитати, зів'яв, побачить...*
4. Дієслова недоконаного виду: *зберігати, милуюся, співа-тимуть...*

- II.** Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й визначте їхній вид, поставте питання до дієслів.

Я дивився на воду. Озеро мінливе й неспокійне, як мінливе й неспокійне над ним небо. Озеро жило небом. Його сонцем і його хмарами. Небо синє — синіло спокійне плесо. Плавало зелене латаття, цвіли білі й жовті лілеї. І не ворухилися густі очерети. Небо ставало вишневе — вишневіло зелене латаття, а стебла стояли у воді, як червоні промені. У легенькому рум'янці розпускалися білі й жовті лілеї, самі рум'яніли.

Закувала зозуля.

Голос її діткнувся до озера, і озеро відгукнулося: ку-ку...

Із самісінької глибини вибулькнула луна. На плесі пішли кола. І зблиснули хвилі, як золота луска. Сходило сонце (Б. Харчук).

72

Випишіть з прислів'їв дієслова й схарактеризуйте їх (вказіть форму, вид, перехідність), користуючись цифровим кодом поданої нижче таблиці “Характеристика дієслова в цілому”, наприклад: *падає* — 22 (це означає: способова форма, недоконаний вид).

I. 1. З неба хліб не падає. 2. З полови хліба не спечеш. 3. Краще їсти хліб з водою, ніж жити чужиною. 4. Усього хліба не поіси. 5. Надіявся на пироги та борщу не їв. 6. З'ївши калач, берися знов до хліба.

II. 1. Що сьогодні маєш зробити, не відкладай на завтра. 2. Чужої роботи ніколи не переробиш. 3. Хто нічого не робить, той ніколи не має часу. 4. Не навчившись, і постола не сплетеш. 5. Швидкої роботи ніхто не хвалить. 6. Роби не язиком, а руками.

Характеристика дієслова в цілому

Цифровий код	Форма дієслова	Вид
	1	2
0	—	—
1	неозначена	доконаний
2	особова	недоконаний
3	дієприкметник	
4	форма на <i>-но, -то</i>	
5	дієприслівник	

Примітка. Цифровим кодом користуємося так. Наприклад, у реченні *Присівши на пеньку серед поляни, я розглядав видовисько туманне (М. Рильський)* потрібно схарактеризувати дієслова *присівши* і *розглядав*. Перше дієслово має такі граматичні значення: форма — дієприслівник, ця характеристика стоїть проти цифри 5; доконаний вид — проти цифри 1. Отже, записуємо: *присівши* — 51. Так само характеризуємо дієслово *розглядав*: способова форма (2), недоконаний вид (2). Отже, записуємо: *розглядав* — 22. Цифрове кодування дає змогу уникнути громіздких записів і полегшує перевірку.

§ 10. Підсумкове повторення теми "Загальні відомості про дієслово"

73 У поданих реченнях дієслово недоконаного виду *біг* (що робив?) скрізь перетворить за допомогою префіксів на дієслова доконаного виду (що зробив?) і запишіть їх. Від чого залежить вживання різних префіксів?

1. Заєць біг із лісу. 2. Заєць біг у ліс. 3. Заєць біг від лісу. 4. Заєць біг до лісу. 5. Заєць біг через ліс. 6. Заєць біг навколо лісу. 7. Заєць біг за ліс.

74 Прочитайте речення і поясніть, чому навіть ті самі дієслова починаються то з *в*, то з *у*.

1. Настане літо; жовтий цвіт укриє липу до вершини (*Я. Щоголів*). 2. На хвилину хмарка вкрила місяць (*Л. Смілянський*). 3. Дощ утихає (*М. Рильський*). 4. Буря не втихає (*С. Васильченко*). 5. Не прийнялись три ясени, тополя всихала (*Т. Шевченко*). 6. І садок усох, і глибока криниця засипалась (*Марко Вовчок*). 7. Без слів ухопила вона [мати] його в обійми, тісно притулила до себе (*Леся Українка*). 8. Я наздогнав його, ухопив за піджачок (*Г. Хоткевич*).

75 *Перепишіть загадки, розкриваючи дужки. Загадки відгадайте.

1. Що літає: крил (не) має, але крила підіймає. 2. Є крила — (не) літаю, ніг (не) маю, а гуляю, по землі (не) ходжу, на небо (не) дивлюся, зірок (не) лічу, весь час мовчу. 3. Біжать два брати, один одного (не) доженуть.

Відгадки: *велосипед, вітер, риба.*

76 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Кожна жилка дрижить (охоплює сильне переживання); аж жижки трусяться (охоплює сильне бажання, бере страх); бути як на голках (тривожитися, переживати); мороз іде поза шкірою (моторошно); почув мурашки за спиною (стало страшно); ускочити вище халаяв (потрапити в скрутне становище).

§ 11.

Теперішній час дієслів (змінювання за особами та числами). Правопис та вимова *-ться, -шся* в дієсловах (повторення)

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї. Дієслово в теперішньому часі відповідає на питання *що роблю? що робиш?* і т.д.: *пишу, пишеш* і т.д.

Минулий час означає дію, яка відбулася чи відбувалася до повідомлення про неї. Дієслово в минулому часі відповідає на питання *що робив? що зробив?* і т. д.: *писав, написав* і т.д.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться чи буде відбуватися після повідомлення про неї. Дієслово в майбутньому часі відповідає на питання *що роблю? що буду робити?* і т.д.: *напишу, буду писати, писатиму* і т.д.

77 Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?

78 Перевірте й зробіть висновок, у яких часах можуть вживати:

а) дієслова доконаного виду: *написав, зрадів, гукнув* (минулий час); *напишу, зрадію, гукну* (майбутній час);

б) дієслова недоконаного виду: *писав, радів, гукав* (минулий час); *пишу, радію, гукаю* (теперішній час); *буду писати, радітиму, гукатиму* (майбутній час).

1. Часи дієслова характеризують за такими ознаками:

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?
теперішній	в момент повідомлення про неї	що роблю? що робиш? і т. д.
минулий	до повідомлення про неї	що робив? що зробив? і т. д.
майбутній	після повідомлення про неї	що зроблю? що робитиму? і т. д.

2. Дієслова доконаного виду вживають тільки в минулому й майбутньому часах; дієслова недоконаного виду — в усіх часах.

79

Прочитайте уривок із письменникового щоденника. Знайдіть дієслова й поясніть, від чого залежить їхній час (час тут відлічується відносно моменту, коли письменник робив свій запис).

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпро й Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, полину під хмари помолитися рідному краю...

Я хочу жити на Вкраїні. Що б не було зі мною... Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу поживу я, втішу своє серце... Лечу (О. Довженко).

80

I. Запишіть дієслова у три колонки залежно від того, в якому часі їх ужито: 1) у теперішньому; 2) у минулому; 3) у майбутньому.

Озираюся, стужавіло, чекає, радів, стихне, милуватимусь, сміємо, сказали, кланяються, змерзне, мерехтить, вернемося, блиснув, смеркає, знатимемо, сюрчали, збагнули, можете, німуватиме, заїжджав, дякуємо.

II. З других букв складіть шість недописаних слів у рядку з народної пісні: “Чом, чом...?”.

81 I. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них у колонку дієслова в дійсно-му способі та схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиці “Характеристика дієслова в цілому” та колонок “Спосіб” і “Час” таблиці “Характеристика способових форм дієслова” (наприклад: *годує* — 22.11).

1. Земля-мати всіх годує. 2. На чорній землі біла пшениця родить. 3. Аби посіяв вчасно, то й вродить рясно. 4. Посієш впору — будеш мати зерна гору. 5. Не вродив мак — перебудемо й так. 6. З щастя та горя скувалася доля. 7. Як прийде лихо — почухаєшся, де й не свербить.

II. Подумайте над тим, чому, якщо п'ята цифра 1, то друга — обов'язково 2. Яка тут залежність?

82 I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова в дійсному способі й, ставлячи питання, визначте, в якому часі їх ужито.

А тепер тітка Солоха ламає калину. Зірвані кетяги складає в торбу. Сама вона — згорблена та немічна. Щоб стара була така — то ні; а всеньке життя прослабувала, нездужалося їй. Якого кетяга не дістане, то нагинає гілляку. А якої гілляки не нагне, то рогачиком її притягує. Ягоди сяють у сузір'ї, не опадають і мимоволі соком не бризкають. Вони терпкувато пахнуть, і гіркощами од них несе, і вже долоні натерлись калиною, і одяг, і коси просякли також (Є. Гуцало).

II. Розкажіть усе, що ви знаєте, про калину: яка вона на вигляд навесні, коли цвіте, й восени, коли ягоди достигнуть; який у неї смак, як її збирають і як зберігають; що виготовляють з неї. Свою розповідь запишіть.

83 Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній час.

— Тату, коли я виросту, то стану полярним дослідником.
Я хочу вже зараз розпочати тренування.

— От і чудово, Микольцю. Ти добре вирішив.

— Ти даватимеш мені щодня гроші на морозиво, щоб я звикав до холоду.

84 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ще й на світ не зоріло (не світало); на світ благословляється (починає світати); багато води сплило (минуло багато часу); як вода зміла (раптово зник); голова йде обертом (приголомшений, розгублений); клубок застряг у горлі (спазми стискають горло від сильного переживання); куди душа забажає (будь-куди).

Дієслова в теперішньому часі (*що роблю?*) і в майбутньому простому (*що зроблю?*) змінюються однаково: *пишеш* чи *напишеш*, *бачиш* чи *побачиш*. Різняться вони лише видом: теперішній час — недоконаний вид, майбутній простий — доконаний.

У теперішньому та майбутньому простому часах дієслова змінюються за особами й числами.

85 Перепишіть прислів'я, вставляючи, де треба, м'який знак.

1. Як гукають., так і відгукуют..ся, як зовут., так і одзивають..ся. 2. Біля чого потреш..ся, того й сам набереш..ся. 3. Мудрий безумному з дороги вступаєт..ся. 4. Що думаєш.. сказати, спершу обміркуй. 5. Хто своєї мови цураєт..ся, хай сам себе стидает..ся.

- 86** Прочитайте уривок вголос, правильно вимовляючи буквосполучення *-иця* і *-тьця*.

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину...

Поволеньки ступаєш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я! (Є. Гуцало).

- 87** Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова й визначте особу кожного.

Сидить мала Галинка коло стола й пише.

— Що ти робиш, доню? — питає мама.

— Пишу листа Марійці.

— Але ж ти писати ще не вмієш.

— Дарма! Адже Марійка теж ще не вміє читати.

- 88** Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Усе тече, усе змінюється (цей вислів належить давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса; є ще й інший варіант цього вислову: “Усе рухається, і ніщо не стоїть на місці”). 2. Юпітере, ти сердишся, отже, ти неправий (так нібито звернувся до Юпітера Прометей під час суперечки між ними). 3. А все-таки вона крутиться (ці слова сказав Галілео Галілей після того, як інквізиція змусила його зректися Коперниково-го вчення про рух Землі навколо Сонця).

§ 12. Минулий час дієслів (змінювання за родами та числами)

Дієслова минулого часу творяться від основи інфінітива.

89 Простежте, як твориться минулий час дієслів і які граматичні значення він має. Зробіть висновки.

Число	Рід	<i>знати</i>	<i>вести</i>	<i>рости</i>
однина	чоловічий	<i>зна-в</i>	<i>ві-в</i>	<i>ріс</i>
	жіночий	<i>зна-ла</i>	<i>ве-ла</i>	<i>рос-ла</i>
	середній	<i>зна-ло</i>	<i>ве-ло</i>	<i>рос-ло</i>
множина	усі	<i>зна-ли</i>	<i>ве-ли</i>	<i>рос-ли</i>

90 Простежте, що відбувається з суфіксом *-ну-* під час творення дієслів минулого часу, і зробіть висновок.

1. Стерпнути — стерп, стерпла, стерпло, стерпли. 2. Тиснути — тис, тисла, тисло, тисли і тиснув, тиснула, тиснуло, тиснули. 3. Стукнути — стукнув, стукнула, стукнуло, стукнули.

91 Простежте, в яких формах минулого часу відбувається чергування *о, е з і*.

1. Могти — міг, могла, могло, могли. 2. Везти — віз, везла, везло, везли. 3. Волокти — волік, волокла, волокло, волокли. 4. Мести — мів, мела, мело, мели.

1. Минулий час дієслова твориться від неозначеної форми доданням замість кінцевих *-ти, -сти* суфіксів *-в* (або нічого), *-л(а), -л(о), л(и)*. Дієслова в минулому часі змінюються за родами й числами, за особами не змінюються.

2. При творенні минулого часу дієслова суфікс *-ну-* може випадати, але не завжди.

3. Чергування *о, е з і* відбувається тільки в чоловічому роді.

92 Прочитайте прислів'я. Знайдіть дієслова в минулому часі, визначте їхній рід і число та з'ясуйте, як утворилися ці форми.

1. Хотів поминути пень, та наїхав на колоду. 2. Звук собака за возом бігти, побіжить і за саньми. 3. Приніс з бублика шнурочка. 4. Носив вовк овець — понесли і вовка. 5. Повів коня кувати, як кузня згоріла. 6. У лісі був, а дров не бачив. 7. Голка в стіжок упала — пиши пропало.

93 Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть дієслова в минулому часі й поясніть їхнє творення.

1. Барвисті коромисла через річку повисли. 2. Розцвіла квітка — далеко видко, гуркнув віз — чекай сліз. 3. Як зрозстав — у землю ліз; хто дістав — утерсь від сліз.

Відгадки: блискавка, грім і дощ, веселка, хрін.

94 * Подані дієслова поставте в чоловічому роді минулого часу й запишіть їх.

Сидіти, сідати, сісти, відповідати, відповісти, гребти, текти, нести, брести, збліднути, змерзнути, сохнути.

95 * Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі минулого часу.

1. (Опектися) на молоці, то й на холодну воду дме. 2. (Спромогтися) дід на обід, а баба на кисіль. 3. (Вирости), та ума не (винести). 4. (Навикнути) на білий хліб, то вже його чорний в зуби коле. 5. Добре діло обід: (сісти) за стіл та й їж. 6. (Замкнути) пан стайню, як коні (вкрасти). 7. Не було б щастя, так нещастя (помогти).

96 Прочитайте уривок з вірша. Випишіть з нього дієслова й визначте їхній час і вид.

Сніг падав безшелесно й рівно,
Туманно танули огні,
І дальній дзвін стояв так дивно
В незрозумілій тишині.

Ми вдвох ішли й не говорили,
Ти вся засніжена була,
Сніжинки грали і зоріли
Над смутком тихого чола.

М. Рильський

97 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Пускати ману у вічі (обдурювати); летіти сторч головою, летіти стрілою (дуже швидко бігти); чутка пішла (стало відомо); з-під самого носа (з дуже близької відстані); важити життям (наражатися на смертельну небезпеку); стати у пригоді (допомогти, виявитися потрібним); за велінням серця (відповідно до своїх прагнень); душа в п'яти полізла, похолело в душі (стало страшно).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

V. Персоніфікація як елемент тексту

Щоб краще уявити перебіг якогось природного явища чи поведінку тварин, ми їм приписуємо людські якості, персоніфікуємо, тобто олюднюємо.

Прочитайте наступні три тексти й визначте, які людські риси автори приписали тваринам. Спираючись на свої спостереження над текстами, опишіть поведінку добре відомої вам тварини або складіть казку, героями якої будуть тварини.

98 1. Прочитайте уривок, знайдіть дієслівні форми з префіксами і поясніть, якого додаткового значення надають їм ці префікси.

Одного разу поїхали ми вудити рибу. Дійшов з нами до берега кіт Чудило, а в човен не поліз, не схотів. Вибравсь на дошку, що коло неї перуть білизну, й сидить на тій дошці над водою.

А під дошкою гуляють маленькі рибки-верховодки. Дивиться на них згори кіт Чудило, — мабуть, смачні рибки, та

в мокрому місці плавають. Дививсь, дививсь та й заснув на сонечку.

Наловили ми багато верховодок. Був у нас здоровенний синій глек, той, що воду ставлять коло умивальника. Зачерпнули ми тим глеком води і напустили туди верховодок повно. І попливли човном додому.

Прокинувся кіт Чудило, протер лапками очі й дивиться, чи не привезли ми йому чогось смачненького. Полазив у нас по плечах, по кишнях — немає нічого. Тоді як глянув у наш глек — і закам'янів. Рибок у глеку так рясно, що води між ними не видно. Плавають, плутаються, одна на одну налазять — аж чорно в глекові (*М. Йогансен*).

II. Перекажіть текст своїми словами й переказ запишіть.

99 I. Прочитайте уважно текст і випишіть усі дієслова разом з часткою *не*.

От добре, що Василь щигликів приніс. Буде робота. Ще й яка. Бо то й їсти треба їм дати, і напоїти, і в клітці лад зробити, щоб було чисто.

І хлопець пильнував своїх пташок. А вони таки ніяк не хотіли співати... Може, клітка для них замала і не мають куди голосу пустити, може, їм зерно не смакує, а може б, так до води досипати цукру?

Аж одного дня, як був тільки з татом, спитався:

— Тату, а чому ті щиглі не співають?

Тато надумувався хвилину. А тоді:

— Бо вони в неволі, сину.

— В неволі?

— Кажу тобі: в неволі. І тому не хочуть співати.

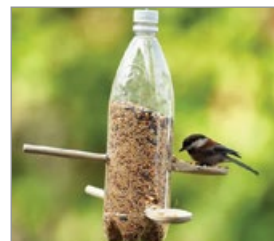
— Так, як козаки у каторзі турецькій?

— Так само.

— А козаки таки співали: “Ой нема ні вітру, ні хвилі із нашої України”.

— Бо це були козаки, а щиглики лише пташки. Але неволя одна. Не пускаєш їх з хати, і вони тобі не співають. Що з того, що мають зерно і воду, коли не мають волі (*Б. Лепкий*).

II. Проведіть у класі розмову про те, як треба оберігати пташок. Пригадайте, як ви рятували пташку. Скориставшись фотографіями, розкажіть, як можна зробити годівничку для синичок.

Альманах

Твір п'ятий (Михайликів)

Моєму маленькому братикові

КОТИК І ВЕДМЕЖА

- Котик заблукав у лісі. Побачило його ведмежа та й питається:
- Ти хто такий?
 - Я котик. А ти хто?
 - Я ведмедик.
 - О, який ти великий, — каже котик.
 - А ти такий маленький, — каже ведмежа й питається: — Ти любиш гратися?
 - Люблю. І ще люблю м'ясо й тепло. А ти?
 - А я люблю мед і поспати.
- От почали вони гратися.
- Давай борюкатись, — каже ведмежа.
- Ведмежа сильне, лапи в нього здоровенні, а котик маленький, лапки дрібненькі. Як стисне його ведмежа, йому боляче робиться.

— Ой, краще давай доганяти один одного, — каже котик.

Котик легенький, спритний: як побіжить, то клишоноге ведмежа ген-ген позаду залишається.

— Краще будемо в схованки гратись, — каже воно.

Першим почало ведмежа ховатися: розгребло купу бурого листа — аж звідти мишка вискочила. Котик схопив мишку і добре поснідав. Настала котикова черга ховатися. Поліз він на дерево. А там у дуплі бджоли гудуть. Котик хуленько скотився на землю і про все ведмедикові розповів. Ведмежа аж підскочило, так зраділо, що є мед, і мерщій поповзло нагору. Поласувало воно добре медом і лягло перепочити. А котик сидить і труситься від холоду, бо була вже пізня осінь.

— Лягай коло мене, — каже йому ведмежа. — Притулися мені до спини.

Котик так і зробив: скрутився калачиком коло ведмежати, ще й пісню заспівав:

— Мур-р — мур-р, мур-р — мур-р!

Заслухалося ведмежа в котикову пісню й заснуло. А котик зігрівся і теж заснув.

100 Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку для свого маленького братика чи сестрички, а якщо їх у вас немає, то для будь-яких знайомих вам діток. Свою казку запишіть.

§ 13. Майбутній час дієслів (форми майбутнього часу; змінювання за особами та числами)

Є три форми майбутнього часу: **майбутній простий** (*що зроблю?*), **майбутній складний** (*що робитиму?*), **майбутній складений** (*що буду робити?*). Останні дві форми майбутнього часу творять лише від дієслів недоконаного виду.

101 Простежте, як творять майбутній складний і майбутній складений часи дієслова і які граматичні значення вони мають. Зробіть висновки.

Число	Особа	Складна форма	Складена форма
однина	1-а	<i>думати+му</i>	<i>буду думати</i>
	2-а	<i>думати+меш</i>	<i>будеш думати</i>
	3-я	<i>думати+ме</i>	<i>буде думати</i>
множина	1-а	<i>думати+memo</i>	<i>будемо думати</i>
	2-а	<i>думати+mete</i>	<i>будете думати</i>
	3-я	<i>думати+муть</i>	<i>будуть думати</i>

1. Майбутній складний час дієслів твориться додаванням до неозначеної форми закінчень І дієвідміни від дієслова **йняти** без початкового звука **й**: **-му, -меш, -ме, -memo, -mete, -муть**.

2. Майбутній складений час дієслів твориться поєднанням особових форм дієслова **бути** (**буду, будеш** і т.д.) з неозначеною формою.

3. Дієслова в майбутньому складному і складеному часах змінюються за особами й числами.

102 Прочитайте речення. Знайдіть у них дієслова в майбутньому часі й визначте їхню особу, число та форму майбутнього часу — проста, складна чи складена.

1. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (*В. Симоненко*).
2. Коли я не горітиму, коли ти не горітимеш, коли ми не горітимемо, то хто ж тоді буде світити? (*Ю. Збанацький*).
3. Вічно будуть люди шукати: хто — нового добра, хто — нової краси (*П. Скунець*).
4. Доки житимеш ти, будуть квіти цвісти і людська не погасне любов (*В. Юхимович*).
5. Почорнілі сніги зустрічатимуть знову весну, і вологі вітри обмиватимуть коси березам (*Л. Первомайський*).

103 Поясніть, чому в усіх особових формах складного майбутнього часу дієслів перед особовими закінченнями **-му, -меш** і т. д. завжди пишемо букву **и** (*розпитуватиму, повторюватимемо*).

104 Прозмінуйте в майбутньому складному часі дієслова *іти*, *знати* і запишіть. Кінцеві *-иму*, *-имеш* і т.д. підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим нижче і, якщо трапляться помилки, виправте їх.

Однина

(я) *ітиму*, *знатиму*
 (ти) *ітимеш*, *знатимеш*
 (він) *ітиме*, *знатиме*

Множина

(ми) *ітимемо*, *знатимемо*
 (ви) *ітимете*, *знатимете*
 (вони) *ітимуть*, *знатимуть*

105 I. Дієслова, спочатку визначивши їхній вид, поставте в 3-й особі однини майбутнього простого або майбутнього складного часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова, від яких утворився майбутній простий час (доконаний вид); 2) дієслова, від яких утворився майбутній складний час (недоконаний вид).

Оздоблювати, встановити, доручити, міряти, ойкати, знищити, зцілити, удавати, перетворити, вести.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення прислів'я: “*Сніватиме півень чи ні, а...*”. Перевірте, чи всі дієслова першої колонки мають закінчення *-ить*, а другої — *-ме*.

106 Переробіть текст опису на розповідь про майбутнє за початком: *І знову прийде травень*. Вживайте дієслова в усіх формах майбутнього часу. Дієслова в майбутньому складному часі підкресліть.

Травень. Гарно, привітно довкола. Сонце ласкаво грає, виблискує промінням. Парує земля. Зеленіють луки. Квіти щедро ллють ніжні пахощі. Дерева вкрилися молодим зеленим листям. Хвилями котяться в повітрі соловейкові трелі. Усе радіє.

107 Запишіть уривок під диктовку. Підкресліть дієслова в майбутньому складному часі. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, акуратно виправте і з'ясуйте їх.

Автострада лежить перед нами рівна, тверда, аж дзвенить.
Їдьмо!

А ніч голубітиме і мінітитиметься — місячна й тиха вереснева ніч, мов для сповіді. І столітні верби над шляхом здаватимуться прозорими. І траса білітиме на рівнині, наче зроблена не з бетону, а з гіпсу чи каменю, з якого в нашій селі випаляють вапно, щоб побілити хати. Тільки ліси темнітимуть обабіч. Та машини попереду зустрічні пронизуватимуть нас ножами своїх фар (О. Сизоненко).

108 I. Прочитайте текст. Простежте, які людські властивості приписують землі та явищам природи. Якими дієсловами це передано?

Орють. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилася, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полудня тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залазячи вглиб... Земля жде на обложну мокву, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні ночі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру до яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить (Є. Гуцало).

II. Поміркуйте, що може снитися землі, загорнутій у білу зимову ковдру. Свою розповідь запишіть, вживаючи за можливості дієслова в майбутньому складному часі.

109 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення, дієслова поставте в майбутньому часі.

Чекати з моря погоди (даремно сподіватися); чухати потилицю (запізніло жалкувати); ні кує ні меле (хтось нічого не робить); і кури загребуть (хтось опиниться в скрутному становищі); кури засміють (хтось опиниться в смішному становищі); кусати собі лікті (жалкувати за чимось); лити воду на чийсь млин (діяти комусь на користь); співати стару пісню (твердити давно відоме).

§ 14. Дієслова I та II дієвідмін. Букви *е, и* в особових закінченнях дієслів. Особливості відмінювання дієслів *дати, їсти, бути* та дієслів з основою на *-вісти (відповісти)*

Дієслова в теперішньому і в майбутньому простому часах за характером закінчень поділяються на дієвідміни. Вміти визначати дієвідміну дієслів потрібно для того, щоб правильно писати їхні особові закінчення.

Дієвідміну дієслова можна визначати за будь-яким особовим закінченням, яке чується чітко.

Якщо виразно чується [*е*], наприклад, у третій особі однини (*коле, струже, буркоче*), то, отже, і в будь-якій іншій особі треба писати *е* (*полеши, полемо, стружеш, стружете, буркочемо, буркочете*), а в третій особі множини *-уть, -ють* (*колють, стружуть, буркочуть*). Або якщо в третій особі множини виразно чується [*ут'*] (*кажуть, співають*), то в закінченнях інших осіб пишемо *е* (*кажемо, кажете, співаємо, співаєте*).

Так само перевіряємо й написання *и* в закінченнях дієслів II дієвідміни; пишемо: *мчимо, мчите, буркотимо, буркотите*, бо *мчить* або *мчать*, *буркотить* або *буркотять*.

Але бувають випадки, коли закінчення дієслова в усіх особах чується невиразно. Тоді дієвідміну визначають за неозначеною формою дієслова.

Якщо дієслово в неозначеній формі перед **-ти** має суфікси **-і-**, **-и-** або після шиплячого **-а-** і цей голосний у першій особі однини випадає, то воно належить до II дієвідміни. Всі інші дієслова належать до I дієвідміни.

Наприклад, дієслова *терпіти, бачити, належати* мають суфікси **-і-**, **-и-** та після шиплячого **-а-**, які в першій особі однини випадають (*терплю, бачу, належу*), отже, вони належать до II дієвідміни: *терпимо, терпите; бачить, бачимо; належиш, належить*. А, наприклад, дієслова *могти, полоти, танути, плакати*, тому що не мають цих суфіксів, *радіти, бажати*, тому що ці суфікси в них хоч і є, але не випадають, належать до I дієвідміни: *можете, полюбть, тане, плачеш, радіємо, бажаєте*.

З цього правила є кілька винятків. Дієслова *хотіти, гудіти, соніти, ревіти, іржати*, незважаючи на свої суфікси, належать до I дієвідміни: *хочемо, гуде, сопє, реве, іржуть*. І навпаки, дієслова *бігти, стояти, спати, боятися*, хоч і не мають відповідних суфіксів, належать до II дієвідміни: *біжиш, стоїмо, спить, боїтеся*.

Дієслова з основою на **-дати, -їсти, -бути, -вісти** у другій особі однини мають такі форми: *віддаси, поїси, розповіси*.

110 Пригадайте, що таке закінчення і як визначаємо їх. Прочитайте вголос змінювання дієслів у теперішньому часі і визначте в них закінчення — буквені й звукові. Накресліть дві однакові таблиці (подібні до наведеної нижче) і впишіть у першу з них буквені закінчення, у другу — звукові (буквені закінчення позначайте так: *-у, -ю* і т. д.; звукові — *[у], [е]* і т. д.).

Число	Особа	Дієвідміни			
		I дієвідміна		II дієвідміна	
однина	1-а	<i>беру</i>	<i>даю</i>	<i>біжу</i>	<i>стою</i>
	2-а	<i>береш</i>	<i>даєш</i>	<i>біжиш</i>	<i>стоїш</i>
	3-я	<i>бере</i>	<i>дає</i>	<i>біжить</i>	<i>стоїть</i>
множина	1-а	<i>беремо</i>	<i>даємо</i>	<i>біжимо</i>	<i>стоїмо</i>
	2-а	<i>берете</i>	<i>даєте</i>	<i>біжите</i>	<i>стоїте</i>
	3-я	<i>беруть</i>	<i>дають</i>	<i>біжать</i>	<i>стоять</i>

111 I. Зробіть висновок, за чим змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому простому часах.

II. Зробіть висновки:

а) у якій особі дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення;

б) якими буквами і звуками різняться закінчення дієслів I і II дієвідмін в інших особах.

112 Зробіть висновок, які дієслова належать до I, а які — до II дієвідміни.

113 I. Порівняйте написання й звучання деяких форм дієслова і зробіть висновок про розбіжності між ними.

Вчишся [ўчис':а], вчиться [ўчиц':а], вчатьс'я [ўчац':а], снишся [снис':а], сниться [сниц':а], сняться [сн'ац':а].

II. Простежте, коли в закінченнях дієслів теперішнього й майбутнього простого часів пишемо м'який знак.

1. Дієслова в теперішньому й майбутньому простому часах мають такі закінчення:

Число	Особа	Буквені закінчення		Звукові закінчення	
		I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
однина	1-а	-у, -ю	-у, -ю	[у]	[у]
	2-а	-еш, -єш	-иш, -їш	[еш]	[иш], [їш]
	3-я	-е, -є	-ить, -іть	[е]	[ит´], [ит´]
множина	1-а	-емо, -ємо	-имо, -імо	[емо]	[имо], [імо]
	2-а	-ете, -єте	-ите, -іте	[ете]	[ите], [іте]
	3-я	-уть, -ють	-ать, -ять	[ут´]	[ите], [ате], [ат´]

2. У першій особі однини дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення.

В інших особах, крім третьої особи множини, дієслова I дієвідміни мають у закінченнях голосний [e] (на письмі **e** або **е**), дієслова II дієвідміни — голосні [u] або [i] (на письмі **u** або **ї**).

У третій особі множини дієслова I дієвідміни мають закінчення [ум'] (на письмі *-уть* або *-ють*), дієслова II дієвідміни — [ам'] (на письмі *-ать* або *-ять*).

4. До I дієвідміни належать дієслова, які в усіх особах (крім першої однини і третьої множини) мають у закінченнях звук [e], а в третій множини — закінчення [ум'].

114 Прозміняйте в теперішньому часі дієслова *хочу* (як *беру*), *знаю* (як *даю*), *мовчу* (як *біжу*) і *клею* (як *стою*).

115 Прочитайте уривок з народної пісні. Знайдіть дієслова в теперішньому часі і, орієнтуючись на закінчення, визначте їхню дієвідміну.

Шумить, гуде та дібровонька,
У три ряди та й посаджена...

Край дороги та й козак лежить,
В правій руці та коня держить.

А лівою та росу бере
Та до свого та серця кладе.

116 I. Орієнтуючись на закінчення (на букви *e, є* та *и, і*), запишіть дієслова у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Вірите, питаємо, точить, стружете, скреготиш, тріскочете, волочиш, біліє, кричите, збережемó, дивишся, зникне, встели-те, гноїться, кинете, зможеш, вивчишся, змінимо.

II. З других букв кожного слова складіть три пропущені слова у вислові Шарля Монтеск'є: *“Немає вищого покликання, як бути ... багатьом людям”*.

117 Прочитайте загадки. Знайдіть у них дієслова й визначте їхню дієвідміну. Загадки відгадайте.

1. Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, тільки чує. 2. Куди ступиш — всюди маєш, хоч не бачиш — уживаєш. 3. Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як умре — так і зареве. 4. Горя не знаємо, а гірко плачемо. 5. За горою кам'яною стоїть брат із сестрою.

Відгадки: *вітер, дощові хмари, місяць і сонце, повітря, сніг.*

118 I. Визначте дієвідміни дієслів за неозначеною формою і запишіть їх у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни. Не забудьте й про винятки.

Визначати, ненавидіти, стояти, схотіти, белькотіти, цокотати, оснастити, одягатися, бачити, висіти, стрінутити, змінити, тьохкати, держати.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: “Якщо двоє роблять те саме, ...”.

119 В українській мові є ряд дієслів, які звучать майже однаково і мають те саме значення або близькі за значенням, проте належать до різних дієвідмін. Нижче подано кілька з них і поряд наведено форми третьої особи однини. Визначте, від яких конкретно дієслів утворено ці особові форми.

1. Гуркотати, гуркотіти — гуркотить, гуркоче. 2. Бурмотіти, бурмотати — бурмотить, бурмоче. 3. Свистати, свистіти — свистить, свище. 4. Слатися, стелитися — стелиться, стелеться. 5. Хропіти, хропти — хропить, хропе. 6. Волокти, волочити — волочить, волоче. 7. Рости, ростити — ростить, росте.

120 Доведіть, що такі дієслова, як *хотіти* (*хочуть*), *іржати* (*іржуть*), *спати* (*сплять*), *бігти* (*біжать*), справді винятки з правила про визначення дієвідміни за неозначеною формою.

121 I. Вставте пропущені букви *е, є* (I дієвідміна), *и, і* (II дієвідміна) в закінченнях дієслів. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленими буквами *е, є*; 2) зі вставленими буквами *и, і*.

Спіш..мо, вбира..ться, каж..мо, учаща..те, помнож..ш, тисн..ш, квап..те, чист..ш, змож..мо, онов..ться, унад..теся, вір..мо, бор..ться, туж..ш, зчеш..те, знищ..те, виправ..ться, пошл..мо, скроп..мо, бач..ш, оглян..шся, допиш..те, сто..те, сид..мо.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову голландського філософа Баруха Спінози: “Знаючи свої вади, ми...”.

122 * Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі теперішнього чи простого майбутнього часу.

1. Слово (вилетіти) горобцем, а (повернутися) волом. 2. Скажеш гоп, як (перескочити). 3. (Стукотіти), (гуркотіти) — комар з дуба (летіти). 4. Орел мухи не (ловити), а слон за мишею не (ганятися). 5. Добрий не (чинити) лихого та не (боятися) нічого.

123 * Перепишіть прислів'я, дописуючи в дієсловах закінчення теперішнього чи простого майбутнього часу.

1. Скаж..ш — не верн..ш, напиш..ш — не зітр..ш, відруб..ш — не приточ..ш. 2. Слово до слова — злож..ся мова. 3. Біда помуч.. і мудрості науч.. . 4. Здобуд..ш освіту — побач..ш більше світу. 5. Що маємо — не дба..мо, втративши — плач..мо.

124 I. Запишіть текст під диктовку, дієслова в теперішньому часі підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, акуратно виправте.

Хато, моя рідна батьківська хато! Ти впливаєш із туманної далечі минулих літ і стоїш переді мною білим видом, немов хмарина серед буйного цвітіння вишень.

Довкола тебе колишеться синювата імла: чи то вишні осипають свій квіт на призьбу, чи дим кучерявиться з твого димаря й огортає тебе своїми сизими крильми.

На шибках маленьких вікон грають сонячні зайчики, зблискують, мов райдужні миготливі спогади в моїй пам'яті, а на солом'яній покрівлі воркують голубі мого дитинства, то злітають угору, то шугають над хатою, гублячи на подвір'я пухнасте пір'я.

Тиша над хатою, як уві сні. Сінешні двері навстіж відчинені, ніби запрошують мене переступити поріг, повернутися в минуле, поговорити з тобою, рідна батьківська хато (І. Цюпа).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Усно опишіть українську хату. Чи є у вас якесь дороге вашому серцю місце? Напишіть, що це за місце, чому воно вам близьке, як часто буваєте там.

125 Прочитайте прислів'я. Випишіть у колонку дієслова в теперішньому та простому майбутньому часах.

1. Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш.
2. Літа пливають, як вода.
3. До часу дзбан воду носить.
4. Ночвами моря не перепливеш.
5. Гордість виїжджає верхи, а повертається пішки.

126 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися іншими очима на щось (по-іншому сприймати); дивитися великими очима (дивуватися); дивитися в корінь (глибоко вникати в суть); дивитися обома (бути пильним, уважним); дивитися за собою (дбати про себе); дивитися зизим оком (виявляти неприязнь); дивитися крізь пальці (свідомо не звертати уваги на щось недозволене).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VI. Рецензія на художній твір

Прочитавши якийсь художній твір, ми хочемо своїми враженнями від нього поділитися зі своїми друзями, знайомими, порадити їм прочитати його або відрадити їх від цього. Як це робити?

1. Спочатку треба назвати точно сам твір і його автора, а також його обсяг та місце й рік видання.
2. Після цього слід кількома реченнями визначити тему й основну думку твору.
3. Далі конкретно аналізуємо окремі епізоди, твердження, наскільки вони цікаві, вдалі, правдиві чи, навпаки, хибні, надумані, пустопорожні. Для цього посилаємося на конкретні факти як із самого твору, так і з життєвого досвіду.
4. Нарешті робимо висновок про цінність твору.

Уважно прочитайте зразок рецензії з тим, щоб самому написати рецензію на книжку, яку ви повністю прочитали, тобто порекоменду-

вати або не рекомендувати її іншим. Але спочатку спробуйте усно в класі розповісти про прочитану вами книжку.

Альманах

Твір шостий (Оленчин)

“ЩО ЗАХОЧУ, ТЕ Й РОБЛЮ!”

(Рецензія на казку В. Симоненка “Подорож у країну Навпаки”. — К.: Посередник, 2005. — 32 с.)

Хто з нас не знає, як не хочеться робити того, що тобі загадують. Скажуть поскладати книжки, а тобі в цей час хочеться телевізор дивитися. Скажуть помити посуд, а ти краще б тим часом у магазин по хліб збігала.

Отож і чотирьом хлопцям з казки В. Симоненка не хотілося слухати маму й тата, умиватися день при дні, розважати сестричку, поливати квіти. Ну що ж, тоді, будь ласка, мандруйте туди, де будете робити, що вам заманеться. Але й з вами там чинитимуть так само. Побачимо, що з того вийде.

Доки хлопці “цілий день брикали, грались, реготали і качались”, “рвали з дуба дині й з кущів серед левад смакували шоколад”, то все було гаразд. Але ось “вояки в штанях синіх” привели їх до грізного царя Невмиваки — і тут їхнє раювання скінчилося. Бо й Невмивака з ними робить, що хоче. Ще добре, що в цьому царстві Навпаки й свині теж роблять, що хочуть. А то б хлопцям було вже зовсім непереливки.

От тоді їм і “закортіло всім додому”. Краще вже доглядати сестричок, поливати квіти, слухати маму й тата, ніж мають з тобою робити, що кому заманеться.

Мова поеми багата й точна, вірш музикальний, співучий.

Книжка гарно ілюстрована. Обличчя її головних героїв симпатичні, привабливі. Книжка принесе радість багатьом юним читачам.

127 Прочитайте Оленчину рецензію. Спробуйте й ви розповісти про якийсь невеликий твір — віршовий чи прозовий. Прочитайте твір уважно кілька разів, визначте його основну думку, уявіть усі змальовані автором картини. Можете для цього взяти навіть твір, який ви вивчали на уроках позакласного читання.

§ 15.

Способи дієслова (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів

Дієслова мають дійсний, умовний і наказовий способи.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, тобто дію, яка відбувається, відбувалася чи відбуватиметься. Дієслова в дійсному способі відповідають на питання *що роблю? що зробив? що робитимемо?* і под.: *вчу, вчив, вивчили, вивчимо, вчитимемо*.

Умовний спосіб виражає бажану або можливу за певних умов дію. Дієслова в умовному способі відповідають на питання *що робив би? що робила б? що зробили б?* і под.: *вчив би, вчила б, вивчили б*.

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання або пораду. Дієслова в наказовому способі відповідають на питання *що роби? що робимо?* і под.: *вчи, вчимо, вивчіть*.

128 Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Способи дієслова

Спосіб	Яку дію виражає?	На які питання відповідає?

Дієслова за часами змінюються тільки в дійсному способі. Дієслова в дійсному способі можуть позначати три часи і мають шість часових форм.

Дієслова в умовному й наказовому способах за часами не змінюються.

129 Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання, що під таблицею.

Характеристика способових форм дієслова

Цифровий код	Спосіб	Час	Рід	Особа	Число	Дієвідміна
	4	5	6	7	8	9
0	—	немає	немає	немає	—	—
1	дійсний	теперішній	чоловічий	1-а	однина	перша
2	умовний	минулий	жіночий	2-а	множина	друга
3	наказовий	майбутній простий				
4		майбутній складний				
5		майбутній складений				

130 Дослідіть, у якому способі дієслова змінюються за часами. Скільки є часів дієслова і часових форм?

131 Прочитайте три тексти і з'ясуйте, чи описувані в них дії однаково реальні. У яких способах стоять дієслова в цих текстах?

I. Влітку ми часто ходимо в ліс. Там збираємо малину, гриби, дихаємо свіжим, чистим повітрям і просто милуємося природою.

II. Влітку частіше ходіть у ліс. Там збирайте малину, гриби, дихайте свіжим, чистим повітрям і просто милуйтеся природою.

III. Скоріше б літо прийшло. Ми б ходили в ліс. Там би збирали малину, гриби, дихали б свіжим, чистим повітрям і просто милувалися б природою.

132 Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому особові форми дієслова й визначте їхній спосіб.

Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. Цілий день би стояв, та держав, та дивився вгору. Небо високе-високе, сине та холодне. А змії у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче пава...

Але тут усі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько,

так, що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати й не пробуй, Федько усяку собаку випередить (*В. Винниченко*).

- 133** I. Подані дієслова запишіть у три колонки: 1) у дійсному; 2) у наказовому; 3) в умовному способі.

Зустрінємо, плекаємо, вступився б, скажіть, люблять, зберегли, пробачте, нагадаймо, світало б, в'їжджай, дістався, стихне, розповіла б, любили б, вникніть, рушай, тьмяніють.

- II.** З других букв кожного слова складіть пропущені три слова у вислові В. Сосюри: *“Всім серцем..., — і вічні ми будемо з нею”*.

- 134** Прочитайте прислів'я. Випишіть з них дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиці *“Характеристика дієслова в цілому”* та колонки *“Спосіб”* з таблиці *“Характеристика способових форм дієслова”*, наприклад: *засяє* — 21.1 (тобто: способова форма, доконаний вид, дійсний спосіб).

1. Після дощу і сонце засяє. 2. Гріло б ясне сонце, а місяць як хоче. 3. Не брудни криниці, бо схочеш водиці. 4. Сади деревину — будеш їсти садовину. 5. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила. 6. Роби, небоже, то й Бог поможе. 7. Якби нові черевики, то пішов би й на музики.

135 I. Прочитайте текст і випишіть з нього дієслова, що означають дії, пов'язані з павутинням. Зверніть увагу на порівняння, які стосуються павутиння.

Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішне літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками**, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві й знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Придивіться, якого кольору осіннє небо, як гріє сонце, яке повітря і як плывуть у ньому павутинки, як вони обснують усе. Побачене й відчуте опишіть. У своєму описі можете використати мовний матеріал з прочитаного вами тексту і малюнок.

136 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Бабине літо (теплі, сонячні дні на початку осені; павутиння, що літає в цю пору в повітрі); триматися на павутинці (перебувати в загрозовому становищі); на краплинку (трохи); крапля в мові (мізерна частина чогось); дмухні — і розсиплеться (тендітний, нетривкий); радий небо прихилити (хтось готовий усе зробити заради когось); з роси та з води (побажання щастя й достатку).

§ 16. НЕ з дієсловами

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника¹) **не** майже завжди пишемо окремо: **не перешкоджати**, **не бачать**, **не чули**, **не стало**, **не зроблено**, **не прийшовши**, **не розуміючи**.

1. Разом **не** пишемо у дев'яти дієсловах: **ненавидіти**, **непритомніти**, **неволити**, **непокоїти**, **нехтувати**, **незчутися**, **нетерпеливитися**, **нездужатися**, **нетямитися**, які без **не** не вживаються.

2. З чотирма дієсловами **не** пишемо разом або окремо залежно від їхнього значення: **нездужати** (хворіти) і **не здужати** (не змогти), **неславити** (ганьбити) і **не славити** (не прославляти), **непокоїтися** (турбуватися) і **не покоїтися** (не лежати), **нестямитися** (втратити самовладання) і **не стямитися** (не відчувати, не вернутися до свідомості).

3. Разом **не** пишемо у префіксі **недо-**, який вказує на неповноту дії: **недочувати** (погано чути), але **не дочути** (не почути); **недоїдати** (голодувати), але **не доїдати** (залишати їжу); **недолюблювати** (відчувати неприязнь); **недооцінювати** (неповною мірою оцінювати); **недобрати** (не збагнути).

4. Треба розрізняти дієслово **не має** (не володіє) і заперечне слово **немає** (нема), які пишемо по-різному.

137 Прочитайте прислів'я й поясніть написання **не** з різними формами дієслова.

1. Як не хоче, то ще гірше, як не вміє. 2. Доки не впрієш, доти й не вмієш. 3. Чого сам не любиш, того й іншому не чини. 4. Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав. 5. Не спитавши броду, не лізь у воду. 6. Не дослухавши до кінця, не спіши відповідати. 7. Запас кишеню не рве і місця не перележить.

¹ Про написання **не** з дієприкметниками див. § 23.

138 *Перепишіть, розкриваючи дужки. Дієслова з *не* підкресліть.

I. 1. Я (не) навиджу рабства кайдани (*П. Грабовський*).
 2. Наша дума, наша пісня (не) вмре, (не) загине (*Т. Шевченко*).
 3. Певди зрадою ніколи (не) здолати (*Р. Братунь*). 4. Ночі, ночі на Україні, ночі тихі, чарівні, де б (не) був я на чужині — (не) забути вас мені (*І. Манжура*). 5. Ми (не) зчулися, як підкрався світанок (*В. Кава*). 6. Птахи сильніше (не) покоїлись (*М. Коцюбинський*). 7. Хрипло крикаючи, боком пролетів грак, мало (не) черкаючи вершків сонних сосон (*О. Копиленко*).

II. 1. До живого нікому (не) доходило: чужа болячка (не) болить, чужа потилиця (не) свербить (*А. Свидницький*). 2. Три-вожне почуття зростало в серцях батьків, (не) покоїло їх день у день (*О. Полторацький*). 3. Він почав усіх боятися, усім (не) довіряти (*І. Франко*). 4. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай — (не) вчини, а добро роби (не) думаючи. 5. Я (не) навиджу брехню у всякій одежі (*З тв. М. Рильського*). 6. Дехто, захопившись тракторами, може, вже (не) дооцінює коня (*Остан Вишня*). 7. Хіба то безсовісно, що я (не) досипав ночей, (не) доїдав шматка хліба та все працював, щоб себе і сім'ю свою зарятувати від злиднів? (*М. Кропивницький*).

Композиція “Іван Франко і світова література”
 у Державному історико-культурному заповіднику “Нагуєвичі”

139 Прочитайте речення й поясніть написання *не* з дієсловами разом і окремо.

1. Весна прийшла непомітно. Незчулися, як промайнув і березень (*Я. Баш*). 2. Аж тепер відчув [Олег], що непритомніє від перенапруги (*Іван Ле*). 3. Глухо зітхали хвилі, білі чайки

непокоїлись над озером (*Олесь Гончар*). 4. Весь полк недолічувався тільки одного січовика (*Іван Ле*). 5. Цього противника можна тільки недооцінити, але ніколи не переоцінити (*І. Вільде*). 6. Аж ось двері — рип! — і Василь у хату. Маруся так і нестямилась (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 7. Я й не стямилась, як кинулась тікати (*І. Нечуй-Левицький*).

140 * Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть різне написання *не має* і *немає*.

1. (Не) має мудріших, ніж народ, учителів (*М. Рильський*).
2. Ніхто (не) має більшої любові, як той, хто душу поклада за друзів.
3. У легендах стародавніх справедливості (не) має, все там річ іде про жертви та кривавії події.
4. Люди сплять, спить і людськеє лихо, — лихо сили (не) має всю ніч.
5. Щастя такого (не) має людина ніколи.
6. Летить безумна пісня — стережіться! Бо жаль ваги (не) має...
7. Збирається в місті за радою рада, та згоди (не) має, панує розрада (*З тв. Лесі Українки*).

141 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не знаючи сну й відпочинку (безперервно); не знаходити собі місця (бути дуже схвильованим); не йняти віри (не вірити); у вічі не видати (зовсім не бачити); розуму не прикладу (не можу зрозуміти); нема коли й угору глянути (бути дуже зайнятим); не має Бога в серці (бездушний); тільки пташиного молока немає (е всього вдосталь).

§ 17. Узагальнення вивченого з теми “Дієслово”

142 Розкажіть про особові форми за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3–5 власних прикладів.

I. Способи дієслова.

1. Дійсний спосіб: *літав, літає, літатиме...*
2. Умовний спосіб: *літав би, подивилися б...*
3. Наказовий спосіб: *літай, подивіться...*

II. Часи дієслова.

1. Теперішній час: *міркую, розвидняється...*
2. Минулий час: *міркував, довідався...*
3. Майбутній час: *буду міркувати, міркуватимемо, довідаються...*
4. Зв'язок між видом і часом дієслова:
 - а) у теперішньому часі: *шукаю, ходять...*
 - б) у минулому часі: *шукав, знайшли...*
 - в) у майбутньому часі: *шукатиму, знайдуть...*

III. Змінювання дієслів.

1. Поділ дієслів на дієвідміни: *скаже, скажуть, мовчить, мовчать...*
2. Визначення дієвідміни за неозначеною формою дієслова: *бурмотати — бурмочеш; бурмотіти — бурмочу, бурмотиш; звучати — звучу, звучить...*
3. Закінчення дієслів I та II дієвідмін у 1-й особі однини: *скажу, мовчу, розмовляю...*
4. Особливості закінчень дієслів I дієвідміни в інших особах: *пишеш, пишемо, допомагаємо, допомагають...*
5. Особливості закінчень дієслів II дієвідміни в інших особах: *побачиш, побачать, стоїмо, стоять.*
6. Особливості відмінювання дієслів *дати, їсти, бути* та дієслів з основою на **-вісти** (*відповісти*).
7. Чергування приголосних:
 - а) у дієсловах I дієвідміни: *писати — пишу, пишеш...*
 - б) у дієсловах II дієвідміни: *судити — суджу, судиш, судять; любити — люблю, любиш, люблять...*
8. Правопис дієслів у майбутньому складному часі: *писати-му, світитимемо, думатимете...*
9. Творення минулого часу дієслова: *співати — співав, везти — віз, цвісти — цвів...*
10. Граматичні значення дієслова в минулому часі: *вів, вела, вело, вели...*
11. Творення умовного способу: *робив би, робила б...*
12. Творення й правопис наказового способу: *вивчи, вивчи-мо, вивчіть...; облиш, облишмо, облиште...*

IV. Вживання часів і способів дієслова.

1. Вживання теперішнього й майбутнього часів у значенні минулого: *йду вчора, аж бачу...*

2. Вживання наказового способу в значенні дійсного: *а він візьми і скажи...*

3. Вживання умовного способу в значенні наказового: *написав би листа братові...*

4. Вживання дійсного способу в значенні наказового: *підеш, зробиш...*

5. Безособові дієслова: *світає, не спиться...*

143 I. Прочитайте уривок. Випишіть дієслова в теперішньому та майбутньому простому часах окремо за дієвідмінами. Закінчення підкресліть.

Яким уже спустився з гори і, не доїжджаючи мосту, повернув на пишну поляну, щоб самому відпочити і свого гнідка попасти!..

Тихо. Ви чуєте, як ваше серце б'ється об груди глухо, обрубко... А то що шумить? Ваша кров? Ні, то червоне полум'я, знявшись угору, лиже чорне дно казанкове і сичить на ньому незнарошне пролита вода, злегка лопочуть дрова; з річки доноситься гук та регіт Якимів, порскання гнідкове... Над вами стоїть гінка сокорина, високо вгору буяє, широко розвела на всі боки свою густу верховину і прикрила вас легенькою тінню. А он, на праву руч, здіймаються гори, підковою обняли вони ту долину, де ви лежите, вся верховина їхня покрита густим лісом, а боки покриті глибокими ярами та крутими проваллями (*Панас Мирний*).

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

144 I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова, визначте їхній спосіб і час, якщо вони визначаються.

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись. Підводжу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде, — ніщо про світ не нагадує.

— Вставай, сину, підемо.

Протираю од сну очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуса, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати нашвидку допомагає, вмиває холодною водою (С. Васильченко).

II. Опишіть, як ви вранці прокидаєтеся, з якими почуттями встаєте з ліжка. Можете вжити дієслова: *розвиднятися, світати, торсати, гукати, потягатися, чухмаритися, позіхати, схоплюватися, натягати* тощо.

145 I. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на вживання часів дієслова.

У нашім асфальтованім дворі росте яблуня. Під яблунею стоїть зеленувата лава. Я сидів на тій зеленуватій лаві. З яблуні опадав квіт, білі пелюстки мерехтіли в повітрі, наче сніжинки. По синьому небі пливли білі хмари.

Сусідська дівчинка років чотирьох гралася в пісочниці з лялькою. Лялька відмовлялася сидіти на краю пісочниці.

— Ось я покличу Бабая, — мовила дівчинка, дивлячись кудись убік, повз мене і наш будинок.

Я підійшов ближче.

— Василенко, а який він із себе, Бабай?

— Бабай? — По її обличчю майнула тінь. — Так він великий, страшний і п'яний...

— А ти ніколи не малювала Бабая?

— Ні, не малювала, — сказала дівчинка.

— А може, намалюєш? (В. Дрозд).

II. За поданим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

146

* Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте за змістом або в теперішньому, або в майбутньому простому часі.

(Переквітувати) квітень,
 (Перешуміти) весна,
 І (бути) тихе літо,
 Глибінь ясна.
 В глибінь (заглянути) осінь,
 (Пожуритися) сама.
 І під гудіння сосон
 (Впасти) зима.
 Та дням нема спокою:
 На весну (скреснути) сніг, —
 Дивись — стежки знайомі,
 Сліди од ніг.
 І знов (цвісти) черешні,
 І (зеленіти) луг...
 Сьогоднішнє, вчорашнє —
 Незмінний круг.

М. Драй-Хмара

147

Прозмінюйте в теперішньому часі дієслова *тупотати* і *тупотіти*, *вирости* і *виросити*, попередньо визначивши за неозначеною формою їхню дієвідміну. Написане звірте з надрукованим нижче. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте.

Особа	<i>Тупотати</i>	<i>Тупотіти</i>	<i>Вирости</i>	<i>Виросити</i>
<i>однина</i>				
1-а	<i>тупочу</i>	<i>тупочу</i>	<i>виросу</i>	<i>виросу</i>
2-а	<i>тупочеш</i>	<i>тупотиш</i>	<i>виросеш</i>	<i>виросиш</i>
3-я	<i>тупоче</i>	<i>тупотить</i>	<i>виросе</i>	<i>виросить</i>

множина				
1-а	<i>тупочемо</i>	<i>тупотимо</i>	<i>виростемо</i>	<i>виростимо</i>
2-а	<i>тупочете</i>	<i>тупотимо</i>	<i>виростемо</i>	<i>виростимо</i>
3-я	<i>тупочуть</i>	<i>тупотять</i>	<i>виростуть</i>	<i>виростять</i>

148 I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини (*що робиш?*) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-еш*; 2) із закінченням *-иш*.

Плакати, вжалити, лишити, сюркотати, стелитися, оберігати, ступити, виснути, стоптати, тямити, виполоти.

II. З других букв кожного слова прочитайте закінчення вислову французького філософа XIX ст. Ернеста Ренана: *"Праця — найкращий шлях до того, щоб..."*.

149 * У диктанті одні учні написали *Подем стелеться туман*; інші — *Подем стелиться туман*. Хто написав правильно? Чому?

150 * Прозмінійте в майбутньому складному часі дієслова *радіти*, *веселитися*.

151 * Прозмінійте в минулому часі дієслова *привести*, *допомогти*. Чи змінюються дієслова в минулому часі за особами?

152 I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком укінці; 2) без м'якого знака.

Зважити, засипати, квасити, вгадати, поглянути, вносити, повідомити, зморщити, вірити, викинути.

II. З других букв прочитайте закінчення вислову давньоарабського письменника Аль-Харізі: *"Де мало слів, там..."*.

153 I. Прочитайте текст. Знайдіть випадки переносного вживання часів і способів дієслів.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, скажи нам казочки! — прохали діти.

І Галя, примостившись біля них на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в них три дочки, і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: “Понесу додому татові й мамусі...”

— Так, як ти, — знову каже хлопець. — І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть: “Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема...” — розказувала Галя, а діти все слухали (Б. Грінченко).

Пам'ятник Б. Грінченку, м. Київ

II. Передайте цю чи подібну розмову по-своєму, можливо, навіть між іншими дітьми. Свою розповідь запишіть.

154 Прочитайте прислів'я. Випишіть усі дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” та “Характеристика способових форм дієслова”, наприклад: *згубити* — 11; *хоче* — 222.110.311.

I. 1. Кого щастя згубити хоче, тому перше розум відбере. 2. Заднім розумом діла не поправиш. 3. Один дурний кине камінь у море, а сто розумних не дістануть його. 4. Бачить око далеко, а розум ще далі. 5. Перемагай труднощі розумом, а безпеку досвідом. 6. Доброго довго всі згадуватимуть, а лихого ніколи не забудуть. 7. Якби свині роги, то б усіх поколола.

II. 1. Не хвалися завтрашнім днем, бо не знаєш, що той день уродить. 2. Якби не було ночі, то не знали б, що таке день. 3. Жовтень ходить по краю та виганяє птаство з гаю. 4. На Михайла зима саньми приїхала. 5. Звук пес за возом бігти, то й за саньми побіжить. 6. Світить місяць, та не гріє, тільки в Бога хліб їсть. 7. Добре землю доглядай — будеш мати урожай.

§ 18. Дієприкметник як форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

155 Розгляньте таблицю “*Форми дієслова*” (§ 6) і визначте особливості дієприкметника порівняно з іншими дієслівними формами.

156 Порівняйте подані приклади і скажіть:

- що називає дієприкметник як форма дієслова і чим він подібний до прикметника;
- на яке питання відповідає дієприкметник.

Форми дієслова	Дієприкметник	Прикметник
<i>чорніє</i>	<i>чорніючий</i>	<i>чорний</i>
<i>посоливши</i>	<i>посолений</i>	<i>солоний</i>
<i>затихнув</i>	<i>затихлий</i>	<i>тихий</i>

1. Небо **збіліло** від спеки і вже сивіє, мов попеліє. — Небо, **збіліле** від спеки, вже сивіє, мов попеліє (*Леся Українка*).

2. Надвечір помітили на горизонті корабель, який ледь **бовванів**. — Надвечір помітили на горизонті ледь **бовваніючий** корабель (*Олесь Гончар*). 3. Коник **загубив** срібну підкову, і срібна підкова півмісяцем впала на збитий поріг. — **Загублена** коником срібна підкова півмісяцем впала на збитий поріг (*Д. Ткач*).

157 Розгляньте таблицю і зробіть висновок, які граматичні значення дієприкметника спільні з іншими формами дієслова, а які — з прикметником.

Характеристика дієприкметника

Цифровий код	Вид	Пасивний чи активний	Рід	Відмінок	Число
	2	3	4	5	6
0	—	—	нема	—	—
1	доконаний	пасивний	чоловічий	Н.	однина
2	недоконаний	активний	жіночий	Р.	множина
3			середній	Зн.	
4				Д.	
5				Ор.	
6				М.	

158 За значенням дієприкметники поділяють на активні й пасивні. З'ясуйте, які з них називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета, а які — ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

Активні дієприкметники: працюючий пенсіонер (пенсіонер, який працює), лежачий камінь (камінь, який лежить), погасле вогнище (вогнище, яке само погасло).

Пасивні дієприкметники: підстрелений птах (птах, якого хтось підстрелив), кинутий камінь (камінь, якого хтось кинув), погашене вогнище (вогнище, яке хтось погасив).

1. **Дієприкметник** — це особлива форма дієслова.

2. Дієприкметник називає водночас дію й ознаку предмета за цією дією і відповідає на питання *який?*

3. Дієприкметники, як і інші дієслівні форми, мають вид, бувають (пасивними й активними), а подібно до прикметників змінюються за родами, відмінками й числами.

4. Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета.

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

159 Прочитайте речення. Знайдіть дієприкметники й визначте, чим вони подібні до інших дієслівних форм; а чим — до прикметника.

1. У хаті тихо німували дбайливо припасовані на стінах мамині рушники. 2. На покуті, прикритий доморобною скатертиною, запрошував до застілля ясеновий стіл, змайстрований батьковими руками. 3. Раптом мені закортіло помалювати. Одшукав на покуті засохлі акварельні фарби, намочив у скляночці пензлика, зробленого власноруч з котячої шерсті, і вийшов на подвір'я (*З тв. В. Скуратівського*). 4. Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця (*М. Коцюбинський*). 5. Здавалося, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце (*І. Нечуй-Левицький*).

- 160** I. Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) dokonаного виду; 2) недоконаного виду.

Скривлений, шукаючий, змальований, прогірклий, вихований, охлялий, лежачий, знаючий, стиснений, заскорузлий, міцніючий.

- II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову Л. Костенко: “*І скаже світ: — Ти...*”.

- 161** I. Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) пасивні; 2) активні.

Знаючий, налиплий, зсушений, зчорнілий, доопрацьований, думаючий, оживаючий, знайдений, димлячий, знелюднілий, оцинкований, переписаний, діючий.

- II. З других букв кожного слова прочитайте закінчення вислову Т. Шевченка: “*Не гріє...*”.

- 162** Прочитайте уривок. Випишіть усі дієслівні форми (зокрема й дієприкметники) і позначте їхню форму, вид та перехідність, користуючись цифровим кодом таблиці “*Характеристика дієслова в цілому*”, наприклад: *сій* — 221).

Неділя — як на замовлення. Сонячна й тиха, хоч мак сій.

Бабуся зодяглися по-святковому. На них сорочка, вишита давнім поліським узором, рясна у збірки спідниця з двома нашитими зісподу кольоровими крайками. На голові ще новенька, ні разу не ношена хустина.

— А ти чого кублишся? — сердяться вони, позираючи у віконце. — Он і дід Тарас уже йде. Зодягайся швидше!

Я хутенько витягаю зі скрині празникового костюмчика і сорочку. Вони пахнуть рутою-м'ятою. Щороку, тільки-но з'являються городні квіти, бабуся напакують прискринок пахучим зіллям. Від того одяг наш має свіжий запах і його не зачіпає міль (*В. Скуратівський*).

- 163** I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “*Характеристика дієприкметника*”.

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня, давно

вже закинена, розсіпалася і заросла травною, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишне. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики... (М. Коцюбинський).

II. Знайдіть якусь покинуту чи зруйновану будівлю, роздивіться добре й опишіть її. Можете вживати дієприкметники *забутий, занедбаний, зруйнований, розвалений, потрощений, навалений купами, розкиданий, повитий смутком, зігнилий, спорохнявілий, зарослий* тощо.

164 I. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметники й схарактеризуйте їх.

Трое чоловіків чекають автобуса. Один — у плащі, другий — у зимовому пальті, третій — закутаний у кожух, взутий у валянки.

Той, що в плащі, каже, розтираючи задубілі руки:

— Ну й мороз! Градусів двадцять, напевне.

— Двадцять — не двадцять, — каже той, що в пальті, хучаючи на змерзлі пальці, — а п'ятнадцять буде.

Чоловік у кожусі усміхнувся:

— Та що ви? Не більше десяти.

II. Поміркуйте гуртом на уроці мовлення над тим, чому різні люди те саме сприймають інколи по-різному. Наведіть приклади з власного досвіду.

165 Запам'ятайте стійкі порівняння та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як намальований (вродливий); біжить, як посолений (дуже швидко біжить); став, як укопаний (став нерухомо); бігає, як ошпарений (безладно метушиться); опустив крила, як обскубана курка (втратив енергію, засумував); як мішком з-за рогу прибитий (пришелепкуватий).

§ 19. Творення активних й пасивних дієприкметників. Обмеженість уживання форм активних дієприкметників теперішнього часу в сучасній українській мові, способи заміни їх

166 В усіх поданих словосполученнях дієприкметники активні. З'ясуйте, якого виду вони бувають і від яких дієслів утворені — перехідних чи неперехідних (чи після цих дієслів можна поставити питання *кого? що?*). Зробіть відповідний висновок про творення активних дієприкметників.

Затихаючий вітер (вітер затихає), плаваюча крижина (крижина плаває), палаюче вогнище (вогнище палає), порум'янений небокрай (небокрай порум'янів), зів'ялий листок (листок зів'яв), затихлий ліс (ліс затих).

167 Розгляньте, як творяться активні дієприкметники недоконаного виду (їх ще іноді неправильно називають активними дієприкметниками теперішнього часу). Зробіть висновки.

Неозначена форма	3-я особа множини теперішнього часу	Активний дієприкметник недоконаного виду
<i>тяжіти</i>	<i>тяжію-ть</i>	<i>болючий</i>
<i>нести</i>	<i>несу-ть</i>	<i>несучий</i>
<i>лежати</i>	<i>лежа-ть</i>	<i>лежачий</i>
<i>сидіти</i>	<i>сидя-ть</i>	<i>сидячий</i>

168 Простежте, як творяться активні дієприкметники доконаного виду (їх ще іноді неправильно називають активними дієприкметниками минулого часу). Зробіть висновки.

Неозначена форма	Множина минулого часу	Активний дієприкметник доконаного виду
<i>пожовтіти</i>	<i>пожовтіл-и</i>	<i>пожовтіл-ий</i>
<i>опастися</i>	<i>опал-и</i>	<i>опал-ий</i>
<i>зів'янути</i>	<i>зів'ял-и</i>	<i>зів'ял-ий</i>

169 Усно складіть речення з активними дієприкметниками недоконаного й доконаного видів: *достигаючий* і *достиглий*, *заростаючий* і *зарослий*. Зробіть висновок про те, які дієприкметники в українській мові широко використовують, а які — рідко.

Активні дієприкметники творяться за допомогою суфіксів:

-уч(-юч-), -ач(-яч-) від основи дієслів 3-ї особи множини — теперішній час: *бажають* (I дієвідміна) — *бажаючий*, *стоять* (II дієвідміна) — *стоячий*.

-л- від основи інфінітива — минулий час: *замерзнути* — *замерзлий*, *достигнути* — *достиглий*.

Увага!

В українській мові активні дієприкметники із суфіксами **-ач (-яч)**, **-уч (-юч)** майже не вживаються. Слова на зразок *співаючий*, *малюючий*, *працюючий*, *бажаючий* тощо є ненормативними.

Їх варто відтворювати кількома способами:

1) прикметниками: *наступаючий* — *прийдешній*, *оточуючий* — *навколишній*;

2) іменниками: *виступаючий* — *промовець*, *працюючий* — *працівник*;

3) підрядними означальними реченнями: *думаючий учень* — *учень, який думає*.

Нормативними для української мови є лише ті слова із суфіксами **-ач(-яч-), -уч(-юч-)**, що перейшли до класу прикметників: *блискучий успіх, квітучий сад, лежачий камінь*.

170 Прочитайте речення. Знайдіть активні дієприкметники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворилися.

1. Зігнувши лисніючі шиї, проскакали лошата і зникли за вербами (*М. Руденко*). 2. Часом темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко вони налітали, так швидко й проносились (*Ю. Яновський*). 3. Шелестом опадаючого листу зітхає лісова стежка (*М. Стельмах*). 4. Поміж зів'ялим полином, по килимах поживклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях (*Іван Ле*). 5. Ми уже стоїмо на порі, як достиглі плоди, як дерева набряклого саду, обважнілі від дум (*Л. Первомайський*).

171 I. Утворіть активні дієприкметники недоконаного виду й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом *-уч(ий)*; 2) з суфіксом *-ач(ий)*.

Колоти, збігати, свистіти, джеркотіти, сокотати, зв'язувати, сидіти, стояти, в'янути, узагальнювати, скакати, стриміти, вірити, тихнути.

 II. З других букв кожного слова першої колонки складіть закінчення вислову Ернеста Хемінгуея: *“Кожний, хто ходить по землі, має свої...”*.

172 I. Утворіть активні дієприкметники і запишіть у дві колонки: 1) дієприкметники недоконаного виду; 2) дієприкметники доконаного виду.

Просякнути, розтанути, зникати, вести, обважніти, іскрити, сліпити, вигоріти, стихнути, сіріти, одужувати, видужати.

 II. З других букв кожного слова складіть слова, пропущені у вислові античного філософа Епіктета: *“Чого..., того не чини навіть у думках”*.

173 * Перепишіть речення, неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками.

1. Осінь вже присипала землю золотою порошею (опастися) листя (*В. Кучер*). 2. Мріють у (тремтіти) мареві далекі села (*Григорій Тютюнник*). 3. Темная діброва стихла і мовчить;

листя (пожовтіти) з дерева летить (*Я. Щоголів*). 4. Тихий вітер обсилав (опадати) листом рож і бузку голівку дитини та одержу матері (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Вітер гуляє полями (змокрити), негідь**, тумани несе (*Б. Грінченко*).

174 I. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому активні дієприкметники і поясніть їхнє значення.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні...

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — нащо? до чого? — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму... (*М. Коцюбинський*).

С. Васильківський. *Український пейзаж*

II. Поміркуйте над тим, яку подібність побачив письменник між хмарами і душею поета. Яким ви уявляєте поета і взагалі письменника? Поділіться своїми міркуваннями на уроці розвитку мовлення.

175 Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Каїнова печать (у Біблії розповідається про перше вбивство на землі: Каїн убив свого меншого брата Авеля, і Бог затаврував убивцю). 2. Вавилонське стовпотворіння (як розповідається в Біблії, люди почали будувати у Вавилоні вежу, щоб дістатися до неба; аби цьому перешкодити, Бог змішав їм мови, і вони перестали розуміти одне одного, зчинилися безлад, метушня, гармидер). 3. Манна небесна (за Біблією, коли Мойсей виводив єврейський народ з єгипетської неволі, то в пустелі Бог, щоб утікачі не загинули з голоду, посилав їм з неба їжу; “чекати манни небесної” означає “пасивно чекати якогось дива”).

176 В усіх поданих словосполученнях дієприкметники пасивні. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені — перехідних чи неперехідних — і якого виду вони бувають.

Зоране поле (хтось зорав поле), вимощена дорога (хтось вимостив дорогу), зірвана квітка (хтось зірвав квітку), помита чашка (хтось помив чашку), уявлювана картина (хтось уявляє картину).

177 Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від дієслів з основою на *-а-*. Сформулюйте правило.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
<i>переписа(ти)</i>	<i>переписа-ний</i>
<i>з'ясува(ти)</i>	<i>з'ясова-ний</i>
<i>вимрія(ти)</i>	<i>вимрія-ний</i>

178 Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від інших дієслів (без кінцевого *а* в основі інфінітива). Сформулюйте правило.

Основа інфінітива	Основа 1-ї особи однини	Пасивний дієприкметник
<i>запроси(ти)</i>	<i>запрош-у</i>	<i>запрош-ений</i>
<i>змолоти(ти)</i>	<i>змел-ю</i>	<i>змел-ений</i>
<i>запрягти(ти)</i>	<i>запряж-у</i>	<i>запряж-ений</i>
<i>вес(ти)</i>	<i>вед-у</i>	<i>вед-ений</i>
<i>посадити(ти)</i>	<i>посадж-у</i>	<i>посадж-ений</i>
<i>в'їздити(ти)</i>	<i>в'їждж-у</i>	<i>в'їждж-ений</i>

179 Простежте, як ще можуть творитися пасивні дієприкметники від дієслів з основою на *-ну-*, *-о-* та деяких інших.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
<i>розвину(ти)</i>	<i>розвин-ений, розвину-тий</i>
<i>коло(ти)</i>	<i>кол-ений, коло-тий</i>
<i>стер(ти)</i>	<i>стер-тий</i>
<i>розби(ти)</i>	<i>розби-тий</i>

180 Розгляньте всі раніше наведені приклади пасивних дієприкметників і зробіть висновок про те, чи подвоюється *н* у їхніх суфіксах.

1. Пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів. Вони бувають доконаного й недоконаного виду.

2. Від дієслів з основою на *-а-* пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи інфінітива суфікса *-н(ий)*.

3. Від інших дієслів пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи 1-ї особи однини суфікса *-ен(ий)*. У цьому суфіксі завжди пишеться буква *е*.

4. Від дієслів з основою на *-ну-*, *-о-* та деяких інших пасивні дієприкметники можуть творитися також додаванням до основи інфінітива суфікса *-т(ий)*.

5. У суфіксах дієприкметників буква *н* не подвоюється.

181 Прочитайте вірш Тодося Осьмачки. Знайдіть пасивні дієприкметники і поясніть, як вони утворені.

Шляхи мої не міряні,
 гори мої не важені,
 звірі мої не наджені,
 води мої не ношені,
 риба у їх не ціджена,
 птахи мої не злякані,
 діти мої не лічені,
 щастя моє не злежане...
 Оце така я в тебе матінка,
 в руці Господній
 Україна синєнебая!

Т. Осьмачка (1895–1962)

182 Прочитайте прислів'я. Знайдіть пасивні дієприкметники, визначте їхні вид, рід, відмінок та число і поясніть, як вони утворилися.

1. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений.
2. Колись ковбаси і смажені голубці по світу літали.
3. Правда Сидорова — киселем млинці помазані, на паркані сушаться.
4. Ти йому стрижене, а він тобі кошене.
5. За одного битого двох небитих дають.

183 Прочитайте загадки. Знайдіть пасивні дієприкметники й схарактеризуйте їх. Загадки відгадайте.

1. Що можна бачити з заплющеними очима?
2. Поле не міряне, вівці не лічені, пастух не найнятий.
3. Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок.
4. Скручена, зв'язана, по подвір'ю гуляє.

Відгадки: *мітла; небо, зорі та місяць; сон; зоряне небо.*

184 I. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники й запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом *-ов-*; 2) із суфіксом *-ув-* (*-юв-*).

Утеплювати, звоювати, успадкувати, поскручувати, передрукувати, прасувати, увірчувати, позакачувати, оцинкувати, розглядувати, перебудувати.

II. З других букв слів першої колонки складіть закінчення вислову азербайджанського поета XII ст. Нізамі: *“Слово, що йде від серця, завжди проникає...”*.

185 I. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники в називному відмінку чоловічого роду (*який?*) і запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом *-(а)н-*; 2) із суфіксом *-ен-*. Зверніть увагу на заміну суфікса *-ув-* суфіксом *-ов-*.

Ознаменувати, оснастити, звабити, загальмувати, знервувати, попередити, об'їздити (коня), надумати, вшанувати, позолотити, купувати, удосконалити, купити.

II. З других букв кожного слова складіть продовження слів гімну: *“Душу й тіло ми положим...”*.

186 * Перепишіть речення. Неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками. Суфікси дієприкметників підкресліть. Які чергування приголосних відбулися при цьому?

1. Невеличка Джерина пасіка була (обгородити) низьким тинном (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Повні, рожеві, як діти, (збудити)

зі сну, пливли по небі хмаринки (М. Коцюбинський). 3. Ми розмістилися на возі, добре (вимостити) свіжою травою (А. Шиян). 4. Віз м'яко покотився ще не (в'їздити) дорогою (М. Стельмах). 5. І знов у тумані бриніли окремі розмови, як (зачепити) струни (М. Коцюбинський).

187 1. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й визначте їхнє значення (активні чи пасивні).

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видко розум з завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії (І. Нечуй-Левицький).

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті
"Кайдашева сім'я" (І. Нечуй-Левицький)

II. Подумайте, чому автор малює портрет Мотрі на тлі білої стіни. Знайдіть антоніми в тексті.

III. Підготуйтеся до докладного усного переказу уривка або за цим зразком опишіть портрет знайомої вам людини. Можете взяти дієприкметники *одягнений, застебнутий, розхристаний, освітлений, усміхнений, замріяний, зосереджений, розгублений, нахмурений, втомлений* тощо.

188 Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Обітована земля (цей біблійний вислів означає багатий і щедрий омріяний край). 2. Прикутий Прометей (за грецькою міфологією, боги прикували до скелі Прометея й приречли на вічні муки за те, що він дав людям вогонь). 3. Слава тобі, кесарю, приречені на смерть вітають тебе (такими словами раби-гладіатори, йдучи на смерть, вітали римського імператора). 4. Увінчаний лаврами (стародавні греки увінчували вінком з лаврових гілок переможців-лауреатів).

§ 20. Відмінювання дієприкметників

189 Зіставте відмінювання дієприкметника з відмінюванням прикметника і зробіть висновки.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	<i>ясний, сяючий</i>	<i>ясна, сяюча</i>	<i>ясні, сяючі</i>
Р.	<i>ячного, сяючого</i>	<i>ясної, сяючої</i>	<i>ясних, сяючих</i>
Д.	<i>ясному, сяючому</i>	<i>ясній, сяючій</i>	<i>ясним, сяючим</i>
Зн.	як у Н. або Р.	<i>ясну, сяючу</i>	як у Н. або Р.
Ор.	<i>ясним, сяючим</i>	<i>ясною, сяючою</i>	<i>ясними, сяючими</i>
М.	<i>(на) ясному, сяючому</i> <i>яснім, сяючим</i>	<i>(на) ясній, сяючій</i>	<i>(на) ясних, сяючих</i>
Кл.	—	—	—

Дієприкметники відмінюються за відмінками, родами й числами так само, як і прикметники, і мають такі самі закінчення, як прикметники твердої групи.

190 Провідмінійте письмово в однині й множині словосполучення *зеленіючий листок* та *розквітла троянда*.

191 * Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Пісня моя в (невмираючий) силі в моїм серці ясніє, живе (І. Франко). 2. Сплески пісні й сміху тонуть в (розколисаний) ріці (М. Бажан). 3. Шелестом (оппадаючий) листу зітхає лісова стежка (М. Стельмах). 4. Напівпрозорі (жовтіючий) та (червоніючий) кетяги солодко дрімають серед лапатого листя (М. Коцюбинський). 5. День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда (ревучий), (виючий), чадних машин (П. Загребельний).

192 I. Випишіть у колонку спочатку словосполучення, де в закінченнях дієприкметників та прикметників вставите пропущену букву *i*, потім — де вставите букву *и*.

Знемагаюч..й природі, (у) зеленіюч..й діброві, зникаюч..й вид, сіріюч..х силуетів, тремтяч.. руки, повзуч..й гадюці, (по) вбит..й дорозі, очищуюч..й засіб, чорніюч..ми плямами, (у) кипляч..й смолі, (у) стояч..й воді, згасаюч..й день, колюч..м дротом, (на) висяч..м мосту.

II. З других букв дієприкметників складіть закінчення вислову англійського письменника *Оскара Уайльда*: “*Це жахливо важка робота — ...*”.

193 I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієприкметника”, наприклад: *запалений — 111.11*.

По двору пореається господар — запалений та закурений. Випряг коня, затяг плуга, походив по двору, прибираючи все до місця, далі потягнувся й став коло тину. Постояв трохи, послухав чогось, далі підступив ближче й схилився на тин.

— Панасе! Йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолодне! — гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка. — Чого ти слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром малячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула, — промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до нього плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя спливли, мов водою змиті, хатні невсипуші клопоти, а в очах замість буденної турботи засяяло на хвилину щось дівоче, жартівливе (*С. Васильченко*).

II. За цим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

194 Запам'ятайте фразеологізми. З двома з них складіть речення.

Підскочив як ужалений (різко схопився); мовби хто кинув гарячого приску на когось (хто-небудь раптово відчув сильне збентеження); пахне смаленим (загрожує небезпека); сидіти на порохівій боці (перебувати під загрозою небезпеки), лежачий хліб (легко здобутий прожиток).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VII. Основна думка у тексті

Розповідаючи про якісь факти, описуючи щось, ми мимоволі виказуємо й своє ставлення до описуваних явищ, подій, вчинків. Основна авторська думка (позиція) в художньому тексті виявляється не лише у виборі теми, в зображенні епізодів, у характеристиці героїв, а й у доборі слів, в епітетах, у репліках персонажів, в інтонації, а іноді, зокрема в публіцистичному тексті, вона висловлюється й прямо.

Розгляньте два наступні тексти й визначте, як у них передано авторську думку, наскільки вона переконлива. Свої спостереження обґрунтуйте.

195

I. Прочитайте текст. Випишіть з нього дієслова: 1) в неозначеній формі; 2) в минулому часі.

Обступили печеніги місто великою силою: безліч їх стояло навкіл міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти — стояли печеніги на річці Либеді. Знемагали люди без їжі та без води.

І зібралися люди тієї сторони Дніпра на човнах, і стояли на тому березі. І не можна було їм пробратися в Київ, ні до них.

І стали тужити люди в місті й питали:

— Чи нема кого, хто б міг перепливати на той бік Дніпра й сказати їм: коли не підступлять вони на ранок до міста і не допоможуть нам, здамося печенігам?

І сказав один отрок**:

— Я перепливу.

І відповіли йому:

— Йди.

Він же вибрався з вуздечкою в руках через стійбище печенігів, питаючи їх:

— Не бачив хто мого коня?

Бо він умів говорити по-печенізькому, і його визнали за свого. І коли він проскочив до річки, то швидко зняв одєжину, кинувся у Дніпро і поплив. Побачивши це, печеніги метнулись за ним, стріляли в нього з луків, та нічого не могли зробити.

На тому березі помітили його, впливли навпроти човном... (*“Повість минулих літ”, переказ В. Близнеця*).

“Повість минулих літ” у Радзивілівському літописі

II. Перекажіть текст. Можете доповнити його своїми деталями так, як ви уявляєте подвиг безіменного юнака. Переказ запишіть. Якщо ж готуватимете усний переказ, то складіть і запишіть його план. У розповіді використайте пряму мову.

Альманах

Твір сьомий (Галин)

Я — УКРАЇНКА

Я горджуся тим, що я українка, що живу в Україні.

У нашого народу нелегка, але дуже давня історія. Щонайменше мільйон років тому на цій землі поселилися перші люди. Вони освоювали необжиті простори, виробляли свої звичаї, творили свою культуру.

І вже шість тисяч років тому, тоді ж, відколи починається й історія Стародавнього Єгипту, на нашій землі виникає багата трипільська культура з виразно українськими рисами. Люди жили великими селами, будували дерев'яні або саманні хати, стіни будинків і печі змащували глиною, розмальовували квітами. Вони виготовляли гончарний посуд, орали землю, розводили худобу.

У них, мабуть, була своя писемність. Принаймні на деяких глечиках збереглися якісь написи. Учитель історії каже, що вишивки на рушниках, візерунки на великодніх писанках, вузлики на торочках скатертин та хусток — це залишки забутого прадавнього письма.

На початку нашої ери починала формуватися українська державність. Спочатку це була Антська держава, потім виникає могутня Київська Русь, далі були Галицько-Волинське князівство, Козацька держава, Українська Народна Республіка, тепер маємо свою незалежну державу Україну.

Важкий був шлях до незалежності. Мільйони українців віддали своє життя за те, щоб ми, їхні нащадки, мали власну державу. Тисячі найкращих, найрозумніших наших людей знищили або переманили на службу до себе різні завойовники, мільйони їх заморили — голодом, на засланнях, у тюрмах. Але народ ніколи не переставав боротися за свою долю. Це прагнення живе в народних піснях, яких безліч на нашій землі, у творчості письменників, у співучій прадавній українській мові, у наших звичаях, у нашій державі, яку ми будуємо й збудуємо, незважаючи ні на які труднощі.

Тому я й пишаюся, що я українка і що живу в Україні.

- 196** Прочитайте Галин роздум. На уроці в класі проведіть дискусію про те, чому нам треба гордитися своїм народом, дбати про свою державу, знати рідну історію. Потім напишіть твір на цю тему.

§ 21. Дієприкметниковий зворот. Розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими зворотами

- 197** У поданих реченнях дієприкметникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення й сформулюйте правило, що таке дієприкметниковий зворот. Яким членом речення виступає дієприкметниковий зворот?

1. Скільки глянеш — вилискують **розгойдані вітром** хліба (*Олесь Гончар*). 2. Луг, **орошений дощем**, сяс-миготить огнем (*У. Кравченко*). 3. **Очманілі від тепла** горобці лізуть прямо під ноги (*Григорій Тютюнник*).

- 198** Порівняйте подані варіанти речень і зробіть висновок, коли дієприкметниковий зворот виділяють з обох боків комами, а коли не виділяють (означувані слова, яких стосуються дієприкметникові звороти, виділено жирним шрифтом).

1. Клониться **дерево**, плодом обтяжене (*І. Франко*). — Клониться *обтяжене плодом* **дерево**. 2. **Гори**, осріблені місяцем, блищать. — *Осріблені місяцем* **гори** блищать (*Олександр Олесь*). 3. Високий **берег**, оповитий прозорим туманом, мрів у далечині (*І. Нечуй-Левицький*). — *Оповитий прозорим туманом* високий **берег** мрів у далечині.

- 199** У поданих реченнях знайдіть підмет, присудок і зробіть висновок, чому тут дієприкметникові звороти не виділено комами. Зверніть увагу на останнє речення.

1. Хата посипана зеленою пахучою травою (*Ю. Яновський*). 2. Вогке повітря насажене прозорою парою (*З. Тулуб*). 3. Вулиця вимощена камінням. — Вулиця, вимощена камінням, повійлася вгору (*І. Нечуй-Левицький*).

1. Дієприкметник разом із залежними словами називається **дієприкметниковим зворотом**.

Дієприкметниковий зворот у реченні виступає означенням (відповідає на питання *який?*).

2. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він виділяється з обох боків комами. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед означуваним словом, то він комами не виділяється.

3. Якщо дієприкметник виступає присудком, тоді дієприкметник із залежними словами не виділяється комами (між групою підмета і групою присудка кома не ставиться).

200 Прочитайте вірш. Знайдіть відокремлений дієприкметниковий зворот.

Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила.

І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають.

Т. Шевченко

201 У поданих реченнях знайдіть дієприкметникові звороти, поясніть вживання розділових знаків при них. Прочитайте речення без дієприкметникових зворотів.

1. Дрімає дорога, небом укрита (*Олесь Гончар*). 2. Аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле (*М. Коцюбинський*). 3. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани (*Г. Хоткевич*). 4. Люблю луг, сонцем опромінений (*У. Кравченко*). 5. Незабаром він помітив у землі манюсіньку ямку, сховану в густій траві, і в ній затишне гніздечко, вимощене з трав'яних стебел (*Григорій Тютюнник*).

202 * Перепишіть речення. Знайдіть підмети й присудки. Дієприкметникові звороти підкресліть хвилястою лінією і, де треба, виділіть комами.

1. Старий Горицвіт дивиться на обліплєну пилком бджолу й говорить сам до себе (*М. Стельмах*). 2. Глянеш вгору, бачиш між гілляками круті скелі зарослі мохом (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Каміння вкрите товстим прогнилим шаром листя було м'яке, як подушка (*Олесь Гончар*). 4. Освітлена місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні (*М. Трублаїні*). 5. Вітрила зафарбовані сонцем схожі були на рожеві крила чайок (*Петро Панч*). 6. Самотня людина завше основана думками (*Ю. Мушкетик*).

203 Переробіть (усно) речення так, щоб відокремлені дієприкметникові звороти стали невідокремленими і навпаки. Який варіант речення кращий?

1. Наче зачарований велетень стояв ліс, опушений весь інеєм білим (*Панас Мирний*). 2. Тільки лист, вкритий памороззю та замерзлими дощовими краплями, хрущить під ногами (*Ганна Барвінок*). 3. Сліпуче сонце відбивалося на снігу, затверділому від морозу (*Д. Ткач*). 4. З ополонок глибоко промерзлих річок клуботіла пара, наче дим (*О. Довженко*). 5. На палубі, припорошеній снігом, виразно темніли свіжі сліди від чобіт (*О. Донченко*).

204 Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметникові звороти й поясніть їхнє написання.

Учитель, стурбований поганою успішністю учня, каже його батькові:

— Ваш син увесь час біля книжок заспаний.

Але батько був зовсім іншої думки:

— Може бути. То у ньому прихований талант дремає.

205 І. Запишіть текст під диктовку. Відокремлені дієприкметникові звороти підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла надворі, як звичайно буває в Спасівку. Повітря було сухе, але здорове й тепле і таке прозоре, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покришка. На небі не було ані хмариночки! На степу не було ані смужки туману. Одно пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньому небі. Віз звернув з битого степового шляху й покотився по ледве помітних прикметах суголовка**. З-за густих будяків і всякого зела незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз з'явилися рівні рядки гостролистої кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядами. Вже коні наближались до баштана, вже можна було бачити на краях баштана наче рами з довгого гарбузиння, де між листом повивертались боками довгі й круглі білі гарбузи, наче воли на спашу. Потім відкрилося поле, неначе заслане картатими хустками, де зеленіло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листі жовті дині, зеленіли й білили кавуни (І. Нечуй-Левицький).

§ 22. Буква *Н* у дієприкметниках та букви *НН* у прикметниках

II. Спробуйте описати, скажімо, свій шлях з дому до школи. При цьому не обминіть ані малопомітного кущика чи виламаної штахетини в чийомусь паркані, ані собаки, що подивився на вас голодними чи байдужими очима. В описі використовуйте один-два відокремлені дієприкметникові звороти.

206 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Скупаний у любистку (дуже вродлива людина); піднятий на котурни (безпідставно звеличений); коло розбитого корита (залишитися без того, на що сподівався); побудований на піску (ґрунтується на ненадійній основі); підрізаний на пні (підірваний, знищений у своїй основі); втоптаний у багнюку (зганьблений); втрачений шанс (невикористані можливості).

§ 22. Буква *Н* у дієприкметниках та букви *НН* у прикметниках дієприкметникового походження

207 Інколи дієприкметники втрачають дієслівні ознаки (вид, перехідність) і переходять у прикметники.

Порівняйте однозвучні дієприкметники з прикметниками й поясніть:

- які з них називають ознаку, зумовлену дією, а які — постійну ознаку;
- які з них можна замінити дієсловом, а які — ні;
- які з них мають при собі залежні слова, а які не мають;
- чи завжди в них такий самий наголос.

Дієприкметники	Прикметники
<i>вихований (де?) у сім'ї</i>	<i>вихована дитина</i>
<i>відкритий (ким?) дослідником</i>	<i>відкритий простір</i>
<i>печений (де?) в духовці</i>	<i>печена картопля</i>
<i>варений (де?) на плиті</i>	<i>варена котлета</i>

208 Деякі прикметники зовні нагадують активні дієприкметники недованого виду. Насправді ж вони утворені інакше. Порівняйте дієприкметники з прикметниками та з'ясуйте, у чому полягає ця різниця.

3-я особа множини	Дієприкметники	Прикметники
<i>рипля-ть</i>	<i>риплячий</i>	<i>рипучий</i>
<i>тріца-ть</i>	<i>тріщачий</i>	<i>тріскучий</i>
<i>дрімаю-ть</i>	<i>дрімаючий</i>	<i>дрімучий</i>

209 Порівняйте активні дієприкметники, наприклад, *скислий*, *зігнилий*, *зів'ялий*, *дозрілий* й однокореневі з ними прикметники *кислий*, *гнилий*, *в'ялий*, *зрілий*. Яких граматичних ознак нема в прикметниках з тих, що є в дієприкметників?

210 Деякі прикметники з префіксом *не-*, що походять від пасивних дієприкметників, мають подвоєні букви *нн*. Поміркуйте, як можна відрізнити їх від дієприкметників, у яких завжди пишеться одна буква *н* (приклади читайте вголос). Яка різниця між ними в значенні?

Дієприкметники	Прикметники
<i>несказаний</i>	<i>несказанний</i>
<i>нездоланий</i>	<i>нездоланний</i>
<i>нескінчений</i>	<i>нескінченний</i>

1. **Н** пишемо в суфіксах:

а) **-ан(-ян-), -ин- (-їн-), -ен-, -он** — прикметників: *гречаний*, *скляний*, *лебединий*, *солов'їний*, *буквенний*, *солоний*, але *стараний*, *притаманний*;

б) **-ен-, -н** — дієприкметників: *оновлений*, *наповнений*, *прочитаний*, *овіяний*, *даний*.

2. **НН** пишемо:

а) у прикметниках, утворених від іменників з основою на **-н**: *бездоганний*, *осінній*, *віконний*, *стінний*;

б) у наголошених суфіксах **-енн-, -а/нн- (-я/нн-)** — прикметників, що позначають найвищу міру вияву ознаки: *здоровенний*, *страшенний*, *невблаганний*, *невпізнаний*, *незбагнений*, *недоланний*, *незлічений*, *незрівнянний*;

— дієприкметники: *незлічений*, *незрівняний*, *неоцінений*, *неподоланий*, *непримирений*, *несказаний*, *нескінчений*;

в) у наголошених суфіксах *-енн-*, *-а/нн-* (*-я/нн-*) небагатьох прикметників-старослов'янізмів: *благословенний*, *блаженний*, *огненний*, *священний*, *мерзенний*, *окаянний*.

211 Доведіть, що подані слова — віддієслівні прикметники, а не дієприкметники.

Чутливий, вирішальний, надувний, переможний, невмирущий, цілющий, палючий, летючий, скрипучий, мерзлий, пухлий, нескінченний.

212 I. Випишіть окремо в дві колонки: 1) прикметники; 2) дієприкметники.

Гнилий, недоторканий, здрібнений, посинілий, ужитковий, збудований, прокислий, здогадливий, кипучий, закипаючий.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову Д. Білосуса: *“Переконатися пора: зробиш зло — ...”*.

213 Прочитайте речення і визначте в них дієприкметники та віддієслівні прикметники.

1. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Понад синіючим долом мерехтіли хвилі розігрітого повітря (*І. Франко*). 3. Очима перебігав він квітучі поля округи (*Марко Вовчок*). 4. Береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю. 5. Усе навколо затихло під владою чаруючої ночі (*З тв. Лесі Українки*). 6. У тишу повилась глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця (*М. Коцюбинський*).

214 * Перепишіть речення, замість крапок вставляючи *н* або *нн*.

1. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі незліче..і світла сяли (*Лесь Українка*). 2. Я хочу бачити світ розплюще..ими очима (*І. Драч*). 3. Весняна гроза завжди несподіва..а, завжди жада..а і завжди освіжаюча (*Ю. Збанацький*). 4. Чорні шляхи перетинали степовий простір, нескінче..ими широкими стежками бігли за обрій (*О. Донченко*). 5. Не забувай за отчий свій поріг, але й кермуй політ за обрії незна..і — і мислі, і часу закони невблага..і неси в будучину** , на плетиво доріг (*А. Малишко*).

- 215** I. Запишіть слова в дві колонки: 1) зі вставленою буквою *е*; 2) зі вставленою буквою *и*.

Улюбл..ний, накресл..ний, осудл..вий, оскарж..ний, улесл..вий, скривдж..ний, докучл..вий, запряж..ний, зваж..ний, свекруш..н, переоцін..ний, допитл..вий.

- II. З других букв складіть початок прислів'я: "... — *що весняний день*".

- 216** I. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому всі слова, до яких можна застосувати правила про вживання *н* та *ни*. Поясніть їхнє написання.

Як хороше радіти без причини,
Коли на місто сутінь опада
І чується, як тихо, безупинно
Дзюрчить у стоках весняна вода.

І сну нема, і спокою немає,
І відчаю, і певності нема,
Тебе ж у далеч владно закликає
Напоєна надіями п'їтьма.

І хочеться всю землю обійняти,
І йти шукать нечуваних пригод...
О, скільки музики натхненної багато
У шумі каламутних вод.

В. Симоненко

- II. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте.

- 217** I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й віддієслівні прикметники.

Касим-бек гордо й незрушно височить на капітанському місточку перед головною щоглою. Три його галери повертаються до рідних берегів. Позаду — пограбовані землі, залиті кров'ю, очищені вогнем. У трюмах галер — багата здобич, у трюмах галер — бранці. Тонкостанні красуні, покручені ремінням чоловіки, хлопчаки для військових шкіл яничарського корпусу. Добра здобич...

Мчать горді галери, — не знають спокою нагаї наглядачів, полюсуючи спини прикутих до весел невірників. Це дужі чоловіки, захоплені в ясир у степах козацької Роксоланії, вони витримують шалений гін...

Беззоряна ніч опустилася над бездонним морем, звідкілясь насунули хмари, зірвався вітер. Тепер кораблі понеслися ще швидше, і Касим-бек наказав згорнути частину вітрил. Може б, дати перепочити і невірникам? Бо такі не всі витримали той шалений гін. Он один широкоплечий велетень хапає ротом повітря, безсило хилиться з лави. Помер? Чи саме помирає? Тепер є ким замінити невдачу, за весло сяде новий бранець, а цього — в море!.. Всі три наглядачі кидаються до невірника, відмикають замок, тягнуть безживне тіло до люка.

І тут сталося диво: велетень стрепенувся, вихопив кривий кинджал із-за пояса найближчого наглядача, ввігнав по рукоють. Так само блискавично прохромив другого, кинувся на третього (*М. Петренко*).

II. Про які часи тут ідеться? Перекажіть текст скорочено, свій переказ запишіть. Підкресліть дієприкметники.

218 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Стріляний птах (бувала людина); із зав'язаними очима (будучи необізнаним); при зачинених дверях (без допуску сторонніх); з висоти пташиного польоту (згори, звисока); як облитий холодною водою (розгублений, пригнічений); як заведений (невпинно, без угаву); як ошпарений (дуже збуджений); зачароване коло (скрутне, безвихідне становище).

§ 23. Написання НЕ з дієприкметниками

Окремо, якщо:

1) при дієприкметнику є залежні слова (дієприкметниковий зворот): *ніким не бачений, досі не чуваний, не виконаний повністю*;

2) дієприкметник у реченні є присудком: *Завдання не виконане*;

3) є заперечення: *Не позичений, а власний хліб*.

В інших випадках *не* з дієприкметником пишемо **разом**: *небачений світ, нечуваний вчинок, незасіяний лан*.

219 Прочитайте речення. Поясніть написання *не* з дієприкметниками.

1. Радуйся, ниво непоплитая! Радуйся, земле, не повитая квітчастим злаком! (*Т. Шевченко*). 2. Від лиману до самого обрію лежить рівний, ще не присмалений сонцем степ (*Д. Міщенко*). 3. Деякий час ми захоплено розглядаємо озеро з його багатством, з його неполоханим життям (*Олесь Гончар*). 4. Обабіч пропливали невиразні сіро-жовті поля, ззаду невибіленим полотном розгорталася дорога (*В. Кава*). 5. На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає — неторкана земля (*Григор Тютюнник*).

220 До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Дієприкметники з *не* підкресліть.

Небачений, несподіваний, безугавний, безпідставний, таємничий.

Синоніми: *загадковий, нерозгаданий, нестихаючий, нечуваний, раптовий, таємний, небувалий, невиданий, невгаваючий, невщухаючий, нежданий, незбагненний, необґрунтований*.

221 Переробіть речення так, щоб частка *не* там, де вона пишеться разом, тепер писалася окремо і навпаки, наприклад: *Над водою піднімалися незатоплені острівці*. — *Над водою піднімалися ще не затоплені острівці*; або: *...не затоплені повинню*.

1. Вилягла, погнила обабіч дороги ніким не скошена трава.
2. Похилився не підпертий кілками тин.
3. Сіріла неперекопана латка землі.
4. Яскраво горів ще не перетоптаний квітник.
5. Буяв бур'ян на непрополених грядках.
6. Темніли потрісканою корою не побілені досі стовбури дерев.
7. Час від часу на дорогу вибігали неполохані зайці.

222 I. Випишіть словосполучення у дві колонки: 1) ті, у яких *не* пишеться разом; 2) ті, у яких *не* пишеться окремо.

Ніким (не) полагоджений тин, (не) змащений віз, поле (не) зоране, (не) зв'язаний добре сніп, (не) вироблений ще характер, (не) згасаюче вогнище, хата (не) накрита, (не) впольований звір, (не) висохлий досі рукав, (не) зроблений як слід, (не) доплетений тин, (не) закінчена робота, (не) скопані ще грядки.

II. З останніх букв останніх слів прочитайте два слова, пропущені у вислові Т. Шевченка: “У нас нема... за собою”.

223 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

- I. 1. Василько побачив, що батько чимось (не) вдоволений (*О. Донченко*).
2. Кожному ж кортіло подивитися на (не) бувале досі у слободі видовище (*А. Шиян*).
3. Літо й зиму живе на привіллї безліч дикої птиці, ніким (не) стріляної, (не) полоханої (*Олесь Гончар*).
4. (Не) оброблена земля їжилась торішнім бадиллям (*М. Коцюбинський*).
5. Мені поля співали ніким (не) співані пісні (*В. Симоненко*).

- II. 1. За одного вченого двох (не) вчених дають, і то не беруть.
2. Чого Івась (не) навчений, того Іван не буде знати.
3. Пес бреше, бо співати (не) привчений.
4. Вчений, але (не) товчений.
5. Де хата (не) метена, там дівка (не) плетена.
6. В (не) обгородженім городі і свиня гість.
7. У лінивого ліжко до спини (не) прив'язане, а приклеєне (*Народна творчість*).

224 * Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Утекти б од себе геть світ за очі
у (не) бачене, (не) чуте, у (не) мовлене,
де нема ані осмұт**, ні радощів,
де ніщо (не) збавлене, (не) здолане.

В. Стус

225 Прочитайте уважно уривок. Приготуйтеся до усного переказу тексту: скориставшись фотоілюстрацією, уявіть усю картину, визначте послідовність подій, запам'ятайте окремі вислови, з'ясуйте за словником значення незнайомих слів.

Повінь! Річка набрякла водою, берегів не видно, наче й не було, а верболіз уже немов пливе по хвилях і з місця не зрушить. І коли дуне вітер, то дерева, нагинаючись, здаються живими, ось-ось рушать у путь; ось вітер зірве куш і покотить його по гливих** баранцях**. Якось Орчик прибігає додому, захеканий, з затуманеними очима, з напіврозкритим ротом, і кричить з порога:

— Тату, бачив зайця, на колоді примостився, а колода крутиться під ним, крутиться!..

Так щовесни — йдуть вони до свого човна, одмикають і вештують до незатоплених горбочків та острівців. Ось перше сухе місце, начіплялось навколо кушів галуззя приплилого сміття, бур'яну, проте не видно жодного зайця. Може, ген там, де пеньок високий чорніє? І під високим пеньком нічого. Зате скоро таки надібують зайця — бігає по мокрій латці землі, до якої вода ласочкою горнеться, ось-ось ізлиже, і вуха в нього так жалісливо стирчать, що в грудях хіба ж не ворухнеться щось гостре. Батько бере його обома руками, заець здригається, вигляд у нього заляканий і безпорадний... (*Є. Гуцало*).

§ 24. Дієслівні форми на *-НО, -ТО*

226 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Незагоєна рана (те, що постійно турбує, болить); Хома невірний (людина, що сумнівається); нечувана річ (щось дивне); ділити шкуру невбитого ведмедя (розпоряджатися чимось ще не досягнутим); кричить як недорізаний (репетує); з невмитим писком (негідний братися за що-небудь).

§ 24. Дієслівні форми на *-НО, -ТО*

227 Порівняйте вислови, у яких присудком в одних випадках виступає дієприкметник, в інших — безособова форма на *-но, -то*, і дайте відповіді на подані нижче запитання.

Дієприкметники	Безособові форми на <i>-но, -то</i>
<i>робота закінчена</i>	<i>роботу закінчено</i>
<i>задача розв'язана</i>	<i>задачу розв'язано</i>
<i>завдання виконане</i>	<i>завдання виконано</i>
<i>книжки складені</i>	<i>книжки складено</i>

1. Від яких дієприкметників і як творять форми на *-но, -то*?
2. Які вислови звучать упевненіше, підкреслюють завершення, результативність дії?
3. Чи змінюються форми на *-но, -то*?
4. У яких висловах іменник виступає підметом (відповідає на питання *хто? що?*), а в яких — прямим додатком (відповідає на питання *кого? що?*)?
5. Чому дієслівні форми на *-но, -то* називають безособовими?

1. Безособові форми на **-но**, **-то** творять від пасивних дієприкметників заміною закінчення на суфікс **-о**.
2. Висловлювання з формами на **-но**, **-то** упевненіше підкреслюють завершення, результативність дії, ніж висловлювання з пасивними дієприкметниками.
3. Форми на **-но**, **-то** не змінюються.
4. При дієприкметниках іменник виступає в ролі підмета, при формах на **-но**, **-то** — в ролі прямого додатка.
5. Форми на **-но**, **-то**, як і безособові дієслова, не можна поєднати з особовими займенниками *я*, *ти*, *він* і т.д. у називному відмінку. Тому їх називають **безособовими**.

228 Прочитайте початок народної пісні, знайдіть форми на *-но*, *-то* і з'ясуйте їхню будову та синтаксичну роль.

Ой у полі жито
Копитами збито,
Під білою березою
Козаченька вбито.
Козаченька вбито,
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.

229 Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому форми на *-но*, *-то* і з'ясуйте їхню синтаксичну роль, знайдіть додатки до них.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові. І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано “масло” — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, може, й щось зовсім інше: адже думала вона, ще “орать” — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати...
(Б. Грінченко).

§ 24. Дієслівні форми на -НО, -ТО

230 Прочитайте прислів'я, знайдіть у них форми на -но, -то. Поясніть зміст прислів'їв.

1. Вітром підбито, а морозом підшито. 2. Під носом зійшло, а в голові ще й не сіяно. 3. За моє жито та мене й бито. 4. Дано тобі кісточку: хоч лижи, хоч надалі держи. 5. Не випхано, так виведено.

231 * Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та форми на -но, -то. Запишіть їх.

Змолоти, змолотити, в'їздити, погодити, посадити, з'ясувати, розкрити, почути.

232 Прочитайте загадки і відгадайте їх. Знайдіть у них форми на -но, -то й поясніть, як вони утворені.

1. Стоїть корито, повно води налито. 2. Не сіяно, не кошено, не віяно, не молочено; водою змочене, каменем придавлене, на зиму приховане. 3. На столі не буває, ножем його не різано, а весь світ ним годується. 4. По білому полю чорним маком сіяно.

Відгадки: *материнське молоко, письмо, сир, ставок.*

233 Переробіть речення, замінюючи пасивні дієприкметники формами на -но, -то.

Сад підготований до зими. Під деревами прикопаний гній. Земля спущена. Коріння вдосталь напоєне водою. Стовбури дерев побілені та обгорнуті соломкою. Проведена обрізка крон.

234 Відновіть первісне звучання уривка з думи, замінивши в ньому дієприкметники безособовими формами на -но. Як зміниться форма іменників, які тут виступають підметами?

У три ряди бідні, безщасні невольники посаджені,
По два, по три докупи посковані,
По двоє кайдани на ноги покладені,
Сирою сирицею назад руки пов'язані.
Тоді бідні, безщасні невольники на коліна упали,
Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали...

235 І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й безособові форми на *-но*, *-то*.

Впереміш із осокорами ростуть дуби. Тут, на луговинні, їх не так і багато, стоять вони віддалік один від одного й від інших дерев, а тому повиростали великі, гіллясті. Коли вдвох узятися за руки, то їхні стовбури навряд чи охопиш, хіба що втрюх удасться. На широких галявах дуби ці почуваються, мабуть, самотніми, але вони вже позвикали до своєї самотності і, здається, раді їй. Бо старі. Тому-то вони ледь-ледь усміхаються своїм молодим блискучим листям... А здебільшого стоять вони навіть у погожу пору якщо не похмурі, то важкувато спокійні, якщо не зажурені, то запечалені якоюсь думкою...

Кожен немов стереже свою галяву, кожен немов неприступна фортеця: й там, де траву вже викошено, де вона полягла в покосах чи в копиці складено, то галяви там світліші, приблякли, й на них дуби, які ще недавно ввійшли в свою зелену силу, здаються грізніші й похмурніші; а на темніших ділянках, з невикосеною травою, дуби спокійніші, не такі відверто рішучі...

В яких роздумах проводять вони решту свого життя? Що їм відчувається, про що міркується — підхмарним велетням, оцим дідуганам, незборимим лицарям невмирущого лісового духу? Які мудрощі судилося долею виколисати їм і зберегти, щоб передати наступним поколінням, щоб і вони їх зберігали та й передавали їх далі, у майбутнє, — в те майбутнє, ліси якого ще не посаджені й не шумлять, яке ще навіть у жолудях не сповито? Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць... (Є. Гуцало).

Т. Шевченко. *Дуб*

§ 25. Дієприслівник як форма дієслова

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно зіставте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

III. Розшукайте у своїй місцевості старого дуба або якесь інше дерево, уважно розгляньте його й опишіть. Поділіться також думками, які виникли у вас біля цього дерева.

236 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жереб кинуто (прийнято остаточне рішення); не во гнів будь сказано (вживається як вибачення, коли говорять щось неприємне); де ж таки видано (вислів здивування чи обурення); сказано як зав'язано (влучно й точно); ні думано ні гадано (несподівано); шито й крито (залишилося все таємним).

§ 25. Дієприслівник як форма дієслова

237 Розгляньте таблицю “*Форми дієслова*” (§ 6) і визначте особливості дієприслівника порівняно з іншими дієслівними формами.

238 Розгляньте таблицю “*Характеристика дієслова в цілому*” (§ 10) і визначте, які граматичні ознаки властиві дієприслівникам *збудувавши, приїхавши, будуючи, їдучи*.

239 У поданих прикладах знайдіть підмети й присудки і з'ясуйте, чи дії, названі в реченні, стосуються однієї особи чи різних осіб, і за якої умови особову форму дієслова можна замінити дієприслівником, а за якої така заміна неможлива.

Речення без дієприслівників	Речення з дієприслівниками
<i>Я поволі йшов і думав. Коли він побачив мене, то зрадів. Коли я йшов, він побачив мене.</i>	<i>Я, поволі йдучи, думав. Він, побачивши мене, зрадів. Заміна неможлива.</i>

240 Прочитайте текст, знайдіть у ньому підмети, присудки, а також дієприслівники. Яка дія важливіша тут — названа способовою формою дієслова чи дієприслівником?

Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию, не звертаючи уваги на людей, що обступили

його зі всіх боків. Він грався з ними і дразнив їх. Розігнавшись, мчав двором, як вітер, як злий дух, і раптом, налетівши на людську стіну, зупинявся, ніби вrostав у землю (*Григорій Тютюнник*).

1. **Дієприслівник** — це незмінна форма дієслова, яка відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

2. Дієприслівники бувають доконаного й недоконаного виду, перехідні й неперехідні.

3. Якщо щонайменше два присудки стосуються тої самої дійової особи, то один з них можна замінити дієприслівником. Якщо ж присудки стосуються різних дійових осіб, то така заміна неможлива.

4. Дієприслівник називає другорядну дію порівняно з дією, названою способовою формою дієслова.

5. У реченні дієприслівники виконують роль обставин.

241 Перепишіть речення. Підкресліть підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками.

1. І тремтить схвильоване колосся, схилившись до мого плеча (*О. Теліга*). 2. Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарасе, звільнена земля 3. Діти витягли санчата і, б'ючи підборами об сніг, мчать веселі весну зустрічати, розсипаючи веселий сміх. 4. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, наче іскри. 5. Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин — вони стоять, немов у червні липи, забрівши в сивий і густий полин (*З тв. В. Симоненка*).

А. Кашшай. Вечір під Говерлою

242 I. Прочитайте уривок, знайдіть обставини, виражені дієприслівниками, й визначте присудки, до яких вони належать. Поміркуйте, чому дієприслівники вжито не в усіх реченнях, де є два і більше присудків при одному підметі.

Узяв той хлопець з собою кошлату, як у печенігів, шапку і вуздечку, а точніше — обротьку, що не дзеленчить вудилами.

...Його обв'язали ливною і спустили з фортечної стіни в глибокий рів у тому місці, де стіна прилягає до могутньої сторожової башти...

Досягнувши землі, сміливець озирнувся навкруги. Зовсім близько палали вогнища. Вороги їли, жадібно чавкаючи, запиваючи їжу кумисом**.

Від запаху їжі в хлопця запаморочилося в голові. Але мусив вичікувати. Ось вони нарешті влягаються спати. А деякі сновигають зі списками в руках, поглядаючи раз по раз на стіну...

Знав хлопець одне: довго лежати між куцями не можна — от-от зійде місяць. Тож рішуче підвівся й пішов до вогнів. Осліплений полум'ям і сльозами, що текли від ядучого диму, ненароком наступив на руку печеніжину. Кочівник спав, — проте чутливо відразу підхопився, сердито прохрипівши:

— Хто такий?

— Коя шукаю... — мовив юний киянин, намагаючись вимовляти слова так, як навчили його печенізькі бранці (*С. Плачinda*).

II. Про які часи розповідається в уривку? Про стіни якого міста тут ідеться? У яку пору дня відбувається подія?

243 У тексті, де це можливо, присудки замініть обставинами, вираженими дієприслівниками. Дієприслівники разом із залежними словами виділяйте з обох боків комами.

Он у балці, де земля зовсім підсохла, купається в пилюзі заець, качається з боку на бік та чеберяє лапами. Нарешті сів, вмиває вуса. Потім потягнувся зі смаком і неквапно застрибав до лісосмуги. Але тут пронизливо закричали і в нього з-під ніг вихопились перелякані куріпки. Щоправда, птахи скоро розібрались, хто винуватець паніки, й знову попадали в траву — стали рядочком, витягли шиї й лементують. Зайця лають! А той трохи постовбичив і пострибав собі далі (*За В. Севастьяновим*).

244 Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них обставини, виражені дієприслівниками, і визначте присудки, при яких вони називають другорядну дію.

1. Дві сестриці пішли напитись водиці, а брат, зігнувшись, стояв та сестричок чекав. 2. Наскакавшись, назвивавшись, порошу наковтавшись, у куточку спочиває. 3. Хатня корова, поїдаючи дрова, весь дім зігрива. 4. Йде, не рухаючись з місця.

Відгадки: *груба, відра й коромисло, годинник, віник.*

245 I. Прочитайте байку і знайдіть у ній дієприслівники.

— Де ти взялося на мою голову? — пирскало іскрами трухляве сире Поліно в печі. — Ще якийсь день полежало б у траві, помилувалося білим світом...

— Даремно проклинаєш мене, — загоготіло гаряче Полум'я. — Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомані? (*І. Власенко*).

II. Перекажіть байку.

246 I. Прочитайте уривок, випишіть з нього дієприслівники разом із залежними словами.

Взявши під руку гостя, Яворницький повів його до свого кабінету.

— Сідайте, добрий чоловіче, розповідайте, що вас привело до мене.

Кобзар, не відразу знаходячи слова, висловив свою занепокоєність, що нині відчувається якесь знехтування народним мистецтвом. Якщо недавно ще бандуристи, кобзарі були шанованими людьми, до них тяглись люди, щоб почути про історичну старовину, послухати народну пісню, то нині до всього цього починає відчуватись байдужість.

Дмитро Іванович, погладжуючи сиві вуса, уважно вислухав гостя, посміхнувся, а після мовчання промовив:

— Час такий... Вибачте, як вас?

— Олекса Семенович...

— Час такий, Олексо Семеновичу... І “замість серця гуркотить мотор...” — якимось незрозуміло відповів професор, сяйнувши лукавою усмішкою крізь вуса (*За І. Шаповалом*).

II. Що вам відомо про кобзарів, про їхню роль в українській історії? Поговоріть про це на уроці зв'язного мовлення.

§ 26. Дієприслівниковий зворот. Розділові знаки в реченнях з одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами

247 У поданих реченнях дієприслівникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення, ставлячи питання від дієприслівника, й сформулюйте правила про те, що називається дієприслівниковим зворотом та якими розділовими знаками він виділяється на письмі. У 3-му й 4-му реченнях зверніть увагу на сполучник *і*.

1. Світ, **набравши в моря рівноваги**, сяє, свіжих виповнений сил (*О. Довгий*). 2. А в небі, **ніжно обіймаючи припишкля море**, здіймалася велетенська веселка (*В. Канівець*). 3. І, **захолонувши в дивній грації**, зітхають свіжістю дівочою акації (*В. Симоненко*). 4. Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, **сідаючи за гору**, обливало червоним світом усе село (*Панас Мирний*).

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називається **дієприслівниковим зворотом**.

*Ми не могли покинути місто, **не побувавши у музеях**.*

Дієприслівниковий зворот на початку або в кінці речення переважно відокремлюється комою, у середині речення — двома.

Якщо два однорідні дієприслівникові звороти поєднуються сурядним сполучником, то перед ним кома не ставиться: *Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі (Леся Українка).*

Відокремлюється і одиничний дієприслівник, якщо він означає тільки додаткову дію до присудка: *Спотикаючись, вчаться вище ноги піднімати.*

Не відокремлюється одиничний дієприслівник, якщо він відповідає на питання *яким способом?*: *Залізо випробовують куючи, а коня вчать їздити.*

248 Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі, як вимовляються.

1. Матері... Все життя дивляться вони нам услід, вирядивши в люди. 2. В тривозі й любові, в замилюванні й надії вдивляються матері в своїх дітей, сподіваючись і прагнучи щастя для них. 3. Он лежить, розлігшись на всі боки до обрію, ця не прочитана ніким книга — степ. 4. Інколи, зібравшись громадою, ми вирушали в степ. Він завжди манив нас, заглядаючи з усіх боків у село і в наші душі (*З тв. О. Сизоненка*).

249 Перепишіть уривок, вставляючи замість крапок дієприслівникові звороти й виділяючи їх комами.

Вода холодна. Дніпро широкий. Течія швидка. Хлопець вбився з сил... .

Нарешті впав на пісок. Відсапувався. Роззирався.

Підхопився й... шугнув у лісові нетрі. Все здається, ніби хтось женеться за ним... ніби тягнуться чийсь гострі пазурі.

Коли сплеснуло плесо річки Дарниці, хлопець... шубовснув у воду. Поплив. Але сил уже не було. Його зносила течія (*За С. Плачиндою*).

Дієприслівникові звороти: *часто ховаючись під хвилями від печенізьких стріл, хутко знайшовши дорогу, важко хекаючи за спиною, ні на хвилю не затримуючись.*

250 В уривку, де це можливо, особові форми дієслів замініть дієприслівниками. Запишіть перероблений текст, дієприслівникові звороти виділіть комами й підкресліть.

Вересневими вечорами не тільки в лісі, а й у парку можна побачити дрімлюг. Вони залишили рідні ліси і мандрують на південь до місця зимівлі. Вдень дрімлюги сидять нерухомо на землі або на товстому гіллі, заплющують очі й дрімають. А ввечері вилітають розшукувати їжу. Полюють ці птахи на комах, яких ловлять своїм широким дзьобом просто на льоту (За В. Пархоменком).

251 *Перепишіть чотиривірш, виділяючи комами дієприслівникові звороти.

Правонаступники катів
Тієї ж прагнучи мети
Самі не маючи хребтів
Ідуть ламаючи хребти.

П. Осадчук

252 * Перепишіть речення, виділяючи комами дієприслівникові звороти. Підкресліть їх.

1. Троянди гріючись на сонці нескупім нам серце радують відродженням своїм (*М. Рильський*). 2. Щовечора зірки в далекому просторі манливо миготять хвилюючи серця (*М. Терещенко*). 3. Степ струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні горить рівним жовто-зеленим кольором (*Панас Мирний*). 4. Нависло низько хмар глухе склепіння, і шурхаючи крилами об них летять чайки (*М. Бажан*). 5. На тротуари листя лине не тратячи на літ зусиль, і пролітаючи машини здійсмають жовту заметіль (*В. Сосюра*).

253 1. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієприслівники й визначте, які слова залежать від них.

А втікачі вже далеко. Помалу їдуть курним степом, шкодуючи зморених коней. Довгий шлях позаду, можна й не поспішати...

Та чого їх тільки двоє? Чого мовчать, бояться глянути один одному в очі?

Не самі тікали вони з неволі, був з ними ще й найменший брат. Але собі вивели коней із стайні брати, а про меншого й не згадали. І кинувся сердега бігти в пільмі наосліп, ледве дишаючи, доганяв верхівців, доки не змилувався середульший, підхопив у сідло. Та як стишив ходу зморений кінь, важко носячи боками, сказав середульший, одвернувшись:

— Рятуйся сам, кінь двох не вивезе...

І кинув брата серед степу, став доганяти старшого, що, припавши до кінської шиї, мов навіжений, скакав уперед, ніби сотню бусурменів чув за собою (*М. Пригара*).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Складіть план до переказу. Доповніть свій переказ епізодами з народної думи “*Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі*”.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VIII. Опис у художньому стилі

Описувати можна все, що є навколо нас. За допомогою опису ми допомагаємо іншим людям докладно уявити те, що ми побачили.

1. В описі спочатку висловлюють загальне уявлення про описуваний предмет чи явище.
2. В основній частині в певному порядку дають опис окремих деталей, говорять про їхні ознаки.
3. Наприкінці роблять узагальнення, висновок.

Прочитайте два тексти, що подано далі. Перший текст — опис одного явища в обмеженому часі; другий — узагальнений опис зі згадкою багатьох деталей.

254 I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому безособові дієслова та дієслова, які вжиті або які можна вжити в безособовому значенні.

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті вже стоїть білий ранок...

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніє од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки — біло надворі, а небо чорне, ані зірочки на ньому, ані просвітку, хоч мало-го. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Ми з Василями вже примітили, що небо, тільки-но починає братися на світанок, спершу сивіє, наче по ньому розлився Чумацький Шлях від обрію до обрію. Трохи перегодом угадується над степом несмі-

лива тиха просинь, і тоді кожен кущик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг. Він прийшов опівночі і видався мені досвітком... Погано без годинника: цілу ніч мариться, що пора вставати (*Григір Тютюнник*).

II. Спробуйте описати своє ранкове враження від першого снігу.

Альманах

Твір восьмий (Петриків)

СВІТ НАВКРУГИ

Який той світ, що довкола нас? Гарний він чи поганий?

Зараз зима надворі. Холодно. Але одягнешся добре й вийдеш вранці надвір — як біло, як чисто довкола! Ідеш — і сніг рипить під ногами, з дерев, наче казкові гірлянди, звисає іній, у повітрі мерехтять дрібнесенькі, майже невидимі сніжинки. Горобці, незважаючи на холод, зграйкою перепурхують з куща на кущ. У небі, затягнутому сірою пеленою хмар, то тут, то там чорними плямками пролітають поодинокі ворони. Гарно!

А прийде весна — задзюркотять струмки з-під снігових кучугур. На горбочках, тільки-но зійде сніг, починає зеленіти трава, а там, наче малі сонечка, зацвітуть кульбабки. Гілки дерев

вкриваються молодою ніжною зеленню, крізь яку, ніби крізь тонке мереживо, синіє високе небо. А там дивися: вишні, черешні закутуються, ніби туманом, білим радісним цвітом.

Настає літо. Усе зеленіє, буяє. Достигають суниці в лісі, полуниці на городі, черешні в саду. Витьохкують у вербах солов'ї, щечечуть над полем жайворонки. Сонце часом аж пече, але добре, що неподалік є річка. Як приємно стрибнути в прохолодну воду і пливти, збиваючи круг себе іскристі бризки. Іноді, щоправда, насуне синя, аж чорна хмара, замиготять блискавки, загуркоче грім. Але злива швидко минає, і тоді повітря стає таке свіже, що дихаєш — не надихаєшся ним.

Прекрасна й осінь, коли від ваги гнуться гілки яблунь, гупають на землю грушки, червоніють ягоди калини. Невдовзі й листя на деревах починає набувати різних барв — від ніжно-жовтого до яскраво-червоного. А ввечері подивіться на захід сонця: ніякий художник не зумів би дібрати таких кольорів, якими міниться призахідне небо.

Чудовий світ навколо нас. Треба тільки вміти бачити цю красу.

255 Прочитайте Петрикову оповідь. Оберіть якийсь предмет або пору року чи дня й докладно опишіть їх. Намагайтеся побачити в них красу.

§ 27. Дієприслівники недоконаного й доконаного виду. Час дієприслівників

256 I. Визначте вид поданих дієприслівників і випишіть їх у дві колонки: 1) дієприслівники недоконаного виду; 2) дієприслівники доконаного виду. Які два останні звуки повторюються в дієприслівниках недоконаного виду?

Пливучи, освітивши, розгубивши, щечечучи, оклигавши, оживаючи, бачачи, впливши, вразивши, очікуючи, дивлячись, задумавшись.

II. З других букв прочитайте два слова, пропущені в прислів'ї: "... , й ... іржею візьметься".

257 Розгляньте приклади й зробіть висновок, як формуються дієприслівники недоконаного виду. Зверніть увагу на частку *-ся*.

Неозначена форма	3-я особа множини теперішнього часу	Дієприслівник
<i>розмовляти</i> <i>шепотіти</i> <i>шепотатися</i>	<i>розмовляю-ть</i> <i>шепотя-ть</i> <i>шепочу-ться</i>	<i>розмовляю-чи</i> <i>шепотя-чи</i> <i>шепочу-чись</i>

258 Прочитайте речення й з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівники недоконаного виду — одночасну чи неодноразову з дією, названою дієсловами в особовій формі, минулу, теперішню чи майбутню.

1. Поруч дзюркотів ясний струмок, **стрибаючи** по зеленім, оброслім мохом камінню (*Олесь Гончар*). 2. І радо **п'є, здригаючись** од щастя, земля краплини свіжі та сріблясті (*М. Рильський*). 3. Ви потихеньку **пливтимете** Сіверським Дінцем, **милуючись** чудесними краєвидами (*За Остапом Вишнею*).

259 За допомогою питань визначте, які з близькозвучних слів активні дієприкметники в називному відмінку множини (*які?*), а які — дієприслівники недоконаного виду (*що роблячи?*). Якими звуками вони різняться?

1. Зітхаючі хвилі завмирили на березі моря. Хвилі, зітхаючи, завмирили на березі моря. 2. Догорючі промені сонця поволі гасли. Промені сонця, догоряючи, поволі гасли. 3. Нерозуміючі погляди мимоволі натикалися один на одного. Люди, не розуміючи нічого, перезиралися між собою.

1. У кінці дієприслівників недоконаного виду завжди виступає звукосполучення **-чи**, тобто вони залежно від дієвідміни мають суфікси **-ючи (-ючи)** або **-ачи (-ячи)**.

2. Дієприслівники недоконаного виду формуються від 3-ї особи множини теперішнього часу (*що роблять?*) заміною кінцевого **-ть** на **-чи**. У кінці дієприслівників частка **-ся** переходить у **-сь**.

3. Дієприслівники недоконаного виду означають дію, одночасну з дією, названою дієсловом у особовій формі. Самостійно на час вони не вказують.

4. У кінці дієприслівників пишемо **-и**, у кінці подібних активних дієприкметників у називному відмінку множини пишемо **-і**.

260 Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівники недоконаного виду й поясніть, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в особовій формі.

1. Весняний вітер нетерпляче зігхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. 2. Річка плине, берег рвучи, далі, далі попід кручі (*З тв. Лесі Українки*). 3. Порожній берег моря... Вал шумний, спадаючи, гуркоче рінню** стиха. 4. Морський орел, шугаючи все вище, з очей зникає (*З тв. Є. Плужника*). 5. Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз (*Є. Гуцало*).

261 I. Подані дієслова, повторивши §14, поставте в 3-й особі множини теперішнього часу (*що роблять?*) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-уть* (*-ють*); 2) із закінченням *-ать* (*-ять*).

Диміти, миготати, осушувати, учинити, вагатися, шелестіти, аналізувати, іскрити.

II. З перших букв складіть другу частину вислову Панаса Мирного: “Снів — то...”.

262 I. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду і запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом *-учи* (*-ючи*); 2) із суфіксом *-ачи* (*-ячи*).

Значити, свистати, вертіти, свистіти, іти, шастати, клекотати, лізти, ойкати, одужувати, ліпити, здоровити, волочити, гуркотати, очікувати, смолити, цідити, сипати.

II. З других букв складіть закінчення вислову О. Підсухи (чотири слова): “Щастя — не знати спокою, ...”.

263 У поданих реченнях одне з дієслів, яке називає менш важливу дію, подайте у формі дієприслівника недоконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

1. Засвистів вітер, зривав хмари снігу. 2. Вітер шаленів, збивав зливу бризок з морської поверхні. 3. Мінився місяць, ховався у сніговій імлі. 4. Хвилі гуляли по кормі, заливали людей по коліна. 5. Люди плигали навколо пароплава, дивувались з своїх власних тіней (*За М. Трублаїні*).

264 До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Зверніть увагу на написання частки *не* з дієприслівниками.

Повільно, мерехтливо, наввипередки, безперестану, щиро, нещиро, похмуρο.

Синоніми: *не вищухаючи, випереджаючи один одного, кривлячи душею, мигаючи, не вгаваючи, не вмовкаючи, не зупиняючись, не лукавлячи, не поспішаючи, не хапаючись, хмураючись, блимаючи, переганяючи один одного.*

265 Перепишіть уривок. Дієслова в особовій формі, де це доцільно, замініть на дієприслівники недоконаного виду. Підкресліть дієприслівники і присудки, яких вони стосуються.

Над горами ліловими, над буйними нетрями стояв сліпучий сонячний ранок, грав всіма кольорами веселки. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінювали маленькі сонця, розсипали спектри: на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на квітах, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височенних кедрів та осик... Вони мерехтіли там особливо, як вогнисті краплини; часом одривалися нечутно і летіли вниз, блискали межі стовбурами і прошивали сніжний холод глибоких сутінків гущавини.

Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, згинала стеблини трав та одгортала пелюстки квітів. Було напрочуд тихо. Ні шелесне лист, ані ворухнеться травинка. Тільки веселкова мерехкотнява... (*І. Багрянний*).

266 I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі дієприслівники недоконаного виду.

Гляньмо ж з міста вниз, на Рось і Заросся. Як же там хороше, як чудово! Там Рось тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж понахилились, наче заглядають у воду, дивлячись на свій ясний одлиск, то сірий, то червоний, то ясно-зелений од зеленого, як оксамит, м'якого моху, котрим вкриті кам'яні стіни, наче дорогими килимами. Попід скелями обидва береги оперезались рядками густих зелених ліз, густого високого очерету. А там нижче розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, то вигинаючи воду, наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій, легкій, як пух, піні. А там далі знов зішлись скелі до берегів,

знов піднялись над водою гори. А за горами розіслалась широким подолом зелена лука, неначе засіяна ярою рутою. Рось вирвалась з неволі, мов гадючка, тричі зверетенилась колінцями по яро-зеленій траві, лиснячи ясною водою, синім небом, білими хмарками в своєму лоні (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Запишіть уривок під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

III. Десь неподалік від вас пропливає річка. Пригляньтеся до неї й опишіть. По можливості вживайте дієприслівники недоконаного виду.

267 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Підставляючи плече (допомагаючи); дивлячись у корінь (вникаючи в суть); не надаючи значення (не вважаючи щось вартим уваги); маючи хист (будучи здібним до чогось); перебиваючись з хліба на воду (жити дуже бідно); чухаючи потилицю (запізніло жалкуючи); обливаючись потом (важко, докладаючи великих зусиль).

268 Розгляньте таблицю й зробіть висновок, як творяться дієприслівники доконаного виду. Зверніть увагу на частку *-ся*.

Неозначена форма	Минулий час чоловічого роду	Дієприслівник доконаного виду
<i>побачити</i>	<i>побачив</i>	<i>побачив-ши</i>
<i>допомогти</i>	<i>допоміг</i>	<i>допоміг-ши</i>
<i>оглянутися</i>	<i>оглянувся</i>	<i>оглянув-шись</i>

269 Прочитайте речення і з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівники доконаного виду — одночасну чи ранішу порівняно з дією, названою дієсловами в особовій формі.

1. Умившись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу (*Григір Тютюнник*). 2. Присівши на пеньку серед поляни, я розглядав чудовисько туманне (*М. Рильський*). 3. В погожі дні Данько, напнувши на плечі материн латаний кожух, любить поратися надворі по хазяйству (*Олесь Гончар*). 4. І, надлетівши, зморена бджола відчує стебел плавне колихання (*В. Стус*).

1. Дієприслівники доконаного виду творяться від минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса **-ши**. У кінці дієприслівників частка **-ся** переходить у **-сь**.

2. Дієприслівники доконаного виду означають дію, ранішу за дію, названу дієсловами в особовій формі. Самостійно на час вони не вказують.

270 Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієприслівники доконаного виду і з'ясуйте, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в особовій формі. Зверніть увагу на написання частки *не* з дієприслівниками.

1. Не подумавши, і кілочка не затешеш. 2. Не замочивши рук, обличчя не вмиеш. 3. Не пізнавши отрути бджоли, не скуштуєш і меду. 4. Не почавши, не закінчиш. 5. Не посіявши, не збереш. 6. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш. 7. Не спитавши броду, не лізь у воду. 8. Не давши слова — держись, а давши — кріпись. 9. Опарившись на молоці, і на воду дмухає.

271 Прочитайте уривок. У реченнях, в яких вжито дієприслівники, знайдіть підмети й присудки. Визначте, кому належать дії, виражені дієприслівниками.

Хлопці прийшли воювати з своїм ворогом — кропив'ю. Вишикувавшись рівненько, піднявши шаблі, вони з бойовими вигуками кинулися вперед. Примчали до кущів і почали нещадно рубати зелені стебла кропиві...

Знищивши в одному місці, Василь кинувся в друге й почав тут винищувати ворога. Кілька разів рубнув — так і повалилися голови кропив'яні. Розмахнувся ще раз і не рубнув.

У кропиві, просто перед ним, сиділо чорне галченя і спокійно дивилося на хлопця. Навіть не тікало. Потім, розглянувши добре Василя, галченя розкрило дзьоб з жовтими заїдами і писнуло.

— Хлопці, сюди! Впіймав пташеня! — крикнув Василько.

— Цур на всіх! — відповів Миколка і примчав перший.

З ним прибігли інші хлопчики і спинилися здивовані. Перед ними сиділо гарненьке галченя і прохало їсти, розкривши широко дзьоб (*О. Копиленко*).

272 * Перепишіть текст, замінюючи слова, що в дужках, відповідними дієприслівниками доконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

Навесні 1618 р. Сагайдачний із 20-тисячним військом вирушив з України до Московської держави. (Здобув) по дорозі міста Ливни, Єлець, Михайлов, (захопив) московське посольство, яке їхало до Криму, (розбив) військовий загін князів Пожарського та Волконського, (знищив) біля Донського монастиря рать, що виступила з Москви, Сагайдачний без перешкод підійшов до царської столиці. (Коли розташувався) біля Арбатських воріт, він розпочав облогу. Вже визначено було час наступу — ніч проти свята Покрови, 1 жовтня, вже козаки кинулися в атаку, як несподівано Сагайдачний звелів її припинити. Може, тоді виникла в нього думка залучити в майбутньому Московію до війни проти Польщі, що її він мав намір розпочати, (коли дочекається) слушного часу (*О. Апанович*).

273 До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Струнко, згорда, спросоння, засмучено, похмуро, нестямно, нехотя.

Синоніми: *згнітивши серце, виструнчившись, запишавшись, насупившись, посмутнівши, похнюпившись, не проспавшись, нетямлячись.*

274 I. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі дієприслівники доконаного виду.

Доки варилося снідання, мати місили тісто. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало; коли нарешті воно ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. “Вставайте, хлопці, — наказували нам, — поїсте й розходьтеся, бо буду хліб викачувати”.

Поснідавши, батько йшов на роботу; а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустияних листків... Мати були вся в роботі — легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник.

Доки мати викачували останню, найменшу, що призначалася мені, паляничку, я біг по лопату і, внісши, приставляв її до припечі. Розіславши капустияний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину... Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати метко шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка (В. Скуратівський).

II. Можливо, ви самі бачили, як печуть хліб у домашніх умовах, а якщо ні, то розпитайте про це в старших людей. Опишіть процес випікання хліба (не забудьте згадати й про те, як пахне свіжий хліб).

275 Прочитайте народну усмішку. Знайдіть у ній дієприслівник і визначте його вид.

Син, побачивши на хаті чорногуза, питає:

— Тату, а чого бұзько на одній нозі стоїть?

— Гм, бачиш, бо якби й другу підняв, то впав би.

276 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Засукавши рукави (ревно взятися до роботи); спустивши рукави (без охоти, без старання); не зморгнувши оком (не вагаючись, не соромлячись); змірявши поглядом (пильно придивившись); зціпивши зуби (стримуючи свої почуття, біль); не ївши, не пивши (голодний); лиха прикупивши (з труднощами).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

IX. Роль деталей у тексті

Про характер персонажів твору, їхній внутрішній стан, позитивні чи негативні риси свідчать і дрібні, здавалося б на перший погляд, деталі: якийсь мимовільний вчинок, поведінка в певних ситуаціях, репліка. Тому, читаючи або слухаючи текст, треба сприймати не лише його загальний зміст, а й звертати увагу на окремі деталі в ньому.

Прочитайте два наступні тексти й визначте ті окремі деталі, які характеризують персонажів цих текстів, розкривають їхню внутрішню справжню суть. Свої спостереження обговоріть у класі.

277 I. Прочитайте текст. Випишіть усі дієслова в теперішньому та простому майбутньому часах і позначте особу, в якій їх ужито.

— А ти знаєш, сину, що в нас у садку є дуже надійний і вірний сторож.

— Сорока?

— Так. Уже більше як десять літ змстила на сливі гніздо і пильнує наш садок. Оце йду я в садок, із садка, пораюсь у ньому — мовчить. Тільки сусідка “нехотя” забреде — зчинить такий гвалт, такий лемент, що мені в хату чути. Виходжу на поріг, а вона ще дужче мені доказує:

— Оце ж сяка-така, сяка-така... Кре!

Хтось берегом попід городом іде — теж вона дає знати, що не свої.

— А як же вона знає, що я не чужий?

— Якось знає. І я дивуюся. Коли сестри твої приїжджають чи їхні діти, теж не кричить на сполох... А чужого не пропустить. Та ти що! Дехто хотів уже прибрати її, з рушницею потикався. А тут я виходжу. “Її треба вбить, вона курчат краде!” — “Ні-ні, курчат вона не чіпає, вона злодіїв ганяє” (Д. Чередниченко).

II. Опишіть сороку, користуючись фотоілюстрацією. Пригадайте щось особливе про цю пташку, що вам довелося спостерігати або про що розповідали батьки, знайомі, й запишіть.

Альманах

Твір дев'ятий (Марійчин)

ХЛІБЧИК

Була неділя. День хилився до вечора. Але сонце ще припікало по-літньому. На вигоні під осокором зібрався гурт дітей. Найстаршому — Михасеві — років десять, найменша — Наталя — перейшла до другого класу.

Бабусі й матері жваво обговорювали на колодках останні сільські новини, чоловіки спроквола перекидалися словами. А дітлахи тим часом затіяли гру в хлібчика.

Хутко побралися парами. Без пари, тобто хлібчиком, залишилася мала Наталя. Опинившись сама, вона вигукнула, як годиться:

— Печу-печу хлібчик!

— А випечеш? — запитала пара, якій першій випадало бігти повз неї.

— Випечу!

— А зловиш?

— Зловлю!

Пара роз'єдналася, одне подалося праворуч, друге — ліворуч. Наталя марно кинулася навперейми тому, що біг ліворуч, він був прудкіший, і вона не впіймала його. Пара з'єдналася позад неї. Так само трапилося з другою і третьою парами. Наталя захекалася, на лобі рясно виступив піт.

Нарешті розімкнулася четверта пара, у якій стояв Михась ще з одним хлопцем. Наталя спочатку була шарпнулася за Михасевим напарником, але той круто повернув убік. І тоді вона побігла назустріч Михасеві. Він удав, ніби тікає від неї, але насправді стихив біг. Наталя доторкнулася до Михася і з вдячністю глянула на нього, що пошкодував її.

278 Прочитайте Марійчине оповідання. Спробуйте й ви описати якусь гру або гуртову роботу чи навіть метушню під час перерви. Не намагайтеся розповісти про всіх, свою увагу зосередьте тільки на кількох персонажах.

§ 28. Написання НЕ з дієприслівниками

Не з дієприслівниками, як і з дієсловами, переважно пишемо окремо: *не працюючи, не обдумавши, не роблячи, не малюючи.*

Разом із **не** пишемо дієприслівники:

— утворені від дієслів, які без **не** не вживаються: *ненавидячи — ненавидіти, нехтуючи — нехтувати;*

— утворені від дієслів із префіксом **-недо**, який указує на неповноту дії: *недобачаючи* (погано бачити), *недочуваючи* (погано чути).

279 I. Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте написання **не** з дієприслівниками.

1. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш. 2. Не працюючи, ситий не будеш. 3. Не піднявшись на гору, не побачиш долини. 4. Не домовившись з головою, до чогось іншого не важся. 5. Не знаючи броду, не лізь у воду. 6. Не піднімай вітрил, не знаючи курсу.

II. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях.

280 I. Перебудуйте речення, замінивши дієслова дієприслівниками з **не**, та запишіть їх, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. (Не вміти) і мухи не впіймаєш. 2. Не поцінуєш світла (не побачити) мороку. 3. (Не почати) думай, а почавши, роби. 4. Говорити (не думати), — однаково, що стріляти (не цілитись). 5. (Не нагинатися) гриба не знайдеш.

II. Підкресліть орфограму “**не** з прислівниками”.

281 Попрацюйте у парах! Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієприслівники.

1. ..., не вигадуй. 2. ... у спеку, голодуватимеш у холод. 3. Не торкайся хліба, рук ... 4. Риби ..., їй не покуштуєш. 5. ... нових чобіт, не викидай старих. 6. ... отрути бджоли, не скуштуєш меду.

Довідка.

Не спіймавши, не дочувши, не пізнавши, не помивши, не придбавши, не попрацювавши.

282 I. Знайдіть у кожному з рядків «третього зайвого» — дієприслівник, що писатиметься з **не** разом, та випишіть їх у зошит.

- А (Не)зробивши, (не)вгаваючи, (не)шкодуючи
- Б (не)осиливши, (не)писавши, (не)зчувшись
- В (не)знаючи, не/навидячи, (не)створивши
- Г не/хтуючи, (не)роблячи, (не)забуваючи

II. З одним із виписаних дієприслівників складіть та запишіть речення.

283 Виконайте тестові завдання й запишіть відповіді у робочий зошит.

1. **Не** з дієприслівником пишеться разом у реченні

А *І правди не/знаходячи в житті, до неї серцем я шукав путі.*

Б *Життя — це терниста нива: не пройдеш, ноги не/вколовши.*

В *Не/кинувши у глиб надійний якір, пливу й пливу повз береги краси.*

Г *Не/хтуючи честю, не вбережеш совісті.*

2. **Не** з дієприслівником пишеться окремо у реченні

А *Не/славлячи інших, соромиш себе.*

Б *Бабуся під осінь не/здужала.*

В *Не/здужала нести такий тягар.*

Г *Не/навидячи ближніх, оскверняєш себе.*

284 I. Перепишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи розділові знаки.

1. Грає серце козацькеє, а думка говорить: “Куди ти йдеш, не спитавшись?” (*Т. Шевченко*). 2. Тут мужні воїни в смертнім двобойі стоять, (не)ступаючи й кроку назад (*М. Бажан*). 3. (Не)розтрощивши горіх, не смакуватимеш зернятком. 4. Життя — така велика ковзаниця, кому вдалось, (не)падавши, пройти? (*Л. Костенко*). 5. Письменниця завжди жила правдою, відверто (не)хтуючи почесними відзнаками і званнями. 6. Раджу тобі: (не)навидячи ворогів, своїх люби (*Н. Сеньовська*). 7. (Не)відаючи величі столиць, ніхто ні перед ким не падав ниць.

II. Поясніть лексичне значення фразеологізма з останнього речення.

§ 29. Узагальнення вивченого з тем “Дієприкметник” та “Дієприслівник”

285 Розкажіть про дієприкметник, форми на *-но*, *-то* і дієприслівник як форми дієслова за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3-5 власних прикладів.

I. Дієприкметник як форма дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприкметників: *засніжений, засніженого, засніжена, засніжені; палаючий, палаюча, палаючої, палаючі...*

2. Активні дієприкметники: *голос тремтить — тремтячий голос, обрій потемнів — потемнілий обрій...*

3. Пасивні дієприкметники: *хтось накреслив план — накреслений план, учень витер — витерта дошка...*

II. Творення дієприкметників.

1. Творення активних дієприкметників недоконаного виду: *опадають — опадаючий, сплять — сплячий...*

2. Творення активних дієприкметників доконаного виду: *посиніли — посинілий, достигли — достиглий...*

3. Творення пасивних дієприкметників від дієслів з основою на *-а*: *згаяти — згаяний, зібрати — зібраний...*

4. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-ен-*: *загублю — загублений, принаджу — принаджений, вимощу — вимощений...*

5. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-т-*: *молоти — молотий, кинути — кинутий, закрити — закритий...*

6. Правопис *-н-* у дієприкметниках: *вихований, нежданий, шалений...*

III. Відмінювання дієприкметників.

1. Відмінювання дієприкметників в однині: *лежачого, лежачим, на лежачім, лежачої, лежачій...*

2. Відмінювання дієприкметників у множині: *лежачі, лежачих...*

IV. Правопис *не* з дієприкметниками.

1. Правопис *не* в дієприкметниковому звороті: *досі не чуваний, нікому не знаний, ще не закінчений...*
2. Правопис *не* з одиничними дієприкметниками: *небачений, незнаний, ні, не закінчений...*

V. Безособові форми на *-но*, *-то*.

1. Граматичні ознаки форм на *-но*, *-то*: *кімнату прибрано, стіл застелено...*
2. Особливість речень з формами на *-но*, *-то*: *косовицю закінчено, дерева посаджено...*

VI. Дієприслівник як форма дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприслівника: *читаючи книжку, відпочивши...*
2. Вживання дієприслівників: *вітер дув і не вщухав — вітер дув, не вщухаючи...*

VII. Творення дієприслівників.

1. Творення дієприслівників недоконаного виду: *чекають — чекаючи, бачать — бачачи...*
2. Значення дієприслівників недоконаного виду: *ішов і голосно розмовляв — ішов, голосно розмовляючи — ідучи, голосно розмовляв...*
3. Розрізнення дієприслівника і дієприкметника: *плаваючи і плаваючі, біліючи і біліючі...*
4. Творення дієприслівників доконаного виду: *запитав — запитавши, допоміг — допомігши...*
5. Значення дієприслівників доконаного виду: *відпочили і взялися за роботу — відпочивши, взялися за роботу...*

VIII. Дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти.

1. Поняття про зворот: *засипаний снігом, розчистивши дорогу...*
2. Спільне у виділенні дієприкметникового і дієприслівникового зворотів на письмі: *Парувала земля, напоена дощем. — Зірки мигтять, хвилюючи уяву.*
3. Відмінне у виділенні дієприкметникового і дієприслівникового зворотів на письмі: *Парувала напоена дощем земля. — Хвилюючи уяву, мигтять зірки.*

286 I. Дієприкметники випишіть у три колонки: 1) активні недоконаного виду; 2) активні доконаного виду; 3) пасивні.

Ознайомлений, стоячий, знецінений, озвірілий, перекритий, заржавілий, палаючий, згаслий, вирослий, звільнений, підпертий, збляклий, ораний, нагрітий, смакуючий, завмерлий.

II. З других букв прочитайте закінчення вислову Д. Павличка: “*Де воля родиться, ...*”.

287 З поданих речень випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “*Характеристика дієприкметника*” (наприклад: *одірваний — 111.11*).

1. Рідна мово, без тебе ніхто я, мов одірваний вітром листок (*П. Перебийніс*). 2. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий (*Олександр Олесь*). 3. О рідне слово, хто без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга. Мертвяк, оброслий плиттям саркофага... (*Д. Павличко*). 4. В степу оживає пісня давно занімілих племен (*Л. Костенко*).

288 Прочитайте вірш, знайдіть у ньому дієприкметники, поясніть їхнє творення й написання.

Мово моя українська —
Батьківська, материнська,
Я тебе знаю не вивчену —
Прóсту, домашню, звичну,
Не з-за морів прикликану,
Не з словників насмикану.
Ти у мене із кореня —
Полям мені наговорена,
Дзвоном коси прокована,
В чистій воді смакована,
Болям очей продавлена,
Смутком багать продимлена,
З хлібом у душу всмоктана,
В поті людським намокнута,
З кров'ю моєю змішана
І аж до скону залишена
В серці моїм.

В. Бичко

289 Поясніть, як утворилися подані дієприкметники, які зміни сталися в дієслівних основах.

Пояснювати — пояснюваний, адресувати — адресований, розташувати — розташований, попередити — попереджений, полагодити — полагоджений, пустити — пущений, заплатити — заплачений, повідомити — повідомлений, поновити — поновлений, гуркотіти — гуркотячий, гуркотати — гуркочучий.

290 I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприслівники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієслова в цілому”.

Я був не з боязких, гроза не лякала мене. Я навіть любив відчувати легкий холодок у грудях, коли, припавши до шибки, дивився на сліпучі змії і стріли блискавок. Коли, випереджаючи хмару, у виселок заскочили з розгону ошаленілі передгрозові вітри, збиваючи на вулиці куряву та нахиляючи верхівки дерев, я зрозумів, що мій час настав. І поки мати ще не загнала мене до хати, я щодуж помчав до школи. Все живе поховалося перед бурею. Лиш я один біг, не відчуваючи під ногами землі, майже нічого не бачачи за сльозами, що застинали од вітру очі (Б. Антоненко-Давидович).

II. Запишіть текст під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з’ясуйте їх.

291 I. Утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть їх у дві колонки: 1) із суфіксом *-ючи (-ючи)*; 2) із суфіксом *-ачи (-ячи)*.

Тріскотати, жмуритися, різати, одужувати, зникати, волочити, свистіти, боротися, з’їжджати, сидіти.

II. З других букв прочитайте два слова, пропущені у вислові німецького вченого Йоганна Гердера: “*Хто не любить..., той не заслуговує ім’я людини*”.

292 I. Випишіть у дві колонки: 1) дієприкметники; 2) дієприслівники.

Встигаючи, служачи, одужуючі, допомагаючи, надихаючи, зволікаючи, долаючи, цвітучі.

II. З других букв складіть початок прислів’я: “... — *дотримай його*”.

293 * Перепишіть речення, виділяючи комами, де треба, дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Відокремлені звороти підкресліть.

1. Степ повитий тишею дихав пахощами росяних трав (*Петро Панч*). 2. Небо чисте, лагідне-лагідне, що дивлячись на нього мимохіть осміхнешся (*С. Васильченко*). 3. Добре було їхати (велосипедом) через серпневі поля... Пухка од пилюки стежечка збита ногами погойдувала мене. 4. Зїхавши на горб я зупинився. 5. Я ще походив по полю розшукуючи свою липу. 6. Отой смуток привезений мною недавно з полів непомітно відтанув у моїй душі. 7. Вийшла мама, позбирала в траві яблука і нічого не сказавши повільно пішла до хати. 8. З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою дерев (*З тв. Є. Гуцала*). 9. Нарівні з вікном тьмяно білили припорошені пилом розквітлі акації (*Олесь Гончар*).

294 Виділені особові форми дієслова замініть дієприкметниками або дієприслівниками і відповідно оформіть речення та запишіть їх.

1. Сиджу в затишку на осонні й **спостерігаю** за пташками. 2. Грак, який **вмостився** на осиці, пробує співати. 3. Зацвірінчали горобці, **яких розбудила** гракова пісня. 4. У небі **тріпочуть** крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. 5. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які **зайнялися** ремонтом гнізд. 6. **Сховались** у вже високих хлібах і тріщать деркачі. 7. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горіцвіти, що їх **напоїв** теплий дощ.

295 Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому дієприслівникові звороти, зверніть увагу, як вони виділені.

Пізніше, ніж завжди, прилетіли лелеки. Богдан виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день питав у діда: "І коли вони вже прилетять?", не догадуючись, що й старенькому теж не терпиться побачити їх. Обидва наївно вірили, що для того, хто побачить першого лелеку в польоті, весь рік буде щасливий. Ізранку пильно видивлялись у небо, а лелек усе не було. Та одного дня Богдан дочекався. Було це після обіду. Повернувшись зі школи, він узявся допомагати дідові закопувати нові стовпи для плоту (старі взимку повалила вітряниця). Стали прибивати штахетини, і саме в той час Богдан глянув на сонце, аби визначити, скільки часу йому залишилося для уроків, і не повірив своїм очам — із півдня до їхнього обійстя летів лелека.

— Діду! — радісно вигукнув він. — Лелека!

Дід відклав молоток, випростався, пильно придивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо над обійстям, легко опустився на гніздо, відразу ж дрібно заклацав дзьобом. Оглянув гніздо, ще поклацав і, переконавшись, що домівка ціла, знову проплив у повітрі поза городом і сів на грядці недалеко від діда та Богдана (*О. Луній*).

II. Уявіть картину, описану письменником: і як дід з онуком удвох пораються біля плота, і як то один, то другий позирають на небо, і що думають у цей час, і, нарешті, як вони помітили лелеку. Опишіть самі таку картину. Дієприслівникові звороти, вжиті в розповіді, підкресліть.

296 Запишіть уривок під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Болем і страхом перейнялися кияни, побачивши на Лівобережжі незчисленні полки завойовників¹, які, наче темно-коричнева лавина, невпинно напливали із невідомості, ставали все грізнішими, погрожуючи заповонити все довкілля, накрити своїм зловісним кольором, що віддавав і кров'ю, і брудом, і чимось неживим.

Першими помітили монахи з Печерських гір, вони й зняли переполох, вони й передали страшні вісті до міської управи. Старші монахи почали пристрасно молитися, молодші поглядали на старших і собі молились. В душі не погоджувались із наближенням кінця світу, шукали порятунку, прислухалися більше до ігумена, який радив, не гаючи часу, готуватись до оборони.

Отець Никодим виголосив усі молитви, які знав, незчисленно разів хрестячись. Благов архангелів, ангелів, скликав усі небесні сили зглянутися й допомогти, врешті вже на повен голос заговорив:

¹ Ідеться про татаро-монгольську навалу в Україну 1240 року.

— Станьте, зупиніться! Нема вам дороги далі! Тут місце, обране Богом, ви ж, нерозумні, понищите все... (О. Лупій).

297 Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Із щитом чи на щиті (історики розповідають: коли стародавні спартанці йшли захищати вітчизну, матері, подаючи їм щити, примовляли: “З ним або на ньому” — це означало: ні в якому разі не відступай перед ворогом). 2. Хто бере — усе той тратить, хто дає — усе придбав (ці слова належать грузинському поетові Шота Руставелі, що жив наприкінці XII — на початку XIII ст., і спрямовані проти егоїстичної зажерливості). 3. На ясні зорі, на тихі води (цими словами автори українських дум передавали палке прагнення бранців, захоплених турками чи татарами, повернутись у рідний край — в Україну).

§ 30.

Прислівник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Прислівник називає ознаку дії, стану або іншої ознаки і відповідає на питання *як? наскільки? де? коли? чому? навіщо?*

Прислівники не змінюються і тому закінчень не мають.

У реченні прислівники найчастіше виступають у ролі обставин. Наприклад, у реченні *Небо сьогодні синіло по-весняному* (Олесь Гончар) прислівники **сьогодні** — обставина часу (*коли?*), **по-весняному** — обставина способу дії (*як?*).

Прислівники також бувають:

а) присудками в безособових реченнях: *Легко на серці в старого садівника* (І. Цюпа);

б) вставними словами: *Краса, можливо, нас таки врятує, якщо ми порятуємо красу* (М. Руденко);

в) іноді означеннями: *Налився всесвіт повноти і споглядає сам себе. Але його чиясь рука на два пересікає: на світ **вгорі** і світ **внизу*** (П. Тичина).

Прислівники можна характеризувати за значенням, за походженням і за способом написання.

298 Розгляньте таблицю й доповніть викладені вище відомості про прислівник.

Характеристика прислівника

Цифровий код	Розряд за значенням	Походження	Написання
	1	2	3
0	—	первинний	—
1	способу дії, міри й ступеня	від іменника	одним словом
2	місця	від прикметника	двома словами
3	часу	від числівника	трьома й більше словами
4	причини	від займенника	з дефісом
5	мети	від дієслова	через два дефіси
6		від прислівника	іншим способом
7		від різних повнозначних частин мови	

299 Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них прислівники. Визначте, на які питання вони відповідають, від якої частини мови утворені.

1. Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.
2. Коли влітку не ходив по малину, взимку вже пізно.
3. Жати вдень душно, а вночі кусаються комарі.
4. Розумну річ приємно й слухати.
5. Звикай до діла змолоду, не знатимеш на старість голоду.
6. Що думаєш сказати, спершу обміркуй.
7. Двічі літа не буває.
8. Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім.
9. Коли б той розум наперед, що потому.

300 До прислівників *часто, часом, здавна* доберіть синоніми й запишіть. Зверніть увагу на написання прислівників.

Віддавна, раз у раз, вряди-годи, деколи, звіку-правіку, з давніх-давен, з діда-прадіда, зрідка, іноді, інколи, коли-не-коли, неодноразово, не раз, нерідко, споконвіку, справіку, час від часу, часто-густо.

301 Перепишіть прислів'я, за змістом вставляючи пропущені прислівники.

1. Хто ... ледарює, той ... бідує.
2. Хто нічого не робить, той ... не має часу.
3. Що ... не зробиш, того ... не наздоженеш.
4. ... і курчата курми будуть.
5. Ідеш ... — дорога коротка.
6. Краще ... їхати, ніж ... йти.
7. ... і стіни помагають.

Слова для вставок: *влітку, узимку, восени, увечері, вранці, вдома, погано, удвох, ніколи, хороше.*

302 Накресліть у своєму зошиті таблицю, переписіть тільки слова й самостійно розберіть їх за будовою, а потім свій аналіз звірте з аналізом, що в книжці. Поясніть, чому в прислівниках немає закінчень.

Прислівник	Префікс	Корінь	Суфікс
<i>тихо</i>	—	<i>тих</i>	<i>о</i>
<i>сповна</i>	<i>с</i>	<i>повн</i>	<i>а</i>
<i>по-старому</i>	<i>по</i>	<i>стар</i>	<i>ому</i>
<i>поночі</i>	<i>по</i>	<i>ноч</i>	<i>і</i>
<i>навесні</i>	<i>на</i>	<i>весн</i>	<i>і</i>
<i>уп'ятьох</i>	<i>у</i>	<i>п'ять</i>	<i>ох</i>
<i>навприсядки</i>	<i>навпри</i>	<i>сяд</i>	<i>ки</i>

303 I. Випишіть прислівники в три колонки: 1) утворені від іменників; 2) утворені від прикметників; 3) утворені від числівників.

Сповна, по-новому, вночі, утрюх, без упину, тричі, звисока, взимку, віддавна, наприкінці, зроду, поодинці, скоса, кволо, повік-віків, рівно, уп'ятеро, скоро, осторонь, сторчака, без угаву, начетверо, вірно, зверхньо.

II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову М. Рильського: “До могил героїв...”.

304 Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

— Скажи-но, Микольцю, чому сонце світить яскраво, а місяць — блідо? — запитує вчитель учня.

— Бо сонце на небі вдень, а місяць уночі, — відповів учень.

305 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ні холодно ні тепло (байдуже); під стіл пішки ходити (бути малою дитиною); іти навпомацки (робити щось без певних знань); баба надвоє ворожила (невідомо, чи здійсниться щось,

чи ні); зв'язувати до купи думки (намагатися знайти логічний зв'язок у думках); глянути збоку (критично оцінити); кожна Ганна по-своєму гарна (кожен по-своєму живе і думає).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Х. Казка на морально-етичну тему

Казка — твір, у якому розповідається про вигадані, часто неімовірні події. У казках можуть діяти як люди, так і тварини, природні явища тощо.

Складаючи казку про тварин, треба враховувати усталене уявлення про їхній характер: лисиця — хитра й підступна; вовк — хижий, грубий; ведмідь — сильний і добродушний тощо.

Прочитайте казку, подану далі, знайдіть у ній зав'язку, основну частину й розв'язку. Як розкриваються характери персонажів через їхні висловлювання?

Альманах

Твір десятий (Михайликів)

БОРСУК І ЛИС

Якось напровесні лис попросився в кімнату до борсука.

— Вода в річці прибуває, ось-ось підтопить мою хату. Нам би тільки пересидіти, доки вода спаде, — казав лис. — А у вас, я знаю, кімнат багато.

— Слава богу, є де жити, ночей недосипав — будувався, — відповів борсук. — Та й ми ж сусіди, то як не допомогти один одному.

Ще того ж таки дня лис із лисицею перебралися до борсукової хати. А вже через кілька днів лисиця скаржилася сороці:

— Той борсук такий черствий, некультурний. Я, знаєте, при надії, мені спокій потрібен. А він цілими ночами товчеться, щось майструє, все прибирає. І навіть гавкати по-нашому не вміє, а тільки хрюкає.

Через кілька тижнів обурювався лис:

— Борсук каже, щоб ми вибиралися, бо, мовляв, і в річці вода спала, і ми бруднимо йому хату, і в нього п'ятеро борсученят. А те, що в нас є лисенята, йому байдуже. Це порушення прав живої істоти.

А ще десь через місяць борсук почав будуватися зовсім в іншому місці.

306 Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку, наприклад, про те, як жука оселилася у ставку серед карасів.

§ 31. Розряди прислівників за значенням

307 Розгляньте таблицю й скажіть, на які розряди поділяють прислівники та на які питання відповідає кожен розряд.

Розряд за значенням	На які питання відповідає	Приклади
1. Способу дії	як? яким способом?	<i>так, добре, швидко, верхи, знехотя, мимохідь</i>
2. Міри і ступеня	скільки? наскільки? в якій мірі?	<i>стільки, багато, удвічі, частково, цілком</i>
3. Місця	де? куди? звідки? яким шляхом?	<i>тут, туди, вдома, вгору, здалека, манівцями</i>
4. Часу	коли? доки? відколи? як довго?	<i>тоді, доти, згодом, віддавна, споконвіку</i>
5. Причини	чому? з якої причини?	<i>тому, спересердя, згарячу</i>
6. Мети	навіщо? з якою метою?	<i>навмисне, наперекір</i>

308 Прочитайте прислів'я, знайдіть у них прислівники й визначте їхній розряд за значенням.

1. Всюди добре, а вдома найкраще. 2. Сонце на всіх однаково світить. 3. Взимку літа не доженеш. 4. Краще пізно, ніж ніколи. 5. Добре довго пам'ятається, а лихе ще довше. 6. Менше говори — більше вчуєш. 7. Пішов навпростець, не скоро вернеться. 8. Між воронами й сорока по-воронячи кряче. 9. Хоч не рано почали, та багато утяли.

309 I. Запишіть прислівники за розрядами в три колонки:

1) способу дії, міри і ступеня; 2) місця; 3) часу.

Дотла, звідусіль, де-небудь, вранці, зліва, взаємно, де-не-де, допізна, ледве, удосвіта, сміло, глухо, хтозна-куди, знадвору, нині, нікуди, безвісти, зверху.

II. З других букв складіть вислів П. Тичини.

310 Прочитайте речення. Випишіть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прислівника”.

1. Пливли ми ввечері лиманом. Моторчик чухав спроквола. 2. Мені сьогодні снився уночі фрегат, що зачепився за корчі. 3. Десь, кажуть, є гора, де не співають птиці. 4. Навшпильки виглядають жоржини через тин. 5. Я цілий день з лісами наодинці. 6. Як тяжко жити, коли світ шаліє! 7. В мені щодня вбивають Україну (*З тв. Л. Костенко*).

311 Перепишіть прислів'я, підкресліть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прислівника”.

1. Вдома і стіни допомагають. 2. Удвох, кажуть люди, легше плакати наче. 3. Де дружно, там і хлібно. 4. При роботі швидко час минає. 5. З вовками жити — по-вовчому вити. 6. Хвалять нове, а роблять по-старому. 7. Вдень від спеки ховається, а вночі від комарів.

312 До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть поряд. Визначте розряд прислівників кожного синонімічного ряду.

Близько, тепер, мимоволі, наперекір, повільно, доволі.

Синоніми: *вдосталь, поблизу, повагом, поволі, помалу, хоч-не-хоч, всупереч, досхочу, зараз, мимохіть, мляво, недалеко, несамохіть, нині.*

313 I. Прочитайте уривок, випишіть із нього всі прислівники та визначте їхній розряд за значенням.

— Повечеряєм і відразу ляжемо спати, — кажуть бабуся, готуючи їжу. — Завтра в нас буде важкий день — почнемо жито жати.

Я вже знаю, що жнива — найвідповідальніша пора року в хліборобів. Як тільки починають косити зернові, люди відкладають усі господарські справи. Треба вчасно і якнайшвидше зібрати вирощений хліб. Один жнив'яний день, мовить народне прислів'я, рік годує.

Доки готувалася вечеря, я тим часом вийняв із задвірка серпа. Він був перев'язаний клаптем лляного полотна. Це для того, щоб не поіржавів за зиму. Потім дістав із-під стріхи цурку — невеличку дерев'яну паличку, гостро застругану з одного боку. Нею бабуся будуть скручувати перевесла на снопах. Сьогодні вони накрутили їх чимало, вистачить усе збіжжя пов'язати в копи (*В. Скуратівський*).

II. Перекажіть текст своїми словами. Доповніть розповідь спогадами дідусів і бабуся, як колись збирали врожай. Переказ запишіть.

314 Прочитайте народну пісню. Про що в ній ідеться? Знайдіть у ній прислівники і визначте їхній розряд.

Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.
Ей, нуте, косарі, бо нерано почали;
Хоч нерано почали, так багато утяли.
До обіда покосили,
Гострі коси притупили.
По обіді спочивали,
Потім коси поклепали.
Ополудні гребли сіно
І в валочки клали щільно.
А ввечері холодком
Клали в копиці рядком.
Завтра треба рано встати,
У стіжечки поскладати.
Як стіжечки покінчаєм,
По-козацьки погуляєм!

315 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Зв'язувати докупи думки (намагатися знайти логічний зв'язок у думках); ходити довкола (не доходить до суті справи); іти напролом (діяти рішуче); твердо стояти на ногах (міцно триматися, впевнено почувати себе); піти вгору (домогтися вищого становища); дешевше від дірки з бублика (дуже дешево); косо і криво (як-небудь).

§ 32. Творення прислівників. Розрізнення прислівників й омонімічних слів інших частин мови

☉ *Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів -о, -е*

316 Простежте, як творяться прислівники від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*, і зробіть висновок про подвоєння *-нн-* у прислівниках.

1. Старанний — старанно, законний — законно, безпричинний — безпричинно. 2. Неописаний — неописанно, нескінченний — нескінченно, огнений — огненно. 3. Нежданний — неждано, сказаний — сказано, шалений — шалено. 4. Радісний — радісно, гарячий — гаряче.

317 Пригадайте, як творяться ступені порівняння прикметників. У яких трьох прикметниках у вищому ступені пишемо букву *-ц-*, а в яких семи — буквосполучення *-жч-*? Розгляньте приклади і зробіть висновок про творення ступенів порівняння відприкметникових прислівників на *-о, -е*.

1. Стрункіший — стрункіше, коротший — коротше, глибший — глибше. 2. Вищий — вище, товщий — товще, кращий — краще. 3. Важчий — важче, тяжчий — тяжче, ближчий — ближче, нижчий — нижче, вужчий — вужче, дужчий — дужче, дорожчий — дорожче. 4. Довший — довше, легший — легше. 5. Більший — більше, менший — менше. 6. Найтихіше, найкраще, найближче, найбільше.

318 Розгляньте приклади й зробіть висновок, як розрізняються прислівники на *-е* й однозвучні прикметники середнього роду. З якими частинами мови вони поєднуються?

Прислівники (як?)	Прикметники (яке?)
<i>добре</i> попрацював посміхнувся <i>таємниче</i> <i>гаряче</i> вітаємо	<i>добре</i> слово <i>таємниче</i> зникнення <i>гаряче</i> літо

1. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*, повністю зберігають правопис цих прикметників.

2. Прислівники відповідають на питання *як?* і стосуються дієслів, однозвучні прикметники — на питання *яке?* і стосуються іменників.

319 Прочитайте речення, знайдіть у них відприкметникові прислівники на *-о*, *-е* і поясніть їхній правопис.

1. Мов зачарований стою, схвильовано дивлюся, красу природи пізнаю в її одвічнім русі (*Олесь Гончар*). 2. Вітер осені шалено жовтий лист несе увись (*В. Сосюра*). 3. Одноманітно і сонно хлюпає вода в пологі береги (*Д. Ткач*). 4. Сонце стояло серед неба і страшенно пекло (*М. Коцюбинський*). 5. Приступила я до квітів ближче, всі лелії раптом затремтіли, почали хилитись нижче, нижче та й пожовкли (*Леся Українка*). 6. Ось уже пішли хліба в стрілку, ростуть вище й вище (*О. Донченко*).

320 Прочитайте прислів'я і визначте, де у них прислівники, а де прикметники.

1. Найкраще в роботі слово: "Готово!" 2. Кожна робота легка, коли охоче її робиш. 3. Добре все вміти, та не все робити. 4. Все добре, що добре кінчається. 5. Легше зіпсувати, як направити. 6. Ліпше старе блюдо повне, ніж нове порожнє. 7. Ліпше переконувати словами, як кулаками.

321 До поданих прислівників доберіть синоніми і запишіть поряд. Зверніть увагу на правопис *-нн-* та *-н-*.

Безмежно, безперервно, дбайливо, звивисто, зненацька, зніжковіло, невмолимо, несамовито, чесно.

Синоніми: *безперестанно, безупинно, неблаганно, невпинно, нескінченно, несподівано, покручено, розгублено, скажено, спантеличено, старанно, сумлінно, шалено.*

322 Перепишіть речення. Прикметники, що в дужках, замініть прислівниками. Подвоєні *-нн-* підкресліть.

1. Чути шум зливи, що (невблаганний) насувається на слободу (А. Шиян).
2. Вечори були повні (несказаний) лагідної, привабливої краси.
3. Ніжний дощ росив (безнастанний).
4. Небо неописанної глибини замикало (безгомінний) мовчазливу, порожню рівнину.
5. Тік був чисто і (старанний) виметений.
6. Михайло здвигнув плечима й усміхнувся (примушений) (З тв. О. Кобилянської).
7. Слова достиглої, змужнілої душі почув (нежданий) він (М. Бажан).

323 I. Запишіть прислівники в дві колонки: 1) зі вставленим *-н-*; 2) зі вставленими *-нн-*.

Прихова..о, істи..о, відда..о, удава..о, страше..о, достеме..о, знеможе..о, пружи..о, шале..о, вогне..о, знаме..о, чаву..о.

II. З других букв складіть початок прислів'я: "... — *мати, чужа — мачуха*".

324 Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть прислівники у формі вищого ступеня порівняння і з'ясуйте особливості творення цієї форми.

Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час недолі?

Олександр Олесь

325 I. Випишіть словосполучення з прислівниками в дві колонки: 1) зі вставленими буквами *жч*; 2) зі вставленою буквою *ц*.

Утримувати тя..е, різати ву..е, клади тов..е, іду бли..е, дають доро..е, роби кра..е, адресуй ви..е, нести ва..е, іскрить ни..е, миготить ду..е, їхати кра..е.

II. З перших букв складіть три слова з вислову Лесі Українки: "*Для нас... навіть дим солодкий та коханий*".

326 Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть, якого відтінку їм надають суфікси.

1. Мені однаково, чи буду я жити в Україні, чи ні. Чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині — однаковісінько мені

(Т. Шевченко). 2. Зима була, і хуга вила, як звір скажений, за вікном, а ми любесенько сиділи у теплій хатоньці рядком (Дніпрова Чайка). 3. Зійшов горох, підріс, зацвів увесь ряченько: хто йшов, той приглядався горохові пильненько (П. Гулак-Артемівський).

327 Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

- Мамо, мене вже не звать найгіршим учнем.
- Молодець. Ти став краще вчитись?
- Ні, до нас у клас прийшов новий хлопець, який вчиться ще гірше...

☉ Прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів

328 У поданих прислівниках, утворених від прикметникових основ, визначте префікси і з'ясуйте, чи ці префікси можуть тут виступати як прийменники (тобто чи від них можна ставити питання до подальшої частини прислівника, чи ця частина могла б існувати самостійно як прикметник). На підставі своїх спостережень зробіть висновок про написання таких прислівників.

Віддавна, допізна, дочиста, зрідка, згарячу, змалку, здалеку, замолоду, помалу, насухо, начисто.

329 Розгляньте прислівники, утворені від прикметників та займенників, і зробіть висновок, коли їх пишемо з дефісом.

По-простому (але: попросту), по-новому (але: потиху, помалу), по-осінньому, по-батьківському (по-батьківськи), по-українському (по-українськи), по-заячому (по-заячи), по-іншому, по-вашому, по-моєму; але (тільки три випадки): в основному, в цілому, в середньому.

330 Розгляньте таблицю й поясніть, як відрізнити прислівники з префіксом *по-* від однозвучних поєднань прийменника *по* з прикметниками.

Прислівники	Прийменники з прикметниками
Думаємо (як?) <i>по-новому</i> .	Ідемо <i>по</i> (якому?) <i>новому</i> мосту.
Доць мжичить (як?) <i>по-осінньому</i> .	Вітер гуляє <i>по</i> (якому?) <i>осінньому</i> полю.

1. Прислівники, утворені від прикметникових основ за допомогою префіксів, пишемо разом.

2. З дефісом пишемо прислівники, утворені додаванням префікса **по-** до прикметників або займенників на **-ому (-ему)**, рідко на **-и**.

Три прислівники на **-ому** (*в основному, в цілому, в середньому*) пишемо окремо, бо в них немає префікса **по-**.

3. Прислівник, утворений додаванням префікса **по-** до прикметника на **-ому**, відповідає на питання *як?* Прийменник **по** стосується не прикметника, а іменника (**по мосту, по полю, по сліду**) і тому його пишемо окремо.

331 Розберіть за будовою прислівники за поданим зразком.

Прислівник	Префікс	Корінь	Суфікс
<i>начисто</i>	<i>на</i>	<i>чист</i>	<i>о</i>
<i>по-нашому</i>	<i>по</i>	<i>наш</i>	<i>ому</i>

Потиху, помалу, поблизу, зліва, здавна, досита, дочиста, нарівні, вповні, по-новому, по-простому.

332 Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники, утворені від прикметників, і поясніть їхній правопис.

1. Нескінченно багатий і неосяжний світ, що оточує нас (*З підручника*). 2. Допізна чути було гомін на селі (*А. Свидницький*). 3. В ранковій імлі зблизька і здалека вимальовувались громаддя будинків-велетнів. 4. Цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому (*З тв. Ю. Яновського*). 5. Сонце стояло ще низько над обрієм, але сміялось по-весняному (*Ю. Збанацький*).

333* Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Бережи честь (з)молоду, а здоров'я під старість. 2. До злого не ходи, (з)далеку його обійди. 3. Квапся, але (по)малу. 4. Дивиться (з)висока, а нічого не бачить. 5. Дерево (за)молоду нагинай — будеш мати в саду рай. 6. Кожний вітер (по)своєму дме. 7. Без правди жити — то як (по)вовчому вити.

334 I. Запишіть словосполучення у три колонки залежно від того, як пишемося прислівники: 1) разом; 2) окремо; 3) з дефісом.

Уявляю (в)основному, плив (по)тиху, люди (з)далека, усе (по)простому, (по)вечірньому тихо, (з)близька роздивився, знітився (по)дитячому, окреслено (в)цілому, (до)пізна засидівся, оцінять (по)справжньому, (з)висока зиркнув, перепочив (по) солдатськи.

II. З других букв перших слів складіть початок вислову В. Симоненка: “..., світу відкриває безмежну велич людської краси”.

335 I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з прийменником *по* (пишеться окремо); 2) з префіксом *по-* (пишеться з дефісом).

Спішили (по) курному шляху, переїхав (по) новому мосту, спитав (по) англійському, пишу (по) українському, брів (по) росяному лузі, зшив (по) старому, переробив (по) новому, (по) українському звичаю.

II. З других букв перших слів складіть два слова, пропущені в прислів'ї: “Не ..., а розум”.

336 До поданих словосполучень і слів доберіть синоніми і запишіть їх поряд.

Повною мірою, з давнього часу, з дитячих років, час від часу, всіляко, похапцем, пихато.

Синоніми: віддавна, зрідка, нашвидку, по-різному, звисока, згорда, здавна, змалку, сповна.

337 Прочитайте. Знайдіть у вірші прислівник і поясніть його правопис. Вивчіть вірш напам'ять.

Вітри і бурі весняні
Звалили камінь із могили,
В кривавім морі і огні
Її, окрадену, збудили.
В красі нетлінній, чарівній
Вона розкрила очі сині...
Лани й ліси вклонились їй,
Воскреслій мрії — Україні.
І мови рідної річки
Злились в одно широке море:
Дзвенять по-рідному пташки,

І степ по-рідному говоре!
 Поглянеш в поле на жита:
 Цвінуть в житах волошки сині,
 І в небі квітка золота!
 І небо — прапор України!..

Олександр Олесь

338 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися звисока (зверхньо ставитися); глядіти скося (бути незадоволеним, ставитися недоброзичливо); стара пісня по-новому співана (щось давно відоме); жити по-панськи (розкошувати); ходити нижче трави (боячись когось, догоджати йому); своя пазуха ближче (свої інтереси важливіші).

339 І. Прочитайте уривок, випишіть із нього спочатку прислівники, утворені від прикметників, потім — інші.

Опівночі сотня козаків на чолі зі Скиданом поповзла на вилазку, огинаючи поле зліва, де було болото і куди, на випадок чого, полковник гадав заманити погоню. Те болото навіть взимку не замерзало, хіба що зашерхало і сяк-так сніжком його притрушувало... Невдовзі вони вже звелися на узліссі й, ховаючись за деревами та кущами, почали просуватися в глиб лісу. Там і побачили ворожий табір... Козаки підповзли ближче і залягли. Скидан вагався: що ліпше — напасти на табір і зчинити шарварок чи спробувати тихенько поцупити гармати? Зрештою він спинився на другому: гармати повстанцям зараз набагато важливіші.

Дав знак, і наперед виповзли “в’юни”. Та ось вартові зійшлися докупи, щось стиха між собою перемовлялися, набиваючи люльки тютюном. “В’юни” звалили їх у сніг беззвучно... Козаки тихо й безшумно заходилися знімати жерла гармат з лафетів (*В. Чермерис*).

II. Розгляньте репродукцію українського художника Артура Орльонова. Розкажіть, що ви знаєте про козаків. Опишіть подану письменником картину бойової операції так, як ви собі її уявляєте. Можете вирізнити в козацькій сотні двох-трьох козаків, дати їм імена й розповісти, як вони діяли, про що потиху перемовлялися. Свою розповідь запишіть.

Артур Орльонов. *Конотопська битва*

☉ Прислівники, утворені від іменників

340 Подумайте, чому в поданих прислівниках, утворених поєднанням іменників з прийменниками, префікси не можна написати окремо.

Взимку, влітку, ущерть, дощенту, упереміш, навпростець, нанівець, наяву, навстіж, навзнак, спросоння, поруч, невтямки.

341 Зіставте прислівники й однозвучні поєднання прийменника з іменником і дайте відповіді: а) коли називають конкретні предмети, явища, а коли йдеться про щось невизначене, загальне; б) коли між прийменником і наступним словом можна вставити означення, а коли цього зробити не можна. Прочитайте речення з такою вставкою. Зробіть висновок про те, як відрізнити прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником.

Прислівники	Іменники з прийменниками
<i>вдень сонце світить біг нагору сходами надворі йшов сніг вивчи віри напам'ять</i>	<i>в день народження альпіністи підіймалися на гору на дворі школи на пам'ять не завжди надійся</i>

342 Прочитайте подані прислівники і скажіть, чи можуть вони вживатися без прийменників. Зробіть висновок про їхнє особливе написання.

Без відома, без пуття, без угаву, без упину, до вподоби, до останку, на гамуз, на добраніч, на скаку.

343 Зіставте прислівники і поєднання прийменника з іменником, які і пишемося, і звучать однаково. Подумайте, за допомогою яких запитань можна їх розрізнити.

Прислівники	Іменники з прийменниками
<i>ідуть у ногу сказав у вічі прикинув на око розмовляти без кінця</i>	<i>вдарився в ногу зазирнув у вічі пов'язка на око дорога без кінця</i>

344 Прочитайте прислівники і зробіть висновок, як ще можуть творитися прислівники від іменників.

Бігом, кругом, гуртом, жужмом, повагом, підтюпцем, миттю, весною, рачки, пішки, верхи, жаль, шкода.

345 Поясніть, у чому особливість написання двох прислівників, утворених від іменників: *на-гора*, *по-латині*. З'ясуйте значення цих слів.

1. Безсумнівно, разом пишемо прислівники, утворені від іменників, які або форми яких тепер самостійно не вживають.

2. Прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником відрізняються тим, що: а) іменники називають конкретні предмети, явища, а прислівники вказують на узагальнені обста-

вини: б) між прийменником та іменником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити не можна.

3. Частину прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником, пишемо окремо.

4. Прислівники відповідають на питання *як?*, іменники з прийменниками відповідають на питання *що?* в різних відмінках.

5. Частина прислівників утворилася від іменників без префіксів.

346 Прочитайте речення і поясніть написання виділених прислівників та однозвучних сполучень прийменника з іменником.

1. Навкруги чорніло зоране поле, а **згори**, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво (*М. Коцюбинський*).
2. **З гори** і сани біжать, а **на гору** і віз не їде (*Нар. творчість*).
3. Тарас зайшов у ворота й подався до себе **нагору** (*О. Ільченко*).
4. Чижики звили собі гніздо на найвищій гілці... Їм здавалося, що там, **нагорі**, їм буде і безпечніше, і веселіше (*О. Іваненко*).
5. Ой **на горі** та й женці жнуть, а попід горою, яром-долиною, козаки йдуть (*Народна творчість*).
6. Вночі всі сплять, а **вдень** спішать робити (*В. Симоненко*).
7. **В день** такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (*В. Сосюра*).

347 Поясніть, який різний зміст вкладається в подані парами речення і як цей зміст залежить від написання слів.

1. Ми піднялися нагору. — Ми піднялися на гору.
2. Слон ходить поволі. — Слон ходить по волі.
3. Він подався надвір. — Він подався на двір.

348 *Поміркуйте, який варіант написання правильний: перший, другий чи обидва. Чому?

1. З гори бігти набагато легше, ніж на гору.
2. Згори бігти набагато легше, ніж нагору.

349 *Запишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Прислівники підкресліть.

1. (З) гори вскач, а під гору хоч плач.
2. Хоч дивиться на людей (з) гори, та мало бачить.
3. Говори (до) гори, а гора горою.
4. Не дери ніс (до) гори, бо перечепишся і впадеш.
5. Велике дерево (по) волі росте.
6. Ходить (по) волі, як пес на приколі.

350 Прочитайте прислівники, які пишемо двома словами, і з'ясуйте їхнє значення. Запишіть їх.

Без відома, без ла́ду, без угаву, без упину, в гості, в да́лечі, в обрі́з, до відома, до вподо́би, до ла́ду, до останку, до пуття, до рання, до речі, до решти, з дому, на бігу, на вє́сну, на ви́плат, на га́муз, на диво, на жаль, на зло, на мить, на світанку, на скаку, на ходу, над силу, по змосі́, по правді́, по праву́, по черзі́, у височі́нь, уві́сні, у ві́чі.

351 Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

Ой пасла я корівоньки
Зрання до вечора,
Напасла ще й напоїла
Та й жену додому.
Напасла ще й напоїла
Та й жену додому,
Мені мати постелила —
Лягай спати, доню.
Ой спала я та й до рання
Та й ще хочу спати.
Мене мати рано будить —
Не хочу вставати.

352 До поданих прислівників доберіть дієслова. Словосполучення запишіть (наприклад: *спідлоба — глянув спідлоба*).

Спідлоба, спіднизу, знадвору, зсередини, безвісти, насилу, спросоння, спересердя, навшпиньках, нанівець, ущент, вголос.

353 Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

1. Зроду рук своїх не має, а узорі вишиває. 2. Що росте догори коренем? 3. Повна піч паляниць, а посередині книш. 4. Вдень у небі гуляє, а ввечері за землю сідає. 5. Надворі горою, а в хаті водою. 6. Що іде без упину?

Відгадки: зорі й місяць, сніг, сонце, час, бурулька, мороз.

354 І. Прочитайте текст. Випишіть із нього прислівники, утворені від іменників.

Я йшов по воду. А в сусідньому дворі стоять санчата, на них сидить хлопчик. Перед ним — запряжений цибатий пес. По-

заду стоїть ще один хлопчик — у рудому кожушку. Він свариться на цибатого:

— Тягни, Спритний, тягни.

А той ні з місця.

Хлопчик у синій куртці погецує на санчатах та покрикує на пса, а той не знає, що від нього хочуть.

— Гаразд, на піріжка, — та помани його.

Хлопчик у кожушку перейшов наперед, одломив шматок піріжка та й дав Спритному. Тому піріжок сподобався.

— Ну, як хочеш ще, то доганяй мене, — сказав кожушок і побіг.

Пес поволі-поволі піднатужився та й зрушив з місця санчата і побіг за кожушком, за смачним піріжком.

Коли я вже ніс воду, то на санчатах сидів кожушок, а той, у синій куртці, біг попереду, за ним гнався цибатий пес і тягнув санчата (Д. Чердниченко).

II. Розкажіть, як ви катаєтеся на санках узимку, яких пригод при цьому зазнали. Свою розповідь запишіть.

355 Прочитайте народну усмішку і поясніть написання однозвучних з прислівниками слів.

— Павлику, чому ти не даєш санок братикові? — питається мама.

— Як не даю? Завжди, як з'їду санками з гори, даю йому витягти на гору! — відповідає Павлик.

356 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти навпростець (говорити, діяти прямо, відверто); поспішай поволі (дій обачно); дивитися згори вниз (зверхньо ставитися до кого-небудь); як дурному з гори бігти (дуже просто, неумро); валити все до купи (змішувати щось різнорідне); пускати туман у вічі (навмисне заплутувати щось); іти назад (повертатися до старого); лазити рачки (пересуватися на руках і ногах).

☉ Прислівники, утворені від числівників

357 Розгляньте приклади й зробіть висновки, за допомогою яких префіксів творяться прислівники від числівників і як вони пишемося.

Удвічі, утричі, вдвоє, вчетверо, удесятеро, уперше, вдруге, вп'яте, утрюх, уп'ятьох, усімох, водно, заодно, надвоє, натроє, нашестеро.

358 Розгляньте, як пишемо відчислівникові прислівники, утворені за допомогою префікса *по-*, і запам'ятайте їхнє трояке написання.

1. Поодинці, подвічі, потричі. 2. По одному, по двоє, по троє, по четверо і т. д. 3. По-перше, по-друге, по-третє і т. д.

359 Розгляньте приклади і поясніть, як відрізнити прислівники від одновзучних поєднань прийменника з числівником.

Прислівники	Числівники з прийменниками
<i>працювали утрьох</i> <i>склав удвоє</i> <i>розірвав начетверо</i>	<i>у трюх товаришів</i> <i>у двоє дверей</i> <i>на четверо коней</i>

1. Прислівники, утворені поєднанням числівників з прийменниками, зазвичай пишемо разом.

2. Лише окремо пишемо прислівники типу *по одному*, *по двоє* та з дефісом — типу *по-перше*, *по-друге*.

3. У прислівниках між префіксом і наступною частиною ніякого слова вставити не можна, а між прийменником і числівником можна вставити означення (наприклад, *той*).

360 Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники та однозвучні слова й поясніть їхній правопис.

1. Тільки твердо так трималось місто гордее, уперте, раз одбилось, потім **вдруге**, потім **втрете**, ще й вчетверте (*Леся Українка*). 2. Заїхали спочатку в перше, а потім **у друге** село, **у третє** не встигли заїхати. 3. Вони **вдвох** хутенько піднялися на гору (*О. Десняк*). 4. Людина жартує **у двох** випадках: коли їй весело і коли їй сумно (*Л. Костенко*).

Ліна Костенко — українська письменниця-шістдесятниця, поетеса

361 **I.** Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з прислівниками (пишемо одним словом); 2) з поєднанням прийменника з числівником (пишемо двома словами).

Прибігли (в) трьох, розірвав (на) двоє, узяв (у) п'ятьох людей, збільшили (в) двоє, вліз (у) перше вікно, виріс (у) двічі, ступив (у) перше, (на) четверо днів, виходили (по)одинці.

II. З других букв перших слів прочитайте два останні слова з вислову історика В. Ключевського: “*Добра людина не та, що вмів робити добро, а та, що не вмів...*”.

362 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Був собі дід та баба... (У) двох собі на хуторі жили (*Т. Шевченко*). 2. От постукали і раз, і (в) друге, і (у) третє, і ввійшли старости (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 3. Вітер рвучкий (на) трое, (на) четверо рвав нам вітрила (*Борис Тен*). 4. Переpravлялись

(по) трое маленьким човником (*О. Гончар*). 5. Вищі від усіх дерев стояли тут сосни, часом густо, часом (по) одинці (*С. Скляр-ренко*). 6. (По) перше, син був хворий, а (по) друге, звірився йому, гірко жалуючись, що хоче дезертирувати (*О. Кобилянська*). 7. Марширували (по) двое, (по) четверо, (по) вісім чоловік у шерензі (*З. Тулуб*).

363 I. Запишіть словосполучення у три колонки залежно від того, як пишемо прислівники: 1) одним словом; 2) двома словами; 3) з дефісом.

Схвалили (в) цілому, ставляться (по) різному, узгодили (в) чотирьох, знати (на) пам'ять, трохи (по) старому, (по) всякому буває, (на) двое розламав, охороняти (по) справжньому, (до) останку триматися, ступати (на) вшпиньках, учні йшли (по) двое, вимести (до) чиста, видали (на) гора.

II. З других букв складіть закінчення вислову французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *"Треба багато вчитися, щоб..."*.

364 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Перериватися начетверо (надмірно працювати); душа ривається надвое (когось охоплюють суперечливі почуття); у двох словах (коротко); надвое баба ворожила; або вмре, або буде жива (говориться про щось непевне); слабий як учетверо мотуз (зовсім не слабий); не раз і не двічі (часто, багаторазово); ладний тричі провалитися крізь землю (дуже незручно комусь).

XI. Особливості публіцистичного тексту

Публіцистичний стиль використовують передусім у засобах масової інформації — газетах, журналах тощо. Його завдання — не тільки інформувати про події, а й викликати певне ставлення до тих чи інших явищ суспільного життя.

У текстах публіцистичного стилю широко використовують суспільно-політичну лексику.

Прочитайте наступні два тексти й визначте в них риси, не властиві художньому, офіційно-діловому, науковому чи розмовному стилям. Це й будуть особливості публіцистичного стилю.

365 Прочитайте текст. Знайдіть дієслова, утворені від інших частин мови, і слова інших частин мови, утворені від дієслів. Поясніть, як вони утворилися.

Ми, українці, можемо гордитися тим, що Україна ніколи не поневолювала інші народи, а лише захищала себе від ласих на чуже добро близьких і далеких сусідів.

На жаль, цілі століття ворогам за допомогою грубого й кривавого насильства, розпалювання ненависті між різними частинами нашого народу вдавалося панувати над Україною. Майже всі ці завойовники в один голос галасували, що вони несуть українцям добро і щастя. Прикро, але дехто з наших співвітчизників ставав на службу до чужинських можновладців, щоб допомагати гнобити свій народ. Ніколи не йшли такою ганебною дорогою ті люди, які змалку пізнавали правду своїх предків. Для Батьківщини вони віддавали всі свої сили, здібності, навіть життя. Кожна людина розуміла, що Україна зможе стати господинею на власній землі, коли всі її сини й доньки будуть щоденно працювати для досягнення цієї великої, святої й справедливої мети. Пам'ятаймо про це (За А. Лотоцьким).

Альманах

Твір одинадцятий (Сашків)

МИ — НОВЕ ПОКОЛІННЯ

Україна після багатьох століть неволі знову стала незалежною, вільною державою. Наші батьки дістали нарешті змогу самостійно розпоряджатися своєю долею, будувати своє й наше майбутнє. Але це нелегко зробити. Земля запущена, машини зношені, люди якісь збайдужілі, розгублені. Як ще писав Шевченко, “німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть”. Бо так їх привчили за століття неволі.

Наше майбутнє залежить не тільки від старших, а й від нас самих. Ми маємо стати іншими. Які ми будемо, як зуміємо сформувати себе, таке буде й наше майбутнє.

Насамперед ми повинні бути справедливими. Без справедливості до інших важко сподіватися справедливості до себе. Усе, що ми робимо, ми повинні так робити, щоб не завдавати шкоди іншим, не обкрадати, не принижувати інших. І самим не треба гнутися, бо, як кажуть у народі, на похиле дерево всі кози скачуть.

Ми повинні дбати про Україну, про її добробут, не бути байдужими спостерігачами. Буде в Україні добре жити — і нам буде добре, буде в ній погано — і нам буде погано. І знаймо, що нас не чекають ні в Америці, ні в Німеччині чи ще десь, бо там люди надбали для себе і своїх дітей. І ми повинні надбати для себе. Але для цього нам уже тепер треба вчитися думати, здобувати знання і наполегливо працювати. Лише тоді прийде до нас омріяне щастя.

366 Прочитайте Сашкові міркування. Чи в усьому ви з ним згодні? Як ви уявляєте своє майбутнє? Посперечайтеся про це на уроці мовлення.

§ 33. Ступені порівняння прислівників. Букви *Н* та *НН* у прислівниках

367 I. Прочитайте прислів'я. Назвіть прислівники та визначте їхні ступені порівняння.

1. Більше діла — менше слів. 2. Як мілко орати, краще випрягати. 3. Молоде орля, та вище старого літає! 4. Око бачить далеко, а розум ще даліше. 5. Добре ім'я — **найкраще** багатство.

II. Якою частиною мови є виділене в останньому реченні слово? Обґрунтуйте свою думку.

Увага! Не плутайте **прислівники** зі співзвучними формами прикметників вищого та найвищого ступенів порівняння.

III. Поміркуйте, яке лексичне значення вклав народ у фразеологізм *добре ім'я*?

368 Запишіть слова в таблицю за зразком.

Зразок

Вищий ступінь порівняння	Найвищий ступінь порівняння
Веселіше	Якнайкраще

Більше, найгарніше, більш відповідально, частіше, щонайшвидше, якнайкраще, найменш жваво, старанніше, потужніше, найменш вдало.

369 Перепишіть фразеологізми, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки прислівники. Визначте їхній ступінь порівняння.

1. ... на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше. 2. ... орати — більше хліба жувати. 3. Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб ... говорив. 4. Всюди добре, а вдома 5. ... встанеш, то ... діла зробиш.

Довідка

Менше, найкраще, раніше, глибше, більше, краще.

370 Перепишіть прислів'я, утворюючи від поданих у дужках прислівників прислівники вищого ступеня порівняння.

1. (Високо) себе не підскачиш. 2. Око бачить далеко, а розум ще (далеко). 3. (Тихо) води, (низько) трави. 4. Розум — (дорого) грошей, його за гроші не купиш. 5. За морем (тепло), а в нас (весело).

371 Від поданих прислівників утворіть усі можливі ступені порівняння.

Зразок. *Весело – веселіше, більш весело, менш весело, найвеселіше, якнайвеселіше, найбільш весело, найменш весело.*

Високо, дорого, сильно, тепло, обережно.

372 Порівняйте правопис прикметників та утворених від них прислівників. Зробіть висновок про закономірність між написанням у них *н* та *нн*.

Відважний – відважно;
студений – студено;
гарний – гарно;
бездоганний – бездоганно;
старанний – старанно,
нездійснений – нездійснено.

373 I. Запишіть прислівники у дві колонки: 1) ті, що пишемося з *-н-*; 2) ті, що пишемося з *-нн-*.

Лагідн..о, туман..о, захлан..о, холодн.., страшен..о, шален..о, мерзен..о, неждан..о, захоплен..о, приємн..о, щоден..о, монотон..о.

II. Підкресліть орфограми.

III. З одним словом із кожної колонки складіть і запишіть речення.

374 I. Перепишіть речення, підкреслюючи виділені прислівники.

1. “А що там?” — буркнув я мов **спросоння**, хоч я не спав і чув усе добре (*І. Франко*). 2. Гули мости, двигтіли автостради, машини мчали наче **навмання** (*Л. Костенко*). 3. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається **зрання** (*В. Сосюра*). 4. Гілля ясенів і берестів майже сходилося над ним, **попідтинню** росла кропива, а на дорозі — спориш (*Петро Панч*). 5. Десь вечір **попідвіконню** притишує травами крок, кладе широкі долоні на жовті очі шибок (*Л. Костенко*).

II. Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

§ 34. Букви *И* та *І* в кінці прислівників

III. Запам'ятайте правопис підкреслених слів.

IV. З одним із виділених слів складіть і запишіть речення.

375 I. Перепишіть словосполучення, утворюючи прислівники від поданих у дужках прикметників.

(Нескінченний) думати, (страшений) важливо, (незбагнений) великий, (нездоланний) перемагати, (небуденний) ошатно.

II. Доберіть і запишіть синоніми до прислівника *ошатно*.

376 Перепишіть речення, на місці крапок уписуючи *-н-* або *-нн-*.

1. В дні, прожиті печаль..о і просто, все було як незайманий сніг. 2. Недума..о, негада..о забігла в глухомань, де сосни пахнуть ладаном в кадильницях світань. (*Л. Костенко*). 3. Природа мудра, все в ній бездоган..о (*С. Уцянівський*). 4. Сьогодні дощ старан..о вікна мие (*Н. Красоткіна*). 5. Хвиля радіс..о плюскоче та леститься до човна (*І. Франко*). 6. Сніг падав безшелес..о й рів..о, туман..о танули огні (*М. Рильський*).

§ 34. Букви *И* та *І* в кінці прислівників

377 Простежте, яку букву — *и* чи *і* — пишемо у кінці прислівників після *з*, *к*, *х*, і сформулюйте правило.

Навкруги, трохи, верхи, поки, пішки, рачки, цапки, самотужки, пошепки, наввипередки, заввишки, напомацки, настільки, звідки (*але*: звідкіль, звідкіля), по-товариськи, по-українськи.

378 Простежте, коли після шиплячих *ч* і *ж* в кінці прислівників пишемо *и*, а коли — *і*. Сформулюйте правило.

1. По-заячи, по-вовчи, по-ведмежи; лежачи, стоячи, нехотячи. 2. Двічі, тричі, удвічі, потричі, вночі, поночі, позаочі, насторожі.

379 Порівняйте написання *и* та *і* в кінці інших прислівників та в кінці однозвучних іменників з прийменниками і зробіть висновок.

Іменники з прийменниками	Прислівники
<i>з гори — у гори</i>	<i>згори — угорі</i>
<i>до купи — у купі</i>	<i>докупи — укупі</i>
<i>з середини — у середині</i>	<i>зсередини — усередині</i>
<i>в осені, без вісті, по частині</i>	<i>восени, безвісті, почасти</i>

1. У кінці прислівників після **з, к, х** пишемо букву **и**.

2. Після **ч і ж** букву **и** пишемо лише в кінці прислівників типу *по-вовчи* та прислівників з суфіксом **-ачи** (які походять від дієприслівників). У решті випадків у кінці прислівників після **ч і ж** пишемо букву **і**.

3. У кінці інших прислівників букви **и** та **і** пишемо так само, як у подібних відмінкових формах іменників, за винятком **восени, безвісті, почасти**.

380 Прочитайте речення, знайдіть прислівники й поясніть написання *и* та *і* в кінці їх.

1. Вітер безвісти листя односить (*С. Васильченко*). 2. Тричі крига замерзала, тричі розтавала; тричі наймичку у Київ Катря проводжала. 3. Один собі навік-віки в снігу заночую (*З тв. Т. Шевченка*). 4. Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво (*М. Коцюбинський*). 5. Раптом пісня чудова геть-геть навкруги залунала. 6. Двічі на рік пишні квіти та не процвітають; в житті літа найкращі двічі не бувають (*З тв. Лесі Українки*).

381 *Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви *и* або *і*.

1. Восен.. і курчата курми будуть. 2. Відходить лихо пішк.., а приїздить верх.. . 3. Лихо до нас бігом біжить, а від нас навкарачк.. лізе. 4. Двіч.. з неправдою не пройдеш. 5. Вноч.. всі коти чорні, а корови сірі.

382 Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть прислівники і поясніть написання *и* та *і* в кінці їх. Загадки перепишіть.

1. Вночі спить на землі, а вранці тікає. 2. Що за верхівець: сам сидить верхи, а ноги за вухами? 3. Які ноги заввишки,

такий ніс завдовжки, хату на хаті має, жабам рахунок знає.
4. Двічі родиться, а раз умирає. 5. Кругленьке, маленьке, впаде згори — не дзенькне, а тільки підскачить.

Відгадки: *лелека, м'яч, окуляри, роса, птах.*

383 З'ясуйте значення поданих прислівників. Якими дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами їх можна замінити?

Наввипередки, навперегонки, навпомацки, навпрошки, навпрямки, навлежачки, навсидячки, навстоячки, навприсядки, навшпиньки, навколішки, навкарачки, наввимашки.

384 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) з буквою *і* в кінці; 2) з буквою *и* в кінці.

Опівноч..., позаоч..., осик..., спалах..., клавіш..., по-двіч..., трох..., свіч..., навкруг..., звідк..., лиж..., вноч..., сидяч.. (*дієприслівник*), насторож..

II. З других букв складіть другу частину вислову давньогрецького філософа Платона: “Добрий початок — ...”.

385 До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Навпростець, навперегони, нашвидку, охоче, горілиць, крадькома, навколо.

Синоніми: *наввипередки, навпрошки, навкруги, навзнак, навзнаки, навпрямки, залюбки, похапки, покрадьки, потайки.*

386 Прочитайте народну усмішку й поясніть її зміст.

— Ну як, Микольцю, не був дядькові й тітці тягарем?

— Зовсім ні, мамо. Навпаки, коли я прийшов до них, то тітка сказала: “Ще тільки тебе бракувало!”

387 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти навпрошки (говорити, діяти прямо); дістати нагінки (бути вилаяним); сісти верхи (підпорядкувати когось собі); гратися навпереваги (змагатися, щоб здобути перемогу); ще чорти навкулачки не б'ються (дуже рано); не раз і не двічі (часто); тричі відміряти, раз відрізати (добре продумати свої дії).

388 I. Прочитайте уривок, випишіть з нього прислівники.

В бору снігу мало. То там то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття...

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузенькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під подошвами в Олеся ворухилось коріння... (Григір Тютюнник).

С. Світославський. Зимовий пейзаж. Садиба художника

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

XII. Письмове повідомлення в соціальній мережі: 1) в офіційно-діловому стилі для вчительки / вчителя; 2) у розмовному стилі для мами / тата чи друга / подруги

§ 35. Написання прислівників разом, окремо і з дефісом

Разом пишемо прислівники, які:

- 1) вказують на напрямок: *зверху, ліворуч, управо, спіднизу*;
- 2) вказують на часові проміжки: *засвітла, опівдні, поночі, щовечора*;
- 3) називають пори року: *влітку, взимку, навесні (напровесні), восени*;
- 4) мають у складі прийменники **у, в, на**: *удвоє, утричі, начетверо, вдруге*;
- 5) мають у складі частки **би-, ані-, де-, чи-, що-, як-, -сь**: *абиде, аніяк, осьде, чимало, щодня, деінде, (але десь-інде), якнайдужче, якраз (але як треба, як слід), кудись*.

Окремо пишемо прислівники, які:

- 1) утворені з двох однакових основ (між ними **у, в, по, до, від, за**): *рік у рік, плече в плече, раз по раз, з ранку до ночі, час від часу, день за днем*;
- 2) складаються з чотирьох слів: *з боку на бік, з дня на день, з ранку до вечора*;
- 3) мають у складі одне зі слів в орудному відмінку: *кінець кінцем, одним одна, сам самотою, таким чином, тим часом (але тимчасом як), честь честю, чин чином (але давним-давно, волею-неволею)*;

4) мають у складі прийменники **по** + збірний числівник: *по двоє, по троє* (але *поодинці*);

5) вказують на емоційний стан людини: *на жаль, на щастя, на диво, на самоті, на зло* (але *зозла*).

З дефісом:

1) **по** + порядковий числівник: *по-перше, по-друге*;

2) **по** + **-ому, -ему (-ему), -ки**: *по-нашому, по-українськи, по-моєму, по-батьківськи* (але *по батькові*);

3) якщо частиною слова є частки **будь-, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-, -бо, -то, -от, -таки**: *будь-де, куди-небудь, казна-як, хтозна-як, бозна-де, куди-бо, як-от, десть-то, де-таки*;

4) два однакові або близькі за значенням слова: *будь-що-будь, десть-інде, де-не-де, з давніх-давен*.

389 I. Прочитайте прислівники. Яким способом утворено кожен з них?

Вгорі, утричі, давним-давно, абиде, по-перше, казна-як, внічю, віч-на-віч, відтоді, до речі, раз у раз, хоч-не-хоч.

II. Зробіть висновок про способи написання прислівників.

390 I. Спишіть прислівники, знімаючи риси.

По/моєму, по/середині, по/суті, по/батькові, на/жаль, на/показ, в/літку, в/основному, в/нічю, в/міру, де/сь, де/не/де, де/коли, до/дому, до/речі, до/вподоби.

II. Поміркуйте, які з поданих прислівників у реченні виконують роль вставних слів. З одним із таких слів складіть і запишіть речення.

391 Запишіть прислівники в таблицю за зразком.

Разом	Окремо	З одним чи двома дефісами
попереду	без ліку	врешті-решт

Право/руч, у/стократ, по/українськи, на/відмінно, будь/де, коли/не/коли, в/середині, на/виворіт, с'як/так, віч/на/віч, в/ногу, по/тихеньку.

392 I. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз(у)раз (*І. Франко*). 2. Землю, убрану весною, (в)ранці зустрічають (*Т. Шевченко*). 3. Ми за рідну неньку, єдину Україну, пліч(о)пліч до самої смерті (*О. Стіхартський*). 4. Поети йдуть за горизонт — поезія застається віч(на)віч з вічністю (*Ю. Збанацький*). 5. З(усіх)усюд зібрався люд у Рим (*Ю. Буряк*). 6. Його чим більше людям віддаєш, воно в стократ до тебе повертає (*Н. Красоткіна*).

II. Знайдіть складні речення і підкресліть в них граматичні основи.

393 I. Прочитайте словосполучення. Поясніть написання співзвучних слів.

Під'їжджали до гори — полетів догори;
зробити по-своєму — по своєму полі;
зустрілися удень — у день народження;
вивчити напам'ять — подарувати на пам'ять;
йти назустріч — на зустріч з письменником.

II. Виберіть два співзвучні слова, складіть і запишіть з ними речення.

394 Виконайте тестові завдання.

1. **З дефісом** треба писати всі прислівники в рядку

- А по/друге, куди/небудь, в/унісон
- Б далеко/таки, сам/на/сам, на/жаль
- В де/не/де, по/латині, зроду/віку
- Г де/далі, пліч/о/пліч, на/половину

2. **Разом** треба писати всі прислівники в рядку

- А казна/як, по/черзі, по/моєму
- Б до/дому, в/голос, на/нівець
- В до/долу, в/перше, по/одному
- Г по/одинці, в/унісон, уві/сні

XIII. Портретний нарис у публіцистичному стилі (письмово)

§ 36. Написання **НЕ** та **НІ** з прислівниками

Не з прислівниками пишемо **разом**, якщо:

1) без **не** прислівник не вживається: *ненароком, незугарно, невдовзі, невтямки*.

2) **Не** з прислівником виражають одне поняття і його можна замінити синонімом без **не**: *недобре — погано, недалеко — близько*.

Не з прислівниками пишемо **окремо**, якщо:

1) прислівник з **не** виступає присудком: *Мені не страшно*;

2) частка **не** заперечує або протиставляє щось: *не весело, а сумно*.

Ні з прислівником пишемо, як правило, разом: *нікуди, нітрохи, нізащо*.

У фразеологічних зворотах **ні** є часткою: *ні так ні сьак, ні туди, ні сюди*.

395 Прочитайте словосполучення, подані у двох колонках. Зробіть висновок про те, коли **не** з прислівниками пишеться разом, а коли окремо.

неважко вирішити

не важко, а легко зробити

небагато часу

не багато, а мало коштів

невисоко гніздяться

літають не високо, а низько

396 І. Перепишіть словосполучення. Обґрунтуйте написання прислівників разом з **не**.

Негативно відгукуватися, повідомити негайно, недолуго пожартувати, вдасться неодмінно, невимовно красивий, розбити ненароком, несхибно стріляти.

II. З одним із словосполучень складіть та запишіть речення.

397 I. Спишіть речення, знімаючи ризики. Підкресліть орфограму “*Не з прислівниками*” та поясніть її.

1. То правда, що зовнішній світ нічого тобі не винен, і дуже не/легко знайти поза межами родинного дому таку ж безкомпромісну любов (*Я. Барб'єрі*). 2. Так, діти — це завжди, мабуть, не/легко, а варте всіх на цій землі зусиль (*О. Сапріянчук-Маротчак*). 3. Я додому пишу не/часто, хоч забралась в таку далечінь (*Л. Костенко*). 4. Не/страшно високо сидіти, тільки звисока летіти (*Нар. творч.*). 5. І тільки той прожив не/марно, хто злу ішов наперекір (*І. Муратов*). 6. Коли сніг іде — не/холодно; холодно, коли він тане (*Нар. прикмета*).

II. У п'ятому реченні підкресліть головні та другорядні члени.

398 Перепишіть речення. Підкресліть прислівники. Обґрунтуйте їх написання з *не*.

1. Немарно марцем мариться уже (*В. Підпалий*). 2. Світ бачити є невимовно мило, ще ліпший — світ поетів (*Й. Гете*). 3. От незабаром і весна прилине, і прилетять лелеки й журавлі (*Н. Красоткіна*). 4. Товариші ідуть у бій за праве діло, товариші ідуть несхибно до мети (*В. Їржі*). 5. Вітер несамовито стугонів віконницями, гудів у комині (*О. Донченко*). 6. За бортом хлюпочуться хвилі страшні, та тільки не боязко зовсім мені (*Н. Забіла*).

399 Виконайте тестові завдання.

1. **Окремо *не*** з прислівниками треба писати у варіанті

- А підійшов не/помітно
- Б не/забаром почнеться
- В не/страшно, а весело
- Г не/досяжно далеко

2. Орфографічну помилку допущено у реченні

- А Невчасно виконали завдання.
- Б Незабаром почнуться канікули.
- В Немарно проживи життя!
- Г Мені до всього небайдуже.

400 Попрацюйте у парах. Складіть із кожним словом по два речення так, щоб в одному реченні *не* з прислівником писалось разом, в іншому — окремо.

Небагато, невисоко, неважко.

401 Прочитайте. Поясніть написання *ні* з прислівниками.

1. Поезія землі не вмре ніколи (*Д. Кітс*). 2. Се було ще за останніх часів Польщі, що ніяк не могла собі дати ради зі сміливим Олексою Довбушем (*І. Франко*). 3. Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів (*Т. Шевченко*). 4. Очі в землю ніяково тупляться, і в грудях незбагненний щем (*В. Савчук*). 5. Ніколи і нізащо дорослим не позаздрю (*А. Костецький*).

Олекса Довбуш

402 Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. З гори далеко, на гору високо, — краще (ні)як! 2. Родичів багато, та (ні)де пообідати. 3. Учитись (ні)коли не пізно. 4. Пробиваються вуса, а він (ні)як з дитинством не розпрощається. 5. Вони (ні)защо не втратять волю, гідність та честь.

403 Прочитайте фразеологізми та поясніть їхнє значення. Обґрунтуйте написання з *ні*.

Ні так ні сяк, ні вдень ні вночі, ні гаряче ні зимно, ні вдень ні вночі, ні кінця ні краю.

II. Із двома фразеологізмами складіть та запишіть речення.

XIV. Письмовий твір-розповідь чи твір-опис фантастичного змісту або казка для братика / сестрички (з використанням прислівників)

§ 37. Узагальнення вивченого з теми «Прислівник»

404 Розкажіть про прислівник як частину мови за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3-5 власних прикладів.

I. Прислівник як частина мови.

1. Визначення прислівника: *поспішно, удвоє, тут, тоді, тому...*

2. Прислівник як член речення: *поволі посуватися, варто, по-моєму, дорога праворуч...*

3. Походження прислівників: *там, взимку, тихо, втрюх, по-нашому...*

4. Написання прислівників: *навсібіч, де-не-де, день у день...*

5. Наголос у прислівниках: *широ́кий — ші́роко, ніко́ли — ні́коли...*

II. Розряди прислівників за значенням.

1. Прислівники способу дії: *так, тихо, по-новому...*

2. Прислівники міри і ступеня: *багато, трохи, утрое...*

3. Прислівники місця: *там, внизу, додому...*

4. Прислівники часу: *коли, учора, досі...*

5. Прислівники причини: *тому, зопалу...*

6. Прислівники мети: *навмисно, наперекір...*

III. Творення і правопис прислівників.

1. Правопис відприкметникових прислівників на -о, -е: *старанний — старанно, незрівнянний — незрівнянно, шалений — шалено...*

2. Творення ступенів, порівняння прислівників: *коротше, ближче, краще...*

3. Правопис префіксальних відприкметникових прислівників: *віддавна, попросту, по-простому, в цілому...*

4. Правопис відіменникових прислівників: *навесні, вранці, без відома...*

5. Правопис відчислівникових прислівників: *учетверте, потричі, по одному, по-перше...*

6. Розрізнення прислівників та однозвучних поєднань прикметників, іменників, числівників з прийменниками: *по-новому і по новому мосту, вдень і в день такий, вдруге і в друге вікно...*

7. Правопис відприслівникових прислівників: *абикуди, будь-куди, коли-не-коли...*

8. Правопис прислівників, утворених складанням основ: *нашвидкуруч, врешті-решт, віч-на-віч, кінець кінцем...*

9. Вживання *не* і *ні* з прислівниками: *неважливо і не важко, ніде і ніде...*

10. Правопис *и* та *і* в кінці прислівників: *навкруги, по-вовчи, нехотячи, тричі, насторожі...*

405 З поданих речень випишіть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прислівника” (наприклад: *так* — 101, *тихо* — 121).

1. Так тихо, так сонно кругом (*В. Сосюра*). 2. День був погожий, по-осінньому променистий (*З. Тулуб*). 3. Голос бринить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по раз одну струну (*Леся Українка*). 4. Опинившись надворі, він бігцем кинувся до будинку приїжджих (*Олесь Гончар*). 5. Він прийшов нарешті додому і, відправивши чимшвидше слугу, замкнув двері зсередини (*І. Франко*). 6. Вп'ятьох одній корові зривали лободу (*А. Малишко*).

406 I. Випишіть слова і словосполучення в чотири колонки залежно від того, якого походження прислівники: 1) від прикметників; 2) від іменників; 3) від числівників; 4) від прислівників.

Як-не-як, був удома, особисто, удосвіта, окремо, грав абияк, начисто, вчетверо, занадто, звечора, вже пізно, іще коли-небудь, передчасно, ішов по-військовому, ділю надвоє, деінде, зісподу.

II. З других букв складіть закінчення вислову американського діяча XVIII ст. Томаса Пейна: “Якщо ти двічі подумаєш, перш ніж один раз скажеш, ти...”.

407 Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишемо з дефісом.

1. По-новому, по-українському (по-українськи), по-своєму (*але*: потиху, помалу). 2. По-латині, на-гора. 3. По-перше, по-друге (*але*: подвічі, потричі; по одному, по двоє). 4. Хтозна-де, казна-коли, будь-як, де-небудь (*але*: абияк). 5. Довго-довго, тяжко-важко, видимо-невидимо. 6. Як-не-як, будь-що-будь, пліч-о-пліч, з давніх-давен.

408 Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишемо двома і більше словами.

1. В цілому, в основному. 2. Без угаву, без упину, до впадоби, на ґамуз, на жаль. 3. По одному, по двоє, по троє. 4. На завтра, на потім, на відмінно. 5. Кінець кінцем, раз у раз, день у день, сам на сам.

409 Доберіть до поданих прислівників синоніми з довідки і запишіть їх поряд. Правопис прислівників поясніть.

Байдуже, зовсім, наодинці, нарешті, погано, часом.

Синоніми: *інколи, зрештою, сяк-так, сам на сам, коли-не-коли, все одно, віч-на-віч, вряди-годи, врешті-решт, іноді, однаково, недобре, кінець кінцем, час від часу, цілком, геть-чисто, зрідка, абияк, як-небудь.*

410 Запишіть прислівники (разом з іншими словами) в три колонки залежно від їхнього написання: 1) одним словом; 2) з дефісом; 3) двома і більше словами.

З/усіх/усюд, по/людському, в/ногу йти, звідки/небудь, оче/видно, вийшов з/дому, по/тричі, тишком/нишком, у/голос, знав хтозна/коли, з/кінця/в/кінець, сам/на/сам, по/просто, зневажливо/погірдно, стирав раз/по/раз, спід/лоба, тим/часом, віч/на/віч.

II. З других букв перших слів складіть три слова, якими закінчується вислів голландського філософа XVII ст. Баруха Спінози: “Знаючи свої вади, ми бачимо, ...”.

411 I. Слова і вислови запишіть у три колонки залежно від того, як пишемо частини, розділені рискою: 1) разом; 2) з дефісом; 3) окремо.

У нас по/простому, зменшив у/двоє, у/трьох селах, погово-
рили по/просто, оживає степ у/день, сніг падає з/гори, брів по/
твоєму сліду, не сьогодні/завтра, змагаємося по/дружньому,
перебігає по/осінньому полю, по/перше, зжовкле по/осінньому
листя, збігає з/гори тої, знане з давніх/давен, заглянув у/двоє
дверей, радились у/трьох, хай буде по/твоєму.

II. З других букв складіть закінчення вислову В. Сухомлинського:
“Треба тонко відчувати три речі: ...”.

412 *Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Колос повний (до) землі гнеться, а пустий (у) гору пнеться.
2. Всяк розумний (по) своєму: один (с) першу, а другий (по) тім.
3. (З) верху гарно та тихо, а (в) середині ворушиться лихо.
4. Вовк (по) вовчому і думає. 5. І (по) заячому сліду (ін) коли
знаходять ведмедя. 6. Сяк (так) (на) вскосяк, аби не (по) люд-
ському. 7. Не (що) дня брехня, (де) коли й правда.

413 Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть їх-
ній правопис.

Колись давним-давно звірі заходилися будувати міст. На
нараді кожен з них подавав свої пропозиції.

Заець сказав:

— По-моєму, міст треба будувати з хмизу: по-перше, його
легше зробити, а по-друге — дешевше обійдеться.

— Ні, — заперечив ведмідь, — якщо вже будувати, то
обов'язково зі сторічних дубів, щоб міст був міцний і не треба
було його раз по раз ремонтувати.

— Дозвольте, колеги! — встряв у розмову осел. — З чого
міст будувати — це ми опісля вирішимо. Насамперед треба
розв'язати принципове питання: як його будувати — вздовж
чи впоперек річки?

414 I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прислівники й випишіть їх.

Доки звечоріло, Михайлик і з лука настрілявся, й з муш-
кета, й конем наїздився досхочу... Спершу хлопці стріляли:
змагалися, хто краще влучить, а потім прийшли запорожці
з ближнього куреня, привели коней і почали показувати шко-
лярам усяке козацьке штукарство; як на бігу сприсати коневі

під черево, висіти вниз головою, вдаючи мертвого; стрибати в сідло, коли кінь мчить учвал, ставати йому на спину, лягати навznak, перекидатися...

Хлопці наввипередки тислися до коней, — очі їм горіли, мов у вовченят: оце-то була козацька справа!..

Та вже смеркало, запорожці пішли з двору. Школярі повечеряли й стали вкладатися спати на подвір'ї. Хто хазяйновитіший, мостив постіль із сіна, що його призапасив та заховав у шкільній повітці; інші лягали просто на голій землі, поклавши під голову якийсь лахміття або й кулак — по-козацьки (*М. Пригара*).

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно зверте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

§ 38. Службові частини мови. Прийменник як службова частина мови

Іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник — це самостійні частини мови. Вони відповідають на певні питання й виступають членами речення.

Службові частини мови на жодне питання не відповідають і самі по собі не є членами речення. У реченні вони обов'язково виступають разом з самостійними частинами мови.

Наприклад, у реченні: *Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія!* (*Леся Українка*) — слова *я* (хто?), *загину* (що зроблю?), *сяє* (що робить?), *мило* (як?), *людьми* (ким?), *сонцем* (як?), *правда* (що?), *надія* (що?) — це самостійні частини мови. А слова *хай*, *та*, *над*, *і* — службові: **хай** — це частка, вона вказує лише на можливість певної дії, але самої дії не називає; **та**, **і** — сполучники, перший поєднує два прості речення, другий — два однорідні члени речення; **над** — прийменник, вжитий при іменникові.

В українській мові є три службові частини мови: прийменник, сполучник і частка.

415 Перепишіть прислів'я, підкресліть службові частини мови.

1. Друзі пізнаються в біді. 2. З добрим дружись, а лихих сте-
режись. 3. Для приятеля нового не цурайся старого. 4. Друж-
ний табун і вовків не боїться. 5. Ліпше з розумним у біді, ніж
з дурним у добрі. 6. Мудрим ніхто не вродився, а навчився.
7. Без науки і постола не сплетеш.

416 Прочитайте вірш. Знайдіть у тексті службові слова і поясніть їхню
роль у побудові речень.

Трунком волі Вітчизни захмелений,
Стану першим я в нашім строю
І скривавлений стяг наш прострелений
Піднесу в переможнім бою.

І хоч стрій наш уже здештований,
І зникає в диму небозвід,
Жовто-синій, у крові оновлений,
Донесу я до рідних воріт.

Вище, вище у славі овіяний
Стяг, освячений жертвами Крут!
Уперед же, наш стрій недостріляний!
Уперед на останній редути!

П. Косенко

417 Перепишіть речення, вставляючи відповідно до змісту пропущені
службові частини мови.

1. Щире, високе небо ... підмалюєш квачем. Квіти часто нам
говорять втричі більше, ... слова. 2. Як хороше радіти ... при-
чини, коли ... місто сутінь опадає. 3. І миті жодної ... можна
повернути, ... заново по-іншому прожити. 4. Люди різні ... нас
бувають: симпатичні, гарні і чудні (*З тв. В. Симоненка*).

Слова для вставок: *ніж, без, на, не (двічі), щоб, серед.*

418 1. Прочитайте текст. Випишіть з нього лише ті речення, у яких немає
службових слів. Чи багато таких речень?

...Про красу ж Землі, Природи, а отже, й Душі людської ми
повинні думати, дбати, культивувати її та всіляко прищеплю-
вати.

Красива, гарна, чесна душа — це красиві думки, за яки-
ми — красиві діла, це роботящість, повага до всього — живого
і мертвого, малого й великого.

Люди з красивими душами не здатні на підлість і мізерію, вони міряють життя великою мірою, за добро платять сторицею.

Краса потрібна нам, як повітря. Людина без краси, без любові — убога. І як би вона не клялася в найщиріших і найліпших своїх почуваннях, скільки б не твердила про якусь всезагальну любов — то пусте. Любов завше конкретна. І починається вона з малого, в міру пізнання людиною світу, розростаючись до нечуваних розмірів. Але й тоді в основі її лежить оте первинне чуття. Воно — як збудник, мов атомна крихітка, що живить і рухає могутню машину... (М. Олійник).

II. Підготуйтеся до дискусії на тему “*Душевна краса і любов до людей*”.

419 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Хоч до рани клади (дуже тихий, податливий); не в тім'я битий (розумний, тямущий); і в голову собі не брати (не думати, не здогадуватися); без керма і без вітрил (без мети); поставити з ніг на голову (перекрутити, неправильно викласти щось); а кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ (комусь байду-жі докори); гратися в kota і мишки (хитрувати).

☉ **Прийменник як службова частина мови**

Прийменники позначають різні відношення між явищами та предметами.

Наприклад, у словосполученнях *їхати до села*, *їхати від села*, *їхати через село*, *їхати повз село* різні відношення між тими самими дією та предметом передають за допомогою різних прийменників. І саме завдяки їм поєднання тих самих слів кожного разу дістає інше значення.

Прийменники входять до складу членів речення, але самі членами речення не виступають.

Прийменники не змінюються.

420 Розгляньте таблицю й схарактеризуйте прийменник як службову частину мови.

Характеристика прийменника

Цифровий код	За походженням	З яким відмінком вжито	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	непохідний	—	одним словом
2	похідний	Р.	двома і більше словами
3		Д.	з дефісом
4		Зн.	
5		Ор.	
6		М.	

421 У реальній дійсності відношення між явищами бувають просторові, часові, причинові, мети, способу дії, міри, міжпредметні тощо. Розгляньте приклади й зробіть висновок, на які відношення можуть вказувати прийменники.

Вітер зі сходу, прийшов до школи, сів під деревом, за дня, о першій годині, перед світанком, скривився від болю, помилився через неухважність, кошти на ремонт, пішов по воду, від щирого серця, ставитися з розумінням, до останньої краплі, ключ від дверей, будинок без вікон.

422 Знайдіть прийменники й визначте, від яких частин мови вони можуть походити.

З-за лісу, понад хмари; край шляху, протягом тижня; завдяки допомозі, незважаючи на холод; поблизу ставу, обабіч річки, напередодні свята.

423 Випишіть у подану таблицю лише прийменники, залежно від того, з яким відмінком їх вжито, і зробіть відповідні висновки.

З родовим	З давальним	Зі знахідним	З орудним	З місцевим

З лісу, з десяток, з сином, у нас, у хату, у хаті, за Івана Мазепи, за Дніпро, за садом, на всіх, на повітрі, над хмари, над селом, під Новий рік, під дубом, між люди, між кущами, по коліна, по дорогах, без вагань, до нас, крізь бурю, через день, при батьках, всупереч прогнозам, наперекір долі.

424 Розглянувши попередні приклади, визначте, при яких частинах мови вживаються прийменники.

1. Прийменники можуть вказувати на відношення просторові, часові, причинові, мети, способу дії, міжпредметні.
2. Прийменники походять від прийменників, іменників, дієслів, прислівників.
3. Прийменники вживаються з п'ятьма відмінками (крім називного й кличного). Деякі прийменники можуть вживатися з трьома відмінками, а деякі лише з одним. Найменше є прийменників, які вживаються з давальним відмінком.
4. Прийменники вживаються при іменниках та займенниках.

425 I. Випишіть словосполучення в дві колонки: 1) з непохідними прийменниками; 2) з похідними.

Здибався з другом, присів коло мене, поклав у шухляду, уболіває за справу, росте навпроти школи, збори наприкінці літа, зрубав при корені, держав про запас, виглянув з-за рогу.

II. З других букв перших слів складіть початок прислів'я: "... , добре й буде".

426 I. Випишіть у колонки окремо словосполучення, у яких прийменники вжито: 1) з родовим відмінком; 2) зі знахідним; 3) з орудним; 4) з місцевим.

Трапилось у травні, виріс над морем, став біля порога, лишився без грошей, обіч дороги, експеримент у лабораторії, надіятися на випадок, ішов з батьком, виглянув з вікна, росте на горі, агітація за кандидатів, абстрагуймося від частковостей.

II. З перших букв перших слів складіть закінчення прислів'я: "Не кидай...".

427 * Перепишіть прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку.

1. Коли хліб на (віз), то нема біди в (дорога). 2. Без (праця) не проживеш. 3. Хочеш їсти калачі, не сиди на (піч). 4. Як є охота, то і під (гора) потягне, а як нема, то і з (гора) не зрушить. 5. З (ремесло) дружити — в (життя) не тужити.

428 Перепишіть прислів'я, вставляючи відповідно до змісту пропущені прийменники.

1. Скільки ... мед не говори, ... роті солодко не буде. 2. ... ласкаве слово не кидайся, а ... грубе не гнівайся. 3. Слово ... слова — зложиться мова. 4. Де слова ... ділом розходяться, там непорядки водяться. 5. Як випустиш ... свого язика, то ... чужому не вдержиш. 6. Нема казки ... правди. 7. Наука ... ліс не веде, а ... лісу виводить.

Слова для вставок: без, від (двічі), до, з (двічі), в, за, зі, на (двічі), про, у.

429 Розгляньте приклади і з'ясуйте, які різні відношення позначають вжиті тут прийменники. До кожного прикладу доберіть дієслово.

У будинку. У будинок. З будинку. Від будинку. До будинку. Перед будинком. За будинком. За будинок. Під будинком. Під будинок. На будинку. На будинок. Над будинком. Через будинок. При будинку. Довкола будинку.

430 Прочитайте речення й визначте, які з виділених слів прийменники, а які — прислівники. Як їх розрізняють?

1. Сніг та й сніг **навколо** ліг (*М. Рильський*). 2. Забіліли сніги **навколо** Києва, загуляли хуртовини (*О. Довженко*). 3. Було ухвалено йти **назустріч** Хмельницькому (*Н. Рибак*). 4. **Назустріч** здіймалося місто в бронзі і золоті дерев. 5. **Напередодні** шлюбу зїхалися в аул сусіди (*З тв. З. Тулуб*). 6. **Напередодні** всю ніч падав сніг (*О. Донченко*).

431 Випишіть прийменники разом з іменниками, яких вони стосуються, і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика прийменника” (наприклад: *над горою* — 151).

1. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 2. Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає. 3. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину. 4. Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть. 5. Встаєш із-за моря, з-за туману, слухняна рожева зоре! (З *тв. Т. Шевченка*).

432 1. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменників з іменниками та займенниками, визначте їхній відмінок.

Любка позачиняла вікна й двері, але, коли Івашко пустив голуба додолу, він не повибивав шибок. Він схилився на один бік, похнюпив голову й застиг...

Івашко заклопотано супив брови й заходив то з одного боку, то з другого і все придивлявся до крил.

— Перебите крило, — суворо нарешті сказав він. — Бач, як тягає. Те нічого, добре лежить, а це он по землі волочиться...

— А може, не перебите, а тільки так, забив, абощо? Га?

— Та може...

А голуб був чудесний. Не якийсь собі там сивак копійчаний, а такої чистої сірої масті, що, здавалося, хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівненько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки кінці пір'їн на хвості та на крилах лишилися чорні, як у чорнило на палець умочені. Ой, недешевий був голуб та недешевий! Голівка ж яка: малесенька, витончена, не кругла, а довгастенька! А дзьобик: це ж не дзьобик, а пшеничне зернятко, ніжне, рожеве, тупеньке. Шийка горда, не довга й не коротка, спина ввігнута, хвіст трубою, і пір'їн у ньому десь не менше тридцяти шести. А крила ж, видно, такі легкі та сильні, що, як пушинку, тіло носять.

Івашкові не терпілося хоч на хвилинку взяти голуба в руки й порухувати пір'я в хвості та на крилах. Але ж голуб їв та їв, не спочиваючи... (В. Винниченко).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть і ви якогось птаха чи тварину так докладно і в певній послідовності, як це зробив письменник.

433 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Впадати в очі (бути помітним); стояти перед очима (постійно з'являтися в уяві); на очах (дуже швидко, помітно); взяти в розум (усвідомити, зрозуміти); вбити собі в голову (вперто триматися якихось думок); битися наче птах у клітці (жити в тяжких умовах); з-під землі дістане (будь-що досягне свого).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XV. Особливості фантастичного твору

Хто не любить пофантазувати? Але фантастика буває ненаукова й наукова.

У творах ненаукової фантастики розповідається про явища, події, яких не було й бути не може. У науково-фантастичних творах письменники, спираючись на найновіші досягнення науки, намагаються розгадати таємниці природи й всесвіту в цілому, заглянути в майбутнє людства.

Прочитайте два наступні твори з галузі наукової фантастики: перший твір — початок з більшого оповідання, другий — подано повністю. Що в них фантастичного, а що можливе?

434 I. Прочитайте текст. Знайдіть дієприслівникові звороти й поясніть, як вони виділені на письмі.

Це було так несподівано, що Софі здригнулась: за прозорою стіною Операторської рухались страхітливі потвори. Відсахнулась, притуливши руки до грудей, але одразу ж полегшено зітхнула: стіни ж із найміцнішого стеліту! Потвори йшли гуртом, хилитаючи чудернацькими головами, тягнучи зубчасті хвости; деякі безхвості, а інші, здається, безголові, хоча як може функціонувати організм без голови? Коли страховиддя зникли з очей, тільки тоді Софі подумала: “А де вони взялися тут, на космічному кораблі? Не синтезувалися ж із вакууму?” І вона, Старша операторка Допоміжного екіпажу, нічого про те не знає, анічогісінько!

Підійшла до панелі зв’язку, натиснула одну з численних кнопок. “Уїлфул, певне, знає, — подумала. — По його ж борту... Але чому він сам не інформує? Дивно...”

На молочному тлі екрана з’явилася гола, як бубон, голова Уїлфула.

— Що сталось? — запитала Софі. — Чому не інформуєш про свій бортовий пост?

— Нічого не сталося.

— А потвори?

— Потвори? — перепитав юнак. — Пройшли на Озерну палубу. І я зараз до них приєднаюся.

— Ти... до них... — здивувалась Софі. — Що відбувається? (В. Бережний).

II. Спробуйте продовжити цю фантастичну розповідь.

Альманах

Твір дванадцятий (Андрійків)

НА ЧУЖІЙ ПЛАНЕТІ

Це була їхня друга планета. На першій не виявилось жодних ознак розумного життя. А тут усе свідчило, що планета заселена високорозвиненими істотами. Тому, спускаючись по трапу, Ярослав явно хвилювався: як їх тут зустрінуть?

За ним пильно стежив Олег, сидячи біля монітора в кабіні корабля. Вони вирішили про всяк випадок виходити поки що поодиноці.

Ярослав ішов, водночас водячи довкола відеокамерою. Ліворуч, закриваючи обрій, червонів якийсь дивний ліс. Прямо, широко розкинувшись, рябіли фіолетові, рожеві, жовті поля. Праворуч в далечині виднілися високі шпилі будівель. Звідти, блимаючи різнобарвними вогнями, мчали три машини.

— Бачу об'єкти, які рухаються, — повідомив Ярослав.

— Так і тримай відеокамеру, — порадив Олег.

Не доїхавши з пів кілометра, дві машини зупинилися, третя рухалася далі. Ось вона, наблизившись до їхнього корабля, плавно зупинилася, відчинилися дверцята — і з машини вийшло дівчисько. Таки дівчисько — з короткими кісками, в голубій сукенці, усміхнене.

Ярослав ступив назустріч представниці чужої планети. А в навушниках уже лунала її мова, напрочуд мелодійна й зрозуміла:

— Не бійтеся. Ми, як бачите, нічим не відрізняємося від вас.

Ярослав поправив відеокамеру, закріплену на грудях: хай Олег краще роздивиться це дівчисько і теж виходить з корабля. Але, мимоволі глянувши у візор відеокамери, Ярослав раптом аж стрепенувся: звідси на нього дивилося аж ніяк не дівчаче обличчя. Випуклі очі скидалися на фари автомобіля, голову вкривала якась луска, а замість рота стирчав куций хобот.

Ярослав увімкнув захисне поле. Адже прилади не обманюють.

435 Прочитайте Андрійкове фантастичне оповідання. Спробуйте й ви фантазувати про те, які дива можна було б побачити на чужих планетах. Можете продовжити й Андрійкову розповідь. Свій твір запишіть.

§ 39. Види прийменників за будовою. Написання прийменників разом, окремо та з дефісом

За будовою прийменники бувають:

1) **прості**: *з, над, під, біля, між, для, до, у, з, за, зі*;

2) **складні**: *посеред, попід, окрім, внаслідок, всупереч, услід, назустріч*;

3) **складені**: *з метою, незважаючи на, за винятком, на відміну від, до відома, у тому числі, в інтересах, у напрямі, неподалік від, відповідно до, залежно від, поруч з, слідом за, на чолі, у зв'язку з, у вигляді, незалежно від, за допомогою*.

Прийменники пишемо одним словом, з дефісом та двома й більше словами.

436 Проаналізуйте, з яких частин складаються подані прийменники, і зробіть висновок, як зазвичай пишемо прийменники, складені з двох і більше частин.

Поза хатами, побіля Дніпра, поміж людьми, задля справедливості, навпроти школи, упродовж місяця, напередодні свята, внаслідок дощів.

437 Дослідіть, коли складні прийменники пишемо з дефісом.

З-за пагорба, із-за куща, з-під води, із-під землі, з-поза хмар, з-поміж знайомих, один з-поперед одного, з-посеред учнів.

438 З'ясуйте, як пишемо прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками. Запам'ятайте їхнє написання.

Під час грози, в силу обставин, з боку друзів, за допомогою телескопа, залежно від умов, згідно з наказом, відповідно до плану, незважаючи на холод.

1. Прийменники, складені з двох і більше частин, зазвичай пишемо одним словом.

2. З дефісом пишемо складні прийменники, утворені за допомогою прийменників **з, із**.

3. Прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками, пишемо двома і більше словами.

439 Прочитайте речення, знайдіть у них прийменники і поясніть їхнє написання.

1. Із-за лісу, з-за туману місяць впливає (*Т. Шевченко*).
2. З-над річки лине пісня голосна (*М. Рильський*).
3. Тихо, легко, нечутно і незримо з-поза морів насувається вечір (*Б. Лепкий*).
4. Посеред двору горить багаття (*Олесь Гончар*).
5. Попід стіною суцільні дерев'яні лави (*А. Шиян*).
6. Незважаючи на винятково важкий засушливий рік, серед спаленого сонцем степу, на гарному, положистому горбі понад берегом майбутнього моря він добудовує вже нове село (*О. Довженко*).

Пам'ятник Б. Лепкому, м. Бережани, Тернопільська обл.

440 Прочитайте уривок з вірша. Знайдіть у ньому прийменники й поясніть їхнє значення та написання.

Тече вода з-під явора
 Яром на долину.
 Пишається над водою
 Червона калина.

Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.
Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпочуться качаточка
Поміж осокою.

Т. Шевченко

- 441** I. Запишіть словосполучення в дві колонки: 1) ті, у яких прийменники пишемо одним словом; 2) ті, у яких прийменники пишемо з дефісом.

Спуститися (з) над хмар, один (з) перед одного, садять (по) над яром, виріс (по) серед поля, лине (з) попід гаю, один (з) поміж усіх, об'єднатися (за) ради справи, яскравий (по) над міру, мружитися (з) під брів, атака (з) за лісу.

- II. З перших букв перших слів складіть початок прислів'я: "...м'якша від чужої подушки".

- 442** *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Поля (по) під небом прослались безкрайні (Б. Грінченко). 2. Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце (з) під руки (М. Гірник). 3. (Під) час жнив раптом різко похолодало. 4. (Не) зважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень (І. Нечуй-Левицький). 5. (Із) за гаю літне сонце виплива (С. Олійник).

- 443** I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменника з іменником та займенником, прийменники підкресліть.

Через два тижні новообраний гетьман Сулима повів Запорозьке Військо до Кодака...

На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним звіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно стогнав і ревів спересердя на кинуту упоперек його шляху перепону¹, допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецю.

¹ Мається на увазі Кодацький поріг на Дніпрі.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не відаючи про похід Сулими, і тільки вартові чатували по баштах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагати-ся з дрімотою.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближалися козаки до окопів з боку Дніпра і з боку байраку...

Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скоро у Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися й башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися й жити у згоді (А. Кащенко).

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

444 Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти врозріз з чимось (суперечити чомусь); ґрунт поповз з-під ніг (чийсь становище стало хистким); поставити поза законом (позбавити кого-небудь прав громадянства); по верхах стриба-ти (знати щось поверхово); стріляти з гармат по горобцях (докладати багато зайвих зусиль); з-під стоячого підошву випоре (дуже хитрий, спритний).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XVI. Особливості гумористичного твору

У гумористичному творі, невеликому за обсягом, у жартівливій формі доброзичливо висміюють людські вади. У такому творі ніби поважно говориться про те, що насправді смішне, нерозумне. І це треба розуміти, читаючи такий твір.

У поданому далі тексті визначте засоби, які мають викликати в читача усмішку.

Альманах

Твір тринадцятий (Оленчин)

КОНТАКТ З “ПРИБУЛЬЦЯМИ”

Скільки написано, скільки говорено про контакти з представниками позаземних цивілізацій! Один, потрапивши в химерний зореліт, побував на дивовижних планетах. Інший, зустрівшись із прибульцями, раптом ставав ясновидцем: міг, навіть не прочитавши жодної книжки, все знати.

А от Микольцеві Сірякові ніяк не щастило. Хоч би якась маленька, коротесенька така зустріч. І небагато він хотів би — тільки щоб на завтра міг добре знати всі уроки. Бо вже і в школі, і вдома надто лають його, обзиваючи ледарем.

І раптом... Але все по порядку.

Було вже поночі, коли Микольцьо повертався додому від товариша, де вони вдвох шастали в інтернеті. Притискав мороз, добираючись під пальто, під шапку. І раптом з темряви виринули, похитуючись, дві постаті, не зовсім схожі на людей. Видно було, що вони незвичкі до земного тяжіння, бо погано трималися на ногах.

— Ви інопланетяни? — кинувся до них Микольцьо.

— Так! — голос був якийсь особливий, неземний.

— Я хочу...

— Знаємо, що ти хочеш. Скидай шапку. Зараз накладемо тобі в голову розуму.

Микольцьо скоріше скинув норкову шапку. Один з прибульців вихопив її в нього з рук, а другий почав накладати розум йому в голову, аж зблиски замиготіли в Микольцевих очах. Коли Микольцьо отямився, прибульців уже не було. І шапку віддати забули. Але найбільша біда була не це і не синці на лобі, а те, що наступного дня Микольцьо схопив одразу аж дві незадовільні оцінки. Прибульці не допомогли.

445 Прочитайте Оленчину гумореску. Знайдіть у ній дієприслівники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворені. Назвіть декілька прийменників з твору. Спробуйте й ви скласти гумореску.

§ 40. Особливості вживання окремих прийменників, синонімічні прийменники

446 I. Визначте, з якими відмінками вживають прийменник *по*.

Їздять по дорогах, плывуть по Дніпру, не спав по нóчах, видно по очах; черговий по школі, пішов по воду, і по цей день.

II. Як ще інакше можна висловити зміст перших трьох словосполучень?

447 Пригадайте правила чергування *у — в* й уважно розгляньте приклади. Зробіть висновок про вживання варіантів прийменників *у та в*.

Були в школі — був у школі. Ластівка в небі — яструб у небі. Острів в океані — острів у морі. Тихо в кімнаті. — Сонце зайшло, у кімнаті посутеніло. Зайшов у воду — зайшла у воду. Концерт у філармонії — концерти в філармонії.

448 Прочитайте вголос приклади й спробуйте сформулювати правила вживання варіантів прийменників *з, із, зі*.

1. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину (*Т. Шевченко*). 2. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, із зорями (*М. Коцюбинський*). 3. Із заходу насувають темно-сині хмари (*П. Колесник*). 4. А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле (*Народна творчість*). 5. А ми ж не раз із ним ходили по кислиці (*В. Сосюра*). 6. Зі школи на майдан вивалила дітвора (*А. Головка*). 7. Маруся поруч зі мною сидить і слухає (*Марко Вовчок*).

1. Прийменник *по* вживають з місцевим та знахідним відмінками. Проте місце й час краще позначати орудним відмінком без прийменника.

2. Українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому паузу слід сприймати як приголосний. Перед **в** та **ф** вживають **у**, щоб уникнути збігу подібних звуків.

3. Зазвичай вживають варіант **з**. Варіанти **із**, **зі** вживають тоді, коли треба уникнути немилозвучного збігу приголосних.

449 Прочитайте речення. Визначте, з яким відмінком вживають займенник *по*. Спробуйте замінити його іншим прийменником або іменником без прийменника.

1. З тобою, обнявшись, ходили ми по братніх стежках (*П. Тичина*). 2. Наші батьки вільними козаками по Дніпру жили (*Марко Вовчок*). 3. Зеленіють по садочку черешні та вишні (*Т. Шевченко*). 4. По дорозі до хати дядько зірвав кілька квіточок (*М. Коцюбинський*). 5. Крутилась тарілочка по крутій горі. 6. Пішов Дідок у ліс по дрова (*З тв. Л. Глібова*). 7. По хатах починають світити світло (*А. Головка*).

450 Прочитайте вірш уголос. Про що тут мовиться? Випишіть з нього іменники з прийменниками.

Чехи відродили Прагу знімчену,
Віродив Ізраїль мертву мову —
Дивний розквіт мов, колись пригнічених!
Возродись і ти у ріднім слові,
Пий з криниць Шевченкових, Франкових,
Празникуй, як соловейко в щebetі!
Щоб в чужому слові не зостатися,
Щоб народ свій не збіднив на себе ти,
Не збіднив себе на рідну націю.

В. Василяшко

451 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. За вітром слава полетіла по всіх (усюди) і (кутки), — по (байраки) і по (садки), далеко — аж за сине море (*Л. Глібов*).
2. По (хвилі блакитні) пливе човен прудко (*Леся Українка*).
3. По (горобці) з гармат не стріляють. 4. Біда не спить, а по (люди) ходить (*Народна творчість*).

452 I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленим варіантом прийменника *в*; 2) зі вставленим варіантом прийменника *у*.

Щодня ... роботі, озимина ... полі, риба ... воді, багаж ... автобусі, обвал ... горах, ураган ... океані, ніде ... світі, зсипав ... засік, ураган ... пустелі, іскра ... попелі, міст ... майбутне, був ... театрі, йдуть ... інститут, ударив ... дзвін, виступала ... філармонії.

II. З перших букв перших слів складіть закінчення прислів'я: *“На те голова, ...”*.

453 Перепишіть речення, добираючи з дужок варіант прийменника.

1. Сонце гріє, вітер віє (з, із, зі) поля на долину. 2. І блідий місяць на ту пору де-де (з, із, зі) хмари виглядав (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, неначе (з, із, зі) кришталю. 4. Уже скотилось (з, із, зі) неба сонце — заглянув місяць у моє віконце (*З тв. Лесі Українки*). 5. Став перед нами острів (з, із, зі) моря. 6. З-під сосен, як (з, із, зі) вікон, виднілись далекі і близькі гори. 7. Лиш де-неде прокинеться пташка, непевним голосом обізветься (з, із, зі) свого затишку (*З тв. М. Коцюбинського*).

454 Прочитайте речення і поясніть, якого значення надають прийменники *з, із* словам, при яких вони стоять.

1. Щось із місяць ішла баталія (*Панас Мирний*). 2. Разів із шість Рябка водою одливали (*П. Гулак-Артемовський*). 3. Пройшовши відсіль гонів з двоє, побачили, що ось лежав у бур'яні Бровко (*І. Котляревський*).

455 Прочитайте словосполучення на позначення часу і запам'ятайте, як вони творяться. За цими зразками складіть свої словосполучення й уведіть їх у речення.

О першій годині, за п'ять хвилин друга, десять хвилин на третю, п'ятнадцять хвилин по сьомій, близько десятої години, об одинадцятій годині шістнадцять хвилин.

456 I. Перепишіть словосполучення, замінюючи прийменники синонімами, що в дужках. Використайте всі можливі варіанти.

Стою при вікні (біля, коло, поблизу). Тополі коло дороги (край, біля, обіч, понад). Поля круг села (навколо, довкола). Приїхав у Київ (до). По тих словах (після). З того часу (від).

II. З трьома словосполученнями складіть речення.

457 Прочитайте словосполучення й поясніть, яке значення мають подані парами вислови.

1. Пішов по воду. Поплив за водою. 2. Просунув крізь паркан. Перекинув через паркан. 3. Працюю за тебе. Розказую про тебе. 4. Відповідав на уроці української мови. Відповідав українською мовою. 5. Працюю вісім годин. О восьмій годині.

458 *Перепишіть прислів'я, добираючи з дужок потрібні слова.

1. Не бери заліза (до рук, в руки), поки на нього не плюнеш. 2. Гарно тому жити, хто не має (за чим, про що) тужити. 3. Золота клітка — (для пташки, за пташку) неволя. 4. Пішов вовк (за вовною, по вовну) та й сам остався стриженням. 5. І каші не хочу, і (за водою, по воду) не піду. 6. (До, для) твердого дерева треба доброї сокири. 7. Всяк (за, про) правду трубить, та не всяк ту правду любить.

459 Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прийменники й поясніть особливості їхнього вживання.

Батьки поїхали з дому, а Данилко не пішов до школи. Раптом — телефонний дзвінок. Данилко по голосу впізнав свою вчительку.

- Чому сьогодні Данилко пропустив уроки?
- Він захворів.
- А хто розмовляє зі мною?
- Мій тато...

460 Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них прийменники та усно схарактеризуйте їх.

1. Два брати у воду дивляться, а довіку не зійдуться. 2. Летить орличка по синьому небі, крила розпустила, все сонце закрила. 3. Через тебе я бив себе, через себе я бив тебе; убив тебе, а кров моя тече. 4. Всіх годує, напуває, а про неї не кожен дбає. 5. З-за лісу, з-за пралісу золота діжа сходить.

Відгадки: *комар, береги річки, земля, хмара, сонце.*

461 Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прийменники і поясніть особливості їхнього вживання.

По той бік гора, по сей бік гора,
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря.

Ой то ж не зоря — дівчина моя
З новенькими відерцями
По водицю йшла.

Й. Бокшай. *В Карпатах*

§ 41.

Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності та підрядності

Сполучники поєднують однорідні члени та частини складного речення.

Наприклад, у реченні: *Ще те не вродилось гостреє залізо, щоб ним правду й волю самодур зарівав* (І. Франко) — сполучник **щоб** приєднує підрядне речення до головного, а сполучник **й** поєднує два однорідні члени речення.

За значенням сполучники бувають:

а) сурядні — з'єднують рівноправні слова і рівноправні частини речень: 1. *Батько й мати*. 2. *Сонце встало, і земля зраділа*;

§ 41. Сполучник як службова частина мови

б) підрядні — приєднують підрядне речення до головного:

1. *Працюємо, **щоб** мати.* 2. *Не жатимеш, **якщо** не посієш.*

Сполучники до складу членів речення не входять і самі членами речення не виступають. Сполучники не змінюються.

462 Розгляньте таблицю і схарактеризуйте сполучник як службову частину мови.

Характеристика сполучника

Цифровий код	За значенням	За способом вживання	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	сурядний	одиничний	одним словом
2	підрядний	повторюваний	кількома словами
3		парний	
4			

463 Дослідіть, чи сполучник *та* має однакове значення в обох висловах.

1. Сонце світить та гріє. 2. Місяць світить, та не гріє.

464 Дослідіть, які відношення між частинами складного речення можуть виражати підрядні сполучники (причини, мети, умови, порівняння тощо).

1. **Якби** ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*). 2. Не можна любити народів других, **коли** ти не любиш Україну! (*В. Сосюра*). 3. **Якщо** людина розважлива, добра серцем, тоді вона довкола себе сіє добро і любов (*Р. Іванченко*). 4. Все розтрачено, розгублено, **бо** воно було людьми не шановано, не люблено (*Олександр Олесь*). 5. Долиною повилась річечка, **наче** хто кинув нову синю стрічку на зелену траву (*М. Коцюбинський*). 6. Я босоніж іду, **щоб** землі дорогої тепло, **наче** струмись палкий, прямо в серце до мене текло (*Л. Забашта*).

465 Розгляньте приклади і зробіть висновки, які сполучники за способом вживання одиничні (вжиті один раз між двома частинами речення), які — повторювані (вжиті два і більше разів підряд), а які — парні (складаються з двох частин, які ставлять перед двома частинами речення).

1. Одиничні сполучники: *брат і сестра; добрий, а не злий; сніг або дощ; темно, бо ніч.*

2. Повторювані сполучники: *і день, і ніч; і земля, і вода, і повітря; то спалахує, то гасне; ні сонце, ні місяць, ні зорі.*

3. Парні сполучники: *не тільки батьки, а й діти; як навесні, так і влітку; хоч малий, та кмітливий; якщо не я, то хто.*

466 Прочитайте речення, знайдіть у них сполучники та схарактеризуйте їх за значенням та способом вживання.

1. Всі ми з глини, але людські серця з воску й міді. 2. Дзвони грають, бо моя воскресає душа. 3. І день, і вік однаково минають. 4. Важка вода, та від води ще важче небо (*З тв. Б.-І. Антонича*). 5. Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. 6. А поет усе то грає, то щось пише на папері (*З тв. Лесі Українки*). 7. Хоч на щастя життя багате, але кожну людину ждуть і печалі, і сум, і втрати, і не можна їх обминуть (*В. Симоненко*).

467 У реченнях одиничний єднальний сполучник замінійте різними сполучниками (повторюваним єднальним *і ... і*, парними єднальними *як ... так і, не тільки ... а й*, протиставним *а (не)*, розділовими *або, чи, або ... або, якщо не ... то*) і простежте, як від цього змінюються відтінки значення речення.

1. У Карпати поїдемо поїздом і автобусом. 2. Подвір'я прибиратимемо сьогодні і завтра. 3. Падає й тане сніг.

468 Перепишіть прислів'я, вставляючи потрібні сполучники. Сполучники підкресліть.

1. ... дихнуть усі люди, ... вітер буде. 2. Краще солом'яна згода, ... золота звада. 3. З добрим дружись, ... лихих стережись. 4. Бий свій свого, ... чужий боявся. 5. Не бери дурного в голову, ... важкого в руки. 6. Не кидай каміння в небо, ... собі голову розіб'єш. 7. Не важко в борги впасти, ... важко з них вилізти. 8. Довіряй, ... перевіряй. 9. ... пан, ... пропав — двічі не вмирати.

Слова для вставок: *щоб, ніж, бо, коли...то, чи...чи, а, але.*

469 У прислів'ях визначте підмети й присудки, знайдіть сполучники і скажіть, однорідні члени чи частини складного речення вони з'єднують.

1. Краща правда в болоті, як неправда в золоті.
2. З неправдою світ пройде, та назад не вернешся.
3. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох.
4. Правда і в огні не горить, і в воді не тоне.
5. Правду кожний хвалить, та не кожний її любить.
6. Не шукай правди в інших, якщо в тебе її нема.
7. Краще гірка правда, ніж солодка брехня.

470 Прочитайте виразно давню козацьку пісню, знайдіть у ній сполучники і повністю схарактеризуйте їх.

Ой на горі вогонь горить,
 А в долині козак лежить.
 Що в головах ворон кричє,
 А в ніженьках коник плаче.
 — Біжи, коню, дорогою.
 Степовою, широкою,
 Щоб татари не піймали,
 Сіделечка не забрали.
 Як прибіжиш під ворота,
 Стукни-грюкни біля плота.
 Вийде батько — розсідає,
 А матінка розпитає:
 “Ой коню мій вороненький,
 А де ж мій син молоденький?” —
 “Не плач, мати, не журися,
 Та вже твій син оженився:
 Та взяв собі паняночку —
 В чистім полі земляночку”.

471 Прочитайте загадки і відгадайте. Знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх.

1. Така я велика, що й кінця не маю, лежу собі тихо, нікого не чіпаю; тільки мені добрі люди і день, і ніч топчуть груди.
2. Стукотить, гуркотить, мов сто коней біжить.
3. Прийшов хтось та взяв щось; бігти за ним — не знаю за ким, бо пішов туди — не знаю куди.
4. Без дров, без огня, а світить і гріє щодня.
5. Приїхав гість та й став на поміст, розпустив коні по всій оболоні.

Відгадки: *вітер, грім, сонце, місяць та зорі, дорога.*

472 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ні з того ні з сього (безпричинно); ні холодно ні жарко (байдуже); кидати то в жар, то в холод (викликати в когось сильне хвилювання, збудження); тією чи іншою мірою (частково, трохи); мов з неба впав (нічого не знає); перебувати між небом і землею (бути в невизначеному становищі); не рада коза на торг, та її ведуть (щось діється проти чиеїсь волі).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XVII. Уявне відтворення історичних подій

Ви вивчаєте історію України, натрапляєте в ній на багато різних імен. Але це не просто імена, це були реальні люди, які, як і ми тепер, тільки в інших умовах жили, ходили по землі, думали, раділи й страждали. Тож, читаючи історію, намагайтесь уявити цих людей у їхньому повсякденному, не завжди легкому житті.

Прочитайте подані далі два тексти і складіть собі уявлення про першого кошового Запорозької Січі Дмитра Вишневецького-Байду. Своїми думками про цю визначну постать у нашій історії поділіться з товаришами в класі.

473 **I.** Прочитайте уривок, выпишіть з нього сурядні сполучники разом зі словами, які вони з'єднують, та підрядні сполучники разом з підрядними реченнями, які вони приєднують.

Величезне похмуре приміщення з дикого каменю, в яке привів своїх високих гостей Джюзел-ага, не мало в собі нічого людського, в найдальшому кінці воно перегороджувалося брудною запоною, яку на знак Джюзел-аги поквапливо віддерли набік його помічники, так само засмальцьовані й обважнілі від неробства, як і їхній ага**. Відкрився дощаний щит, замшілий, весь в іржавому залізі. Щит теж умить був чи то піднятий, чи то опущений, чи відсунений набік, зник, мовби його й не було, а за ним клубочилася брудна холодна імла, страшний морок. Мовби жила там смерть сама...

Найближче до краю підземелля був могутній, оголений до пояса чоловік у широких, здається, з м'якого, але міцного сап'яну** шароварах, весь у тяжких ланцюгах, з кайданами на руках і на ногах...

Роксолана¹ вмить упізнала чоловіка, хоч ніколи його не бачила. Байда! Ватажок зухвальців, казкових лицарів, брат їй по крові, та тільки чи вона йому сестра тепер, чи сестра? Іржаві кайдани і страшні ланцюги, а тіло молоде, гнучке, потужне, прекрасне й вільне, як вітри над степами! Ось який цей Байда, ось які козаки! (П. Загребельний).

II. Підготуйтеся до усного переказу: розбийте текст на частини, з'ясуйте значення невідомих слів, запишіть і запам'ятайте окремі вислови, важливі для розповіді.

Альманах

Твір чотирнадцятий (Олесів)

КОЗАК БАЙДА

Біля входу в холодне вогке підземелля стояв стіл, заставлений гранчастими пляшками, на тарелі лежали великі шматки свіжої пахучої шинки, на рушнику біліла покраяна паляниця. Була навіть ковбаса, велике кільце ковбаси, пропахченої часником. Горіли свічки, мовби на свято.

Поряд на стільці сидів опасистий турок. Другий стілець був порожній.

А в глибині підземелля, кроків за два від нього, на мокрій долівці стояв кремезний чоловік у порваному жупані, з кайданами на руках і ногах, прикутий до вмурованого в стіну кільця. Вперек обличчя кривавила рана.

— Плюнь на хрест, зречися своєї мови, забудь Україну, — аж захлинався той, на стільці, — і матимеш мед-горілку, матимеш ковбасу. Я теж народився в Україні, проте я турок.

— Воно й видно, — знехотя буркнув Байда.

¹ Роксолана (1505–1561) — дружина турецького султана, за походженням українка.

— Я став турком. Адже Туреччина — могутня держава, їй кориться пів світу. Тож і ти скорися. Думаєш, якщо будеш упертий, то про тебе пісні в Україні складатимуть?

— А мені це, щоб знав ти, байдуже, — відповів йому Байда. — Аби Україна була вільна.

— України скоро не стане. Вона буде провінцією Туреччини.

— Брепеш, собако, — не стерпів Байда.

— Султан не тільки дасть тобі волю, а й свою дочку віддасть за тебе, якщо ти...

— Я плював на султана й на його дочку, а заодно й на тебе, перевертню нещасний, — обірвав його Байда.

Турка начеб хто шилом штрикнув. Він різко схопився на ноги, аж мало стола з напоями та наїдками не перекинув, і лягнув у долоні. З'явилися стражники.

— На гак його, на гак зачепіть посеред ринку! — закричав потурнак.

474 Прочитайте Олесеве оповідання. На підставі уривка з роману П. Загребельного, народної пісні про Байду і цієї розповіді напишіть, як ви собі уявляєте легендарного Байду.

§ 42. Види сполучників за будовою. Сполучники одиничні, повторювальні, парні

За морфологічною будовою сполучники поділяються на такі типи:

— **прості** (*і, а, але, та, бо, як, що*);

— **складні** (*щоб, зате, проте, якщо, якже*);

— **складені** (*тому що, через те що, так що, для того щоб, незважаючи на те що*).

Сполучники поділяються на такі групи:

1) **єднальні**:

§ 42. Види сполучників за будовою

- **одиничні**: *і, й, та*;
- **повторювані**: *і ... і, ні ... ні (ані ... ані)*;
- **парні**: *не тільки ... але й (не тільки ... а й), як ... так*;
- 2) **протиставні**: *а, але, та, проте, зате, однак*;
- 3) **розділові**:
 - **одиничні**: *або, чи*;
 - **повторювані**: *або ... або, чи ... чи, хоч ... хоч, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то*.

475 Прочитайте прислів'я. Визначте сполучники. Поміркуйте, до якого виду за будовою належить кожен з них. Відповідь обґрунтуйте.

1. Служи так народу, щоб за нього у вогонь і в воду. 2. Якщо народ єдиний, він непереможний. 3. Народ вчить, як на світі жить. 4. Не той чоловік, хто для себе живе, а той, хто для народу щастя кує. 5. І старого навчить, дарма що малий.

476 Запишіть сполучники в таблицю за зразком.

Прості	Складні	Складені
бо	зате	тому що

Чи, щоб, коли б, так що, немов, наче, і, незважаючи на те що, якщо, якби, через те що, як.

477 1. Прочитайте текст. Випишіть сполучники, визначте вид за будовою.

Онлайн-довідник “Вікіпедія” у 2021 році відсвяткував 20-літній ювілей. Джиммі Вейлз навряд чи міг собі уявити, що заснована ним разом із Ларрі Сенгером 15 січня 2001 року “Вікіпедія” за 20 років налічуватиме понад 50 мільйонів статей різними мовами. Першою мовою, якою стали доступні статті в енциклопедії, була англійська, а другою — німецька. Україномовний розділ “Вікіпедії”, за його власними даними, з’явився за три роки — у січні 2004-го — та нараховує понад один мільйон статей. Принцип енциклопедії полягає в тому, що кожен може брати участь у написанні статей. Приміром, в україномовній версії “Вікіпедії” зареєстровано близько 540 тисяч користувачів, однак лише близько 3400 з них вважаються активними (За матеріалом радіостанції DW).

II. Чи є ви користувачем енциклопедії «Вікіпедія»? Складіть і запишіть речення про важливість цього онлайн-довідника. Використайте у ньому складний або складений сполучник.

478 I. Перепишіть речення. Підкресліть сполучники.

1. Не знаю я, що буде після нас, в які природа убереться шати. 2. Прозрінь не бійся, бо вони як ліки. 3. Не бійся правди, хоч яка гірка, не бійся смутків, хоч вони як ріки. 4. Людіні бійся душу ошукать, бо в цьому схибиш — то уже навіки. 5. А люди судять, їм аби причину, дарма що лихо, що такі часи. 6. Життя пройде, немов вода, і відцвіте, немов вишнева гілка. В житті одна помилка — не біда, біда, коли усе життя — помилка (*Л. Костенко*).

II. Один сполучник розберіть як частину мови.

479 I. Прочитайте речення. Порівняйте виділені слова та визначте, яку роль вони виконують у реченні.

Ні! Сили на землі нема, сили на землі не буде, щоб потягти нас до ярма, щоб потоптати наші груди (*М. Рильський*).

Не завидуй багатому,
Багатий не знає
Ні приязні, **ні** любові —
Він все те наймає (*Т. Шевченко*).

II. Поміркуйте, до якої частини мови вони належать.

480 I. Прочитайте речення. Випишіть сполучники та визначте їхній вид за способом уживання.

1. Чи то буря, чи то грім, чи реве хмаролім, що земля на сто миль грає грізно. 2. Гать будуйте кріпку і високу, щоб нас море грізне не залляло, щоби ми у багні не застрягли та щоб внуки дідів не прокляли, що не вмiли краю боронити (*Б. Лепкий*). 3. Тече вода в синє море, та не витікає; шука козак свою долю, а долі немає (*Т. Шевченко*). 4. Не тільки злива мела в ту ніч, а й блискавки шмагали потріскані від спеки поля (*Л. Бойко*). 5. Життя іде і все без коректур, і як напишеш, так уже і буде. 6. Просто снилась дорога, — ні шлях, ні шосе, а дорога й дорога (*Л. Костенко*).

II. Поясніть лексичне значення слів *хмаролім* та *гать*. Доберіть до них синоніми.

481 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення.

І с'як і так, і сміх і гріх, ні світ ні зоря, ні сіло ні впало, ні слуху ні духу, і на коні і під конем.

II. Зробіть висновок про розділові знаки при повторюваних сполучниках у фразеологічних зворотах.

III. З двома фразеологізмами складіть і запишіть речення.

§ 43. Написання сполучників разом та окремо. Розрізнення сполучників та інших частин мови

1. Складні сполучники, як би вони не були утворені, зазвичай пишемо одним словом: *немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби; мовбито, немовбито, нібито, неначебто, тобто; ніж, таж, тож, отож, отже; абощо, тощо, якщо; проте, зате, затим, притому, причому.*

2. Перші дві частини пишемо разом у сполучниках *незважаючи на те що, тимчасом як.*

3. Двома і більше словами пишемо сполучники: *коли б, коли б то, хоч би, хоча б, але ж, бо ж, або ж, адже ж, все ж; та й, то й, тому що, так що, дарма що, через те що, для того щоб, з тим щоб, в міру того як, з тих пір як, відтоді як.*

4. З дефісом пишемо сполучники з підсилювальними частками *-бо, -но, -то: отож-бо, тільки-но (але: щойно), тож-то, тому-то, тим-то, якби-то.*

482 I. Прочитайте речення, знайдіть сполучники й поясніть їхнє написання.

1. Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадається (*Т. Шевченко*). 2. Я мушу книжки читати, щоб очі мої не осліпли, я розмовляти мушу, щоб з туги не оніміти (*Д. Павличко*). 3. Тож як мудрості доходиш, — хочеться і жить, і жить!

(*П. Тичина*). 4. Темінь упала на місто раптово, начебто хто спустив завісу (*Вал. Шевчук*). 5. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Запишіть речення під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

483 I. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишемо частину сполучника, що в дужках: 1) окремо; 2) разом.

Хоч (би) вродив хліб, як (би) був лід, ніби (то) літо, все (ж) віри не йму, неначеб (то) гриб, (не)зважаючи на вітер, коли (б) то брат, та (ж) кажи, то (ж) будь обачним, сміх та (й) тільки.

II. З останніх букв останніх слів складіть другу частину вислову Б.-І. Антонича: “*Найбільше щастя — ...*”.

484 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. То(ж) не питайте, що мені іще примріялось в блакитному сіянні. 2. Як(що) прийде журба, то не думай її рознести у веселошах буйних. 3. У лісі ж не самії дерева, — та(ж) тут багато різної є сили. 4. Та(ж) люди кажуть — тут непевне місце. 5. Як(би) знали ці люди, які то сумні дні без сонця, без місяця ночі! (*З тв. Лесі Українки*).

485 Випишіть сполучники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “*Характеристика сполучника*” (наприклад: *та — 111*).

1. Тече вода в синє море, та не витікає. 2. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. 3. А він коня поганяє, нібито не бачить (*З тв. Т. Шевченка*). 4. Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна. 5. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (*З тв. Лесі Українки*). 6. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси, а й сінокоси (*О. Довженко*). 7. Було тісно, зате тепло (*М. Шеремет*).

486 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ніби з хреста знятий (дуже змучений); мовби полуда з очей спала (щось раптом стало ясним, зрозумілим); якби та якби — то вирости б у роті

гриби (про щось, що навряд чи здійсниться); якщо ваша ласка (вживається під час прохання); коли б знаття, де впадеш, то б і соломки підстелив (запізніла обачність); коли б тільки й горя (байдуже те, що сталося).

☉ Розрізнення сполучників та інших частин мови

Щоб уникнути помилок, треба вміти розрізняти складні сполучники *таж, теж, тож, якби, щоб, проте, зате* (які пишемо одним словом) та однозвучні поєднання інших частин мови *та ж, те ж, то ж, як би, що б, про те, за те* (які пишемо двома словами).

Є два способи розрізнення.

487 Спробуйте замінити синонімічним сполучником з дужок сполучник (написаний одним словом) та однозвучне поєднання слів (написані двома словами). Коли це можливо? Сформулюйте правило.

1. **Таж** я дотримав слова. — **Та ж** помилка є й у мене (*Адже*).
2. **Я теж** писатиму твір. — **Я те ж** саме зробив (*Також*). 3. **Тож** не гайся. — **Та то ж** неправда (*Тому*). 4. **Якби** не мороз, пішли б у ліс... — **Як би** не тис мороз, а весна буде (*Коли б*). 5. **Щоб** було добре, роби добре. — **Що б** не робив, роби добре (*Аби*).
6. Квітень, **проте** ще холодно. — **Я про те** вже казав (*Однак*).
7. Повільно, **зате** надійно. — **Я поважаю тебе за те**, що ти завжди дотримуєш слова (*Але*).

488 Подані парами вислови розберіть за членами речення й з'ясуйте, чи відповідають на якесь питання самі сполучники. А однозвучні поєднання слів? Зробіть висновок.

1. **Щоб** не трапилося лиха, будь обачним. — **Що б** не трапилося, будь людиною. 2. Ми вже домовилися, **проте** не про все. — Ми вже домовилися **про те**. 3. **Я теж** виконав завдання. — **Я виконав те ж** завдання.

1. Сполучники (які пишемо одним словом) можна замінити синонімічними сполучниками, однозвучні сполучення слів замінити сполучниками не можна.

2. Сполучники в реченні на питання не відповідають; однозвучні ж поєднання слів відповідають на питання (*що? про що? яке? і под.*), тобто виступають членами речення.

489 Прочитайте речення і доведіть, що виділені слова — сполучники і, отже, їх треба писати одним словом.

1. Ніч мине, як вже не раз минала, — **тож** недарма темрява тремтить. 2. Люблю старого. **Таж якби** не він, давно б уже не стало цього дуба (*З тв. Лесі Українки*). 3. **Якби** я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти (*Д. Павличко*). 4. Хай небо з усіма громіаи обвалиться над тобою, **проте** ти не маєш права й подумати про розлуку з своєю землею. 5. І минуле було прожите для того, **щоб** ствердити майбутнє (*З тв. М. Стельмаха*).

490 Складіть словник сполучникових синонімів і запишіть його (для цього використайте весь попередній матеріал, що стосувався сполучників).

491 I. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишемо частину, що в дужках: 1) разом; 2) окремо.

Усі за (те) проголосували; звернувся те (ж); тісно, за (те) не холодно; вдав, неначе (б) не почув; плануй, як (би) встигнути; що (б) це могло означати; клич, що (б) разом іти; виходь, та (ж) дощ перестав; схотів те (ж) піти; то (ж) приходь; свідчить про (те) саме; оглянувся про (те); мов (би) випадково; та (ж) стежка.

II. З других букв першого слова складіть три слова, пропущені в прислів'ї: “*Від меча рана загоїтьсся, а... — ніколи*”.

492 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Ластівки завжди дивують його своїм інженерним умінням, — то (ж) треба зуміти так зробити, що (б) гніздо не відліпилось від жмуття проводів, не впало (*Олесь Гончар*). 2. Про що (б) не писав поет — про тварин, чи про дерева, чи про гірські ручаї, — він завжди (кінець) кінцем пише про людину,

про людське, для людини. 3. Народна пісня — то (ж) вона усій землі окраса. 4. У довгій мові є недовгий зміст: люблю співають про (те), про що співаю. 5. Дівчинка біжить ясноволоса, біжить, аж падає, — про (те) не промине волошки синьої (З тв. М. Рильського).

493 Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Я люблю своє місто за те, що воно переповнене людьми. Іноді їх так багато, що воно нагадує мені скелю, обліплена птахами серед океану. Але коли б воно спорожніло, то я того ж дня залишив би його, бо немає, мабуть, нічого жахливішого і потворнішого, як порожнє місто.

Шануй і люби їх, своїх людей, місто, бо без них ти всього-на-всього пам'ятник з побляклими епітафіями**!

Даруй мені, місто, але найбільше ти мені подобаєшся в будень. Вранці ти нагадуєш мені молоду людину, сповнену віри й снаги; в полудень ти скидаєшся на прифронтовий табір, у якому для воїнів настає священний час обіду біля кашоварень; а ввечері я бачу, як ти трішки стомлюєшся за день, трішки старієш і мудрієш... (В. Земляк).

Щорічний Форум видавців у Львові

494 І. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на вживання варіантів сполучника *і* та *й*.

Горбочки-ярочки, і великий байрак, і лугова низина, по якій звиваються пласкі береги вузької річечки, а за лугом і річечкою чорніє ліс.

Ще вчора туманилось і супилось, а сьогодні сонце світить приязно, щедро, а сьогодні небеса вбралися такою блакиттю — ясною, свіжою, молодою, що й очам важко дивитися. Сніги мерхтять гострими білими скалками, сніги відбивають навсібіч проміння, сніги світяться яскраво, урочисто, і здається, що то вони цього провесіннього дня зацвіли таким променистим, сліпучим цвітом...

Сніги цвітуть і взимку... Та, либонь, ніколи вони так весело не зацвітають, як у березні, ніколи так не втішаються своїм блиском і сяянням. Стільки радості в їхньому цвіті — начебто сміються однією великою, широкою усмішкою від обрію до обрію, й та усмішка не блідне, не гасне — вона, либонь, може тільки тихо-тихо розтанути разом із танучими снігами.

А зараз цвітуть, і білий квіт снігу, як окинеш поглядом поле, має найрізноманітніші відтінки. То він сліпучий, що очі примружувеш; а то біле трохи спокійніше, мов тихий блиск срібла; то отут, у затінку, біле з глибини кучугури неначе тоненько підсинене; а ген попереду, на чолопочку згірка, в біле немов ввіткано прозору, золотисту пряжу, що легко струменить, здригається...

Цвітуть березневі сніги, співають струмочки; все довкола озивається мотивом радості, і найдужче її чути в світлі сонця, яке й творить священну, нетлінну красу весни (*Є. Гуцало*).

К. Крижицький. *Рання весна*

II. Перекажіть текст своїми словами. У переказі вживайте конструкції на зразок: *здається, неначебто ...; хотілося б, щоб ...; таж весна ...; ще тільки провесна, проте...*

495 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як у Бога за пазухою (безтурботно, в найкращих умовах); що б там не коштувало (за будь-яку ціну, незважаючи ні на що); коли б тільки й горя (про якісь незначні труднощі); як би там не було (за будь-яких умов); якщо це вас не обтяжить (ці слова вживаються під час прохання щось зробити); аби день до вечора (недбало, абияк); тим-то й ба (на жаль).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XVIII. Текст розповідного характеру з елементами роздуму

Зазвичай тексти тільки розповідні бувають рідко. Як правило, в такі тексти вводять й елементи роздуму, які допомагають читачеві краще зорієнтуватися в змісті розповіді, оцінити вчинки персонажів.

Прочитайте два тексти й визначте, у якому з них переважають елементи роздуму, а в якому — розповіді.

496 I. Прочитайте розповідь з історії України. Які прислівники вжито в ній?

Першим кошовим Запорозької Січі був Дмитро Вишневецький, званий також Байдою. Він походив з давніх українських князів з Волині. Близько 1550 року Вишневецький прибув до козаків, які й обрали його своїм отаманом. Під його проводом козаки збудували першу Січ на острові Хортиці.

Козацька Січ заважала татарам грабувати Україну. Тому вже 1557 року кримський хан з великим військом оточив козацьку фортецю і 24 дні протримав її в облозі, але так і не зміг подолати козаків. Наступного літа він прийшов ще з більшим військом. Козаки боронилися довго, а нарешті, побачивши, що їм не вистояти, бо їх було вдесятеро менше, ніж татар, вони під проводом Байди-Вишневецького відважно пробилися крізь татарські ряди і сховались у степу.

Кількома роками пізніше Байда з козаками пішов у Молдавію, поневолену турками. Пішов визволяти тамтешніх православних українців. Та цей похід скінчився для нього нещасливо. Турки підкупили кількох молдаван, і ті підступно схопили Байду і в кайданах відправили до Царгорода. Султан наказав стратити козацького кошового. Це сталося в 1564 році.

II. Розгляньте ілюстрацію. Приготуйтеся до розмови про першого кошового Дмитра Вишневецького, про козаків, про їхню роль в обороні рідного народу. Назвіть, якщо знаєте, сучасних героїв — захисників України, які боронять нашу державу від російських загарбників.

Перший кошовий Дмитро Вишневецький

Альманах

Твір п'ятнадцятий (Галин)

ЩАСТЯ

Що таке щастя? Коли людина щаслива? Що їй потрібно для цього?

Я, наприклад, щаслива, коли настає неділя і вранці мама не будить мене. Якщо я починаю непокоїтись уві сні, мама схиляється наді мною й ніжно шепоче: “Сьогодні до школи не треба йти. Ще поспи собі трохи, доню”.

Якось я й кажу задоволено, напівсонно, перевертаючись на другий бік:

— Яке щастя!

— Ет, котяче щастя, — загадково всміхнулася мама.

— Чому ви так кажете? — запитала я здивовано.

— Бо то тільки котові достатньо, аби поїсти добре та поспати в теплі. Людині ж для щастя цього замало.

Справді, поспати довше — це приємно, але це ще не справжнє щастя. Щастя, що є мама й тато, є твої рідні люди, і вони люблять тебе, і ти любиш їх. Я щаслива, коли мама каже мені: “Моя ти помічнице”. Щастя, як мені здається, навіть у тому, що ти собі загадуєш на майбутнє. Мені б хотілося, коли виросту, бути корисною людям, Україні. І щоб наша Україна була найкращою, найбагатшою в світі. Бо тільки тоді можеш бути по-справжньому щасливим, коли всі навколо тебе щасливі.

497 Прочитайте Галині міркування. Подумайте й ви над тим, що таке щастя. Свої міркування запишіть. А може, це краще обговорити на одному з уроків мовлення?

§ 44.

Частка як службова частина мови.

Частки форматворчі та словотворчі

Частки надають словам і реченням різних додаткових відтінків та значень.

Наприклад, у реченні *Зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Україну (Леся Українка)* частка **тільки** виділяє слово **надія**. У реченні *Повітря — мов прив'язаний трунок (П. Тичина)* частка **мов** вказує на умовний, порівняльний зміст висловлювання. У реченні *Не вмирає душа наша, не вмирає воля (Т. Шевченко)* частка **не** виражає заперечення.

Частки входять до складу членів речення, але самі членами речення не виступають.

Частки не змінюються.

Дізнайся більше

За значенням і роллю частки поділяють на фразові, формотворчі й словотворчі. Фразові частки, своєю чергою, ділять на такі, що оформляють речення (розповідні, питальні, спонукальні, окличні), і такі, що стосуються окремих слів чи словосполучень.

1. Фразові частки, що оформляють речення, є такі:

а) стверджувальні: **так, еге, еге ж, авжеж, аякже, атож, ага, гаразд;**

б) заперечні: **не, ні, ані;**

в) питальні: **чи, хіба, невже, га;**

г) спонукальні: **годі, бодай, давай, ну, на́, -бо, -но;**

д) окличні: **що за, що то за, ну й.**

2. Фразові частки, що стосуються окремих слів або словосполучень, поділяють на:

а) підсилювально-видільні: **навіть, тільки, лише (лиш), хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой;**

б) уточнювальні: **саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, навряд чи, ніби, наче, начебто, мов, немов, немовби, буцім;**

в) вказівні: **то, ото, це, оце, ось, осьде, он, онде, ген, оно.**

3. Формотворчі частки є такі: **хай, нехай** (створять наказовий спосіб: *хай скаже, нехай принесе*), **би, б** (створять умовний спосіб: *сказав би, сказала б*).

4. Словотворчі частки виконують роль префіксів і суфіксів, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо або з дефісом, наприклад: *дехто — де з ким, ніщо — ні в чому, будь-який — будь з яким, будь-як, коли-небудь*.

Характеристика частки

Цифровий код	За значенням і роллю	Написання
	1	2
0	—	—
1	фразова	окремо
2	формотворча	разом
3	словотворча	з дефісом

498 Прочитайте речення, знайдіть у них частки й поясніть, яку роль вони виконують і якого значення надають висловлюванням. Випишіть частки і схарактеризуйте їх, користуючись кодом таблиці “Характеристика частки”.

1. Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив. 2. Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія! 3. Ні долі, ні волі ув мене нема, зосталася тільки надія одна. 4. Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні... (З *тв. Лесі Українки*). 5. Хіба ж то не для нас — усе, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? (М. *Рильський*). 6. Лиш трутень звик солодкі жерти соти, бджола ж для меду й серце віддала. 7. А у тебе знов та ж доріжка в клас, той же явір наш під вікном у школі (З *тв. А. Малишка*).

499 Перепишіть прислів'я, підкресліть частки.

1. Лиш до доброї криниці йдуть люди пити водиці. 2. Тільки той не помиляється, хто ні до чого не доторкається. 3. Маеш голову, май же й розум. 4. Оце тобі наука — не ходи в ліс без бука. 5. Хто не знає, нехай людей питає. 6. Каже казна-що, аби пара даром з рота не йшла. 7. Ось-то ми! Хоч вовки кобилу з'їли, так ми воза не дали!

500 Прочитайте уривок з відомої вам казки, у якому замість часток про- ставлено крапки — ці частки подано підряд після тексту. Скажіть, який текст звучить краще — з частками чи без них.

Були... дід та баба. Поїхав дід на ярмарок та ... купив собі козу.

Привіз її додому, а рано, на другий день, посилає дід стар- шого сина ту козу пасти.

Пас, пас хлопець її ... до вечора та ... став гнати додому. ... до воріт став доганяти, а дід став у воротях у червоних чо- ботях та ... питається:

— Кізонько моя мила, кізонько моя люба! ... ти пила, ... ти їла?

— ..., дідусю, я пила, я їла: ... бігла через місто- чок та вхопила кленовий листочок, ... бігла через гребельку та вхопила води крапельку.

Частки для вставок: *собі, й, аж, й, тільки, й, чи, чи, ні, й не, й не, тільки, тільки.*

501 Прочитайте уривок, знайдіть у ньому частки. Чи можна обійтися без них?

У неділю одпросилась якось у батька на погуляння. Вийш- ли ми за село, на могилу; співаємо собі, пустуємо; коли хтось: “Ге-ей! Ге-ей!”, — аж луна пішла поміж горами. Ми так і здриг- нулись. Дивимось, а се чумаки з гори йдуть. Воли все сиві-по- ловії та круторогі, а ярма мережані. Чумаки ставні, молодії...

— Слушайте лиш, — загомонила Мотря Чемерівна (така прудка та моторна була дівчина, кароока!), — привітаймо чу- маків!

Та й затягла: “Ой чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!”

Дівчата й собі підхопили, а чумаки йдуть та тільки погля- дають, а далі як ударяться на нас! Ми врозтіч. Чумаки за нами; перейняли та й оступили, як хмара.

— Пустіть нас, пани-чумаченьки, — проситься Мотря, — будьте ласкаві!

...Я все за Мотрю ховаюсь. Коли вийшов чумак, хороший, прехороший, чорнявий, очі як в орляти, — вийшов проти мене, узявсь під боки та й каже:

— Дівоньки-голубоньки! Яка ж оце поміж вами дівчина, як зоря ясна, сєя? Якби плавала вона в синьому морі рибкою,

я б її шовковим неводом піймав; коли б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: якого се батька дочка?

А дівчата усі разом:

— Івана Самуся! Івана Самуся!

Тоді взяв він мене за руку:

— Дівчино-чарівниченько! Чи звелиш мені сватів до тебе слати? (*Марко Вовчок*).

Меморіальний музей-садиба Марка Вовчка,
м. Богуслав, Київська обл.

502 **I.** Прочитайте уривок, звертаючи увагу на частки.

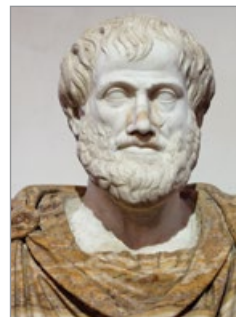
Все дивне в цьому світі — квітка і плід, вітер і зірка, краплина води й найдрібніша піщинка. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама. От, здається, кого вона ліпше знає, ніж себе? Адже сама з собою не розлучається ні вдень, ні вночі; під своїм таки наглядом їсть і п'є, сама народжує думки і прислухається до тих думок; не спускає з себе ока й тоді, коли трудиться, й тоді, коли воює, йде в атаку; знає на своїй шкірі кожну волосинку й кожну плямочку; чує, як б'ється її серце, як шелестить на вустах дихання, і навіть чує, як літає те, що ваги начебто ніякої не має, а саме — погляд її очей. І все ж таки, мабуть, немає для людини нічого таємничішого і загадковішого, ніж вона сама. Ось, здається, розгадана ще одна таємниця її ества, ось, здається, подолана ще одна загадка її існування, вже б, напевне, можна було досягнути всю

глибину її душі, — але ж ні, несподівано постають нові загадки, неждано виростають нові таємниці, які потребують нового відкриття, і людська душа несподівано видається ще глибшою, ніж досі, ще незбагненнішою в своїх химерних складнощах (Є. Гуцало).

II. Перекажіть текст по-своєму, так, як ви зрозуміли його. Запишіть переказ, підкресліть частки.

503 Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Платон мені друг, але істина дорожча (цей вислів, який приписують давньогрецькому мислителю Аристотелю, правду ставить вище від авторитетів). 2. О свята простота! (ці слова, за переказом, вигукнув чеський проповідник Ян Гус, бачачи, як якась старенька бабуся підкидає поліно у вогнище, на якому інквізиція спалювала його як еретика). 3. Лиш правда є вічна, а то все трава (сказав Павло Тичина).

Аристотель,
давньогрецький філософ

§ 45. Написання часток

Частки пишуть окремо, через дефіс і разом (про частки **то** і **таки** мова вже йшла раніше, тому тут їх не розглядатимемо).

504 Дослідіть, коли частки *же* (*ж*), *би* (*б*) пишуть окремо, а коли — разом. Сформулюйте правило.

1. Частки з повнозначними словами: *намалював би*, *прийшли б*, *коли ж*, *як же* зробити.

2. Частки у складі сполучників і часток: *немовби*, *неначеб*, *отже*, *отож*, *теж*, *авжеж*.

505 Дослідіть, які частки пишуть через дефіс, а які разом. Сформулюйте правило.

I. **Хтозна**-відколи, **хтозна**-скільки, **казна**-звідки, **будь-що**, **будь-коли**, який-**небудь**, скажи-**бо**, принеси-**но**, тільки-**но**, отакий-**то**, як-**от**.

II. **Аби**який, **аби**куди, **деякий**, **декілька**, **хтось**, **колись**, **ані**-скільки, **ні**трохи, **ні**звідки, **ніякий**, **чим**далі, **чим**скоріше, **ч**имраз, **ч**имало, **якнай**довше, **якнай**ближче, **як**раз, **щороку**, **щодня**, **щодо**, **тощо**, **або**що (*але*: поки **що**, тільки **що**, ледве **що**).

506 Дослідіть, коли названі вище частки пишуть окремо. Сформулюйте правило.

Хтозна-який — **хтозна** з яким, **хтозна**-хто — **хтозна** й хто, **казна**-хто — **казна** про кого, **якби-то** — **якби ж то**, **аби**хто — **аби** до кого, **ні**що — **ні** про що, **щодо** — **що** ж до, **щодень** — **що** другий день, **що** не день.

1. Частки **же(ж)**, **би(б)** з повнозначними словами пишуть окремо, у складі сполучників і часток — разом.

2. З дефісом пишуть частки **хтозна-**, **казна-**, **будь-**, **-небудь-**, **-бо**, **-но**, **-то**, **-от**, **-таки**.

Разом пишуть частки **аби-**, **де-**, **-сь**, **ані-**, **ні-**, **чим-**, **як-**, **що**.

3. Але якщо частка від слова відділена іншим словом, то її пишуть окремо.

507 Прочитайте речення, знайдіть у них частки і поясніть їхнє написання.

1. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. 2. У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Серце ні на що не вважає — свою волю має (*Народна творчість*). 4. І все ж таки: начальний дух — Любов! (*Є. Маланюк*). 5. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою (*П. Тичина*). 6. А серце б'ється, свіжий вітер дише, немовби хоче остудить чоло. 7. Не грайся хлібом, то ж бо гріх! — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, каже мати (*З тв. М. Рильського*).

- 508** I. Випишіть вислови в дві колонки: 1) з частками, написаними з дефісом; 2) з частками, написаними окремо.

Клич кого (небудь), любив (таки), збери (но), слухає хтозна (й) кого, сюди (ж), кинув (будь) де, адже (то) був я, отак (то) було, перемогла та (ж) команда, ойкнув (би), вигадує (казна) що.

- II.** З других букв перших слів складіть закінчення вислову Олеся Гончара: *“Це таки щастя — ...”*.

- 509** I. Випишіть вислови в три колонки: 1) з частками, написаними окремо; 2) з частками, написаними з дефісом; 3) з частками, написаними разом.

Злазь (но), (аби) як не роби, то (ж) будь уважний, зробив (аби) що, озвався тільки (що), тим (то) й ба, (що) дня тут буваю, схаменувся (таки), хтозна (з) ким, утікав (чим) швидше, (чи) мало часу, коли (небудь) буде, усе мов (би) добре, умій (будь) що робити, сьогодні начеб (то), тихо все (ж) таки, сміх (таки) корисний.

II. З других букв перших слів складіть другу частина вислову Т. Шевченка: *“На те й лихо, щоб...”*.

- 510** I. Пригадайте, які ще слова (прислівники, прийменники) пишуть з дефісом, і подані сполучення слів запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких частини, що в дужках, пишуть разом; 2) ті, у яких частини, що в дужках, пишуть з дефісом.

Ущух (таки), що (небудь) вигадає, освітлення (аби) яке, (як) найшвидше зроби, (з) над хмар, переробив врешті (решт), обладнав (по) новому, начеб (то) правда, був тільки (но) тут, з давніх (давен), сьогодні (таки), оживає (по) малу, вирости (по) над дорогою.

II. З других букв перших слів прочитайте початок вислову давньогрецького мислителя Сократа: *“..., щоб я тебе побачив”*.

- 511** I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі частки разом зі словами, яких вони стосуються.

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір...

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся й вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась. “Синочку, пора вставати”, — шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався. “Бач, як міцно заснув, — дивується мати. — Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь”, — каже вона, злізаючи з печі. “А то де взялось?!” — скрикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати. “А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! Що, злякався?” І він миттю плигнув з печі на піл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. “От якби-то так сталося!” — запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу (*Панас Мирний. “Морозенко”*).

II. Опишіть Пилипкові передноворічні мрії так, як ви собі уявляєте їх (Пилипко йшов посівати до своїх родичів, які жили далеко за лісом, і сподівався дістати від них щедрі подарунки).

512 Прочитайте уривок із п'єси й розіграйте подібну сцену. Готуючись до розмови, пригадайте якомога більше загадок, дотепів, приказок.

ІВАН. Хлопці, загадаю я вам загадку! Хто вгада? Чотири чотирники, п'ятий кавурник, несуть кривулицю через тин на вулицю.

СЕМЕН. Я колись її знав.

ІВАН. Та й давно, то, мабуть, було ще за царя Гороха, як було людей трохи?

ОМЕЛЬКО. А справді, і я знав її.

ІВАН. Та справді ж, справді в решеті дірки! Ех, ви, неграмотні! Ану вгадайте другу!

МАРУСЯ. Та ти-бо не забігай наперед, перш цю скажи!

ІВАН. Ти ж така догадлива! Чи вже й досі не догадалась? Чотири чотирники — оці чотири пальці, п'ятий кавурник — оцей палець, кривулиця — ложка, тин — зуби.

ДЕЯКІ. Тю, диви!

МАРУСЯ. Ану, я загадаю!

ІВАН. Ах, ти, моя зозулечко! Ану-ну, загадай!

МАРУСЯ. Що буде, як козі мине сім літ?

ІВАН. “Мати привела Каленика, та не скажу, як зовуть!” Восьмий рік піде! Ну, й вже загадку видрала! А що, братця, значить “Андрій, сім верст, по коліна”?

ХРИСТЯ. І де він, матінко, повидирав цих загадок?

ІВАН. Це, бачте, так було: йшли три чоловіки над річкою, а їм назустріч іде чабан. Вони всі трое і запитали його разом: один пита “Як тебе звать?”, другий — “Чи далеко до села?”, а третій — “Чи глибока ця річка?” Він їм усім трьом і відповів разом: “Андрій, сім верст, по коліна”. Ну, годі теревені правити! (М. Кропивницький).

513 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не щоднини, а щогодини (дуже швидко); чимало води утекло (багато часу минуло); неначеб камінь з серця спав (легше стало); не так-то він діє, як тим словом сіє (про людину, яка багато говорить, а мало робить); стук-грюк, аби з рук (як-небудь); якби свині роги, то б усіх поколола (про недобру людину); хоч би що кому (байдуже).

§ 46. Написання **НЕ** з різними частинами мови (узагальнення)

Слід розрізняти заперечну частку **не**, яку пишемо окремо, і префікс **не-**, який пишемо разом.

Частка **не** щось заперечує, відкидає. Наприклад, у реченні *Це не щастя* частка **не** заперечує лише одне поняття — щастя, але залишає всі інші можливі — байдужа річ, випадок, збіг обставин, біда, лихо, горе тощо.

Префікс **не-** творить нове слово, часто з протилежним значенням. Наприклад, у реченні *Це нещастя* слово з цим префіксом рівнозначне слову *горе*.

1. Префіксом **не** виступає:

а) у словах, які без **не** не вживаються: **непосида**, **нежить**, **несхибний**, **непохитний**, **нехтувати**, **непритомніти**;

б) якщо за його допомогою твориться нове слово (такі слова, як правило, можна замінити синонімом без **не**): **неволя** (рабство), **нещастя** (горе), **неслава** (поговорі), **невисокий** (низький), **недорогий** (дешевий), **недалеко** (близько), **неабищо** (щось велике), **неабияк** (дуже добре), **неславити** (ганьбити), **нездужати** (хворіти), **непокоїтися** (хвилюватися);

в) у дієслівному префіксі **недо-**, який вказує на неповноту, половинчатість дії: **недобачати** (погано бачити); **недочувати** (погано чути), **недосипляти** (мало спати).

2. В інших випадках **не** виступає в ролі заперечної частки: **не слава** (а вдячність, почуття обов'язку, заробіток, гроші, ганьба і т. д.), **не солодкий** (а солоний, гіркий, прісний і т. д.), **не холодно** (а холоднувато, тепло, жарко і т. д.), **не спить** (а дримає, думає, працює і т. д.), **не два** (а один, три, чотири і т. д.), **не я** (а ти, він, вона і т. д.).

3. Заперечну частку **не** можуть підсилювати частка **ні**, заперечні займенники **ніхто**, **ніщо**, прислівники **ніяк**, **ніде**, **аніколи** і подібні: **ні, не друг**; **ніхто не забутий**; **нітрохи не важко**.

514 Прочитайте речення, знайдіть заперечну частку **не** та префікс **не-** і поясніть їхнє значення.

1. Не гріє сонце на чужині, а дома надто вже пекло. Мені невесело було й на нашій славній Україні. 2. Затоплю недолю дрібними сльозами, затопчу неволю босими ногами! 3. Дивіться на мене: я виплакав очі, мені їх не шкода, мені їх не жаль.

4. Немає гірше, як в неволі про волю згадувать. 5. Ніде не весело мені, та, мабуть, весело й не буде. 6. То не вітер, то не буйний, що дуба ламає (*З тв. Т. Шевченка*).

515 Прочитайте байку й поясніть написання *не* з дієсловами.

Чорно працював Віл. Недоїдав, недопивав, з плуга у віз перепрягався і все тягнув, тягнув лямку з останніх сил.

Здибався якимось із ним благородний Олень та й питає:

— Заради чого жили надриваєш?

— Як заради чого? Для дітей стараюсь, в ім'я їхнього майбутнього...

— А я вчу своїх оленят самостійно харч добувати. Щоб не росли трутнями (*І. Власенко*).

516 *Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

I. 1. Людська праця — (не) дурниця, розкидати (не) годиться. 2. Роби, (не) боже, то й Бог допоможе. 3. Розірвись надвоє, скажуть, чом (не) начетверо. 4. У (не) вмілого руки (не) болять. 5. (Не) смілого від (не) вмілого (не) розпізнаєш. 6. Ліниві руки (не) рідня розумній голові. 7. Кожному хліб (не) гіркий. 8. Знання красить, а (не) знання смішить.

II. 1. Що тобі (не) мило, й людям (не) зич. 2. З (не) правдою світ пройде, та назад (не) вернешся. 3. Краще чесно вмерти, як (не) чесно жити. 4. Коли всі злі, то й ти (не) ліпший. 5. (Не) питаний — мовчи, (не) битий — не кричи. 6. Пуста мова (не) варта доброго слова. 7. Краще зробити (не) обіцяючи, ніж обіцяти, а (не) зробити.

517 До поданих слів з префіксом *не-* доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Неволити, неславити, негайний, неглибокий, неприємний, невеселий, неодмінно, недобре.

Синоніми: *обов'язково, погано, зле, кепсько, конче, dokonче, спішний, сумний, засмучений, нагальний, мілкий, прикрий, безрадісний, безутішний, примушувати, ганьбити, плямувати, паплюжити, силувати, безчестити.*

518 I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з префіксом *не-*; 2) із заперечною часткою *не*.

Скулився (не) зграбно, розмови (не) вгавали, клас (не) прибраний, рюкзак (не) важкий, вжито (не) гайних заходів, здивувався (не) випадково, писав (не) поспішаючи, зник (не) сподівано, давно (не) здужає, книжку (не) прочитано, такого ще (не) чувано.

II. З других букв перших слів складіть два слова з вислову Григора Тютюнника: “...неповторна”.

519 *Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Я (не) (не) здужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і (не) спить,
Мов (не) годована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра (не) жди,
(Не) жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав.

Т. Шевченко

520 I. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі слова з префіксом *не-* та заперечною часткою *не*.

Ще не посутеніло, ще до вечора далеко, а проте він уже чується. Чи в тому, що трохи-трохи по-іншому лащиться до щік сонце, чи в тому, що ледь-ледь по-іншому заломлюються промені в повітрі, чи в тому, як з одного боку легко й безтурботно осяяні хати та дерева, а з другого — вони пожирнішали й наче аж поважчали. І думки твої, ще хвилю тому нечіткі й ліньку-

ваті, враз пошвидшали, набрали викінченої форми. Можливо, причиною цьому — малесенькі струмочки свіжості, які нечутно течуть мимо тебе.

А захід поступово зацвітає. Сіро-голубий тон майже зовсім вигорів, майже зовсім побілів, не залишивши місця для жодного іншого відтінку. Але з тим, як сонце опускається нижче, воно здається все більшим, набрякає багрецем, тепер на нього можна навіть дивитись. Сонце червоніє й червоніє, і в тому, як воно хилиться до обрії, вже відчуваєш утому трудівника. І проміння його здається теплою та веселою журбою, яка жовтеньким пилком засипала зелене безмежжя. Супокій небесних вод малиновіє та вишневіє, і там, де сходяться обидва вони, наче щось тремтить. Може, то беззвучна музика, яка не підвладна вухам і яку можна сприйняти лише очима? А потім приглянешся і помітиш, як усе підпливає ліловим смерканням, як воно підкралось непомітно... (За Є. Гуцалом).

II. Попросіть когось удома, щоб продиктував вам цей текст. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

III. Увечері, коли сонце заочується за обрій, пригляньтеся, як змінюються барви на заході. Опишіть це неповторне величне видовище.

521 Прочитайте уривок кілька разів, звертаючи увагу на майстерно написані картини й намагаючись запам'ятати окремі вислови, речення з тим, щоб ви могли якнайповніше переказати текст.

Василь виходив далеко-далеко у поле, так далеко, що тільки ледве видно було різнокольорові вогні станції та сіре сяйво над містом. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорями. Він сідав десь на горбику й виймав з-за пазухи якусь паличку, яку довго й ніжно обтиравав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палички в тужливу, ніжну ніч котились з хурчанням ще більш ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хіба він знав? Хіба те знав нічний вітрець, син неба і степів? Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював сі згуки, грався ними і котив до сумно схиленого жита... І жито журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'яко шепотіло з вітром, згуками і Василем (В. Винниченко).

522 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Думка не виходить з голови (хтось постійно думає про щось); душа не з лопуцька (не гірший за інших); і в думці не класти (і не сподіватися); дихнути немає коли (бути дуже зайнятим); купи не тримається (про щось безглузде, неполадне); ні кує, ні меле (нічого не робить); не вартий дірки з бублика (нічого не вартий); глянути недобрим оком (наврочити); пустити в непам'ять (забути).

§ 47. Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням

Вигуки виражають почуття та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють нечленоподільні звуки.

Наприклад, у реченні *Ох, які ж тут високі сосни!* (В. Сосюра) вигук *ох* передає захоплення. У реченні *Над головою заскрякотала сорока: че-че-че!* (М. Коцюбинський) вигук *че-че-че!* відтворює голос сороки.

Вигуки зазвичай членами речення не виступають. Вони не змінюються.

За значенням вигуки поділяють на:

1. Емоційні — виражають почуття, настрої, переживання людини: *о, ой, ах, ех, ух, леле, тьху, цур, овва, от тобі й раз, слава богу.*

2. Спонукальні — виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чиеїсь уваги: *цить, геть, годі, ну, тсс, гей, агов, алло, гиля, киць-киць, тпру, но, соб, цабе.*

3. Етикетні — виражають вітання, подяку, побажання тощо: *ласкаво просимо, привіт, добридень, до побачення, на добраніч, пробачте, дякую, спасибі, помагайбі, будь ласка, прошу, їй-богу.*

4. Звуконаслідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку*, *кукуруіку*, *няв-няв*, *гав-гав*, *брязь*, *плюсь*, *бух*.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишемо з дефісом: *ай-ай-ай*, *ну-ну*, *ня-а-ав*, *б-б-бу-ух*.

Такі вигуки, як *будь ласка*, *до побачення*, *на добраніч*, пишемо двома словами. З дефісом пишемо вигуки *ій-богу*, *ій-право*.

Характеристика вигука

Цифровий код	Група за значенням	Написання
	1	2
0	—	—
1	емоційні	одним словом
2	спонукальні	з дефісом
3	етикетні	двома і більше словами
4	звуконаслідувальні	

523 З поданих речень випишіть вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись кодом таблиці “Характеристика вигука”. Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. А-а! Та це ж бугай, водяний бугай, що лякає дітей своїм гучним над очеретами: — Бу-у-у! 2. Кузьма Дем'янович! Агов! Де ви? Агов-гов-гов! 3. Так ото зібрались і кажете дружині й дітям: — До побачення! Вирушаю на лося! 4. Ви підходите — націляєтесь. Бах! — і нема гагари! 5. Ох, і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби. Йй-бо, правда. 6. А собака був! Ох, і собака! 7. Ну, йди вже, йди! Та не займай ти мені квочки! — Не буду, мамо, бігме, не буду! (*Остан Вишня*).

524 I. Запишіть вигуки у чотири колонки: 1) емоційні; 2) спонукальні; 3) етикетні; 4) звуконаслідувальні.

Ой, ох, годі, пробач, дякую, дзень, брязь, ого, цить, гайда, будь ласка, няв-няв, ку-ку, на добраніч, до побачення, леле, соб, цабе, му-у-у, тьху.

II. У кожній колонці вигуків має бути порівну.

525 Перепишіть речення, вставляючи пропущені вигуки.

1. ..., гусоньки, на став! (*Народна творчість*).
2. ..., як вільно тут, як широко, могутньо! (*П. Тичина*).
3. ... — сміється Хо під вікном (*М. Коцюбинський*).
4. ..., як іще довго чекати! (*Остан Вишня*).
5. ..., торішнє літо так давно минуло! (*Леся Українка*).
6. ..., глибоко! Гляди, не втопись ще (*Панас Мирний*).
7. ..., сусіде мій! Чи всі ви живі та здорові? (*Л. Глібов*).

Слова для вставок: *ах, ох, ух, ой, хе-хе-хе!, ой гиля-гиля, добривечір.*

526* Перепишіть, відділяючи вигуки комами та ставлячи замість рисок, де треба, дефіс.

1. Їй/богу не чую, і не кричїть (*Т. Шевченко*).
2. Ах яка кругом краса! (*П. Тичина*).
3. Гай/гай куди подїлась моя радїсть (*М. Стельмах*).
4. "Гу/гу/гу/у!" — застогнав пугач серед лїсу (*Панас Мирний*).
5. Та ось із-за темних вїльх долїтає знову: "Ку/ку, ку/ку, ку/ку!" (*І. Цюпа*).
6. Чи далеко ще, скажїть будь/ласка до Лохвиці? (*Остан Вишня*).
7. Ох/хо/хо! Чого тїльки не було (*В. Козаченко*).

527 Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдїть вигуки й визначте їхній розряд.

1. Ой, за полем, за горами золота нагайка в'ється!
2. Лїз карасик через перелазик та у воду — плюсь!
3. Тїк-так, а з мїсця нїяк.
4. Підсмикане, підтикане та й гайда по хатї.
5. Зразу — чирк! Потїм — пшик! Потїм — блись!

Відгадки: *блискавка, вїник, годинник, кухоль, сїрник.*

528 I. Прочитайте уривок, випишіть з нього вигуки.

Дїдок один — хто й зна, звїдкіля він до нашої кумпанїї прибився, — і собї встряв у розмову:

— Стрїляв, — каже, — і я колись гагару! Ой звїр, ой звїр — гагара! Собака в мене був, ох, і собака, гончий собака! Так він й ув'язався за гагарою! Гонить і гонить, гонить і гонить! А я на горбочку стою і все бачу! Вона не дуже й тїкала. Стане, собака до неї підбїжить, а вона тїльки зубами — клац! Собака й одскочить! А собака був! Ох, і собака! На вовка верхи сїдав! А гагари не бере! Нагнав-таки на мене, я вистрїлив, з неї вродї дим пішов, а не впала, подалась далї й зникла... А собака все по слїдах гонить! Насилу я його впїймав! Гагара, так воно

таке — ніби й лисиця, ніби й вовк. Я панові розказував, — а пан учений у нас був, — так він казав, що то вона забігла до нас із тої землі — як пак вона? — та ота, що там Ярусалим-город стоїть! (*Остан Вишня*).

II. Спробуйте й ви розповісти подібну небилицю, наприклад, про те, як ви полювали на тигра. Намагайтеся вжити якомога більше вигуків, але доречно. Позмагайтеся, хто в класі кращий вигадник.

529 Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають вітання та побажання.

Ласкаво просимо! Бог на поміч! Добридень! Добрий день! Доброго ранку! Добрий вечір! Привіт! Вітаю! Здоров! Поздоровляю вас! Зі святом тебе! Вітаю з днем народження! З Новим роком! З Різдвом Христовим! Щасливих свят! Зичу вам здоров'я, щастя, успіхів! Бажаю вам приємних свят! На здоров'я! З роси й води!

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XIX. Використання готового сюжету

Той самий сюжет, ті самі факти можна по-різному бачити й по-різному описувати, тлумачити. В історії літератури відомі випадки, коли різні автори писали про ті самі події, про тих самих персонажів — і в кожного це виходило по-іншому і не менш цікаво.

Пригадайте відому вам народну казку про боротьбу героя з багатоголовим змієм і зіставте її з поданою переробкою. Що повторюється в переробці, а що змінено? Як від цього змінилася або стала чіткішою основна думка казки?

Альманах

Твір шістнадцятий (Михайликів)

ТРИГОЛОВИЙ ЗМІЙ

В одному царстві з'явився триголовий змій. Він знущався з людей, грабував їх, убивав. Життя через нього зробилося нестерпним.

Стали напитувати сміливців, хто б розправився з тим чудовиськом. Але охочих не було — сусід кивав на сусіда, брат — на брата: мовляв, хай він, а не я.

І от прочув про того змія наймолодший брат. Два старші мали його за несповна розуму. Але коли він осідлав коня, вони й собі зібралися в дорогу: якщо загине, то хоч коня додому заберуть.

Довго добиралися, доки нарешті в'їхали в дрімучий праліс. Деревя тут стояли такі, що й утрюх і вчотирюх не обійняти. А проте то тут, то там, де літав змій, їхні стовбури були потрощені на друзки.

Наймолодший брат зліз з коня й залишив його братам, а сам подався шукати змія. Минуло скількись там часу, повернувся він — закривавлений, але живий.

— Ну що? — питають брати.

— Та вбив. І посік. Ідіть закопайте, щоб не смердів. А я відпочину.

Пішли старші брати на бойовище, дивляться — аж моторошно їм зробилося: дерева повалені, земля зорана, лежать порубані змієві голови: одна — натроє, друга — надвоє, а третя — ціла.

От ціла голова й обзивається:

— Складіть мої голови до купи й приставте до мого тулуба, то я покажу вам, де сховані мої скарби. Вони вдесятеро більші за царські.

Старші брати мерщій заходилися складати змієві голови та приставляти до тулуба. Змій ожив — і відразу кинувся на братів: роздер їх і проковтнув. Наймолодший брат, зморений, тим часом спав.

530 I. Прочитайте Михайликову казку, знайдіть у ній службові частини мови. Назвіть їх.

II. Спробуйте й ви переповісти якусь народну казку по-своєму. Свою казку запишіть.

§ 48. Правопис вигуків. Кома та знак оклику в реченнях із вигуками

531 Простежте, як вигуки виділяють у вимові й на письмі.

1. **Ах**, скільки радості, коли ти любиш землю (*П. Тичина*).
2. **Гей**, сідайте коней, хлопці-молодці, та збирайтесь в гості! (*Народна творчість*). 3. **Ох!** Зірка в серце впала (*Леся Українка*).

532 Слова *о*, *ой* можуть бути і вигуками, і підсилювальними частками. Прочитайте вголос речення й дослідіть, коли після *о*, *ой* роблять паузу й ставлять кому, а коли цього не роблять.

Вигуки: 1. **О**, скільки буде вас без краю і без ліку, таких хороших днів (*В. Сосюра*). 2. **Ой**, не будь, видно, весні, як у грудні грому, коли до нас говорять по-чужому (*П. Тичина*). 3. **Ой**, побіжу вже, а то гірше битимуть! (*Леся Українка*).

Частки: 1. **О** музо, панночко парнаська, спустись до мене на часок (*І. Котляревський*). 2. **Ой** чого ти, тополенько, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? (*Олександр Олесь*). 3. **Ой** ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колюче терня? (*І. Франко*).

533 Простежте, яким членом речення можуть виступати вигуки. Чи виділяють їх у такому разі комами?

1. Коли це — **рипнули** двері. — Коли це — *рип* двері (*С. Васильченко*). 2. Баба **зиркнула** у двері. — Баба **зирк** у двері (*М. Черемшина*). 3. Те **хакання** зупинило його серед хати. — Те **хха!** зупинило його серед хати (*М. Коцюбинський*). 4. І я вже не чую ні **хававкання**, ні **підпадьомкання**. — І я вже не чую ні “**ха-вав**”, ні “**піль-падьом**” (*Остан Вишня*).

1. Вигуки у вимові виділяють паузами, а на письмі комами або знаком оклику.

2. Коли **о**, **ой** вигуки, то після них роблять паузу й ставлять кому, коли це частки, то паузи немає й коми не ставлять.

3. Вигуки в реченні можуть виступати в ролі підмета, присудка, додатка. У такому разі комами їх не виділяють.

534 *Перепишіть речення, ставлячи, де треба, після *о* та *ой* коми.

1. О земле! Ти — небо для мене, — і небо для мене — земля (В. Сосюра). 2. О море радості безкрає, чи я тебе перепливу? (В. Симоненко). 3. О як нам гарно йти проти вітру в ранній час (П. Тичина). 4. О хотів би я всі мови знать, усі країни облітатъ (М. Рильський). 5. Ой упала зірка з неба у колиску до дитини (Р. Братунь). 6. Ой хлопчику хороший мій, чому ти плачеш? (А. Малишко).

535 I. Знайдіть у прислів'ях вигуки й визначте, якими членами речення вони виступають.

1. Не кажи “гоп”, поки не перескочиш. 2. “Будь ласка” не кланяється, а “спасибі” спини не гне. 3. Яке “помагайбі”, таке й “доброго здоров'ячка”. 4. На словах як на органі, а як до діла — ані гугу. 5. Півня на заріз несуть, а він каже: “Кукурі-ку!” 6. У роботі “ох”, а їсть за трьох. 7. Зробив з лемеша пшик.

II. Поясніть зміст поданих прислів'їв.

536 У поданих реченнях виділені іменники та дієслова замініть вигуками. Чи щось змінилося у висловлюваннях?

1. Я **зиркнув** на дорогу: коні схарапуджені мчать. 2. З кущів почулося загрозливе **гарчання**. 3. Зозулине **кування** м'яко лінуло з гушавини лісу. 4. Заець **стрибнув** уліво, **стрибнув** управо — і тільки закурило за ним.

537 Поєднайте подані назви різних птахів з дієсловами, що називають їхні голоси. Від яких вигуків утворено ці дієслова?

Орли, перепели, солов'ї, ворони, голуби, горобці, гуси, качки, кури, сороки.

Дієслова: *каркають, кажкають, клекочуть, витьохкують, воркують, геллочуть, кудкудакають, підпадьомкають, скрекочуть, цвірінчать.*

538 Прочитайте народну усмішку. Перекажіть її, вживаючи вигуки.

Ішли лісом батько з сином. Син — попереду, батько — за ним. От син потягнув за собою гілляку, що нагнулася над стежкою, та й пустив. А вона лусь батька по лобі!

— Ой, — скрикнув батько, — щоб тобі добра не було! Ну й б'ється.

— Е, подякуйте, тату, що я ще придержав ту гілляку, а то б не так луснула, — відказав син.

— Спасибі тобі, сину, що ти такий уважний, — подякував батько.

539 Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому вигуки, поясніть їхнє вживання.

Ой гиля-гиля,
Гусоньки, на став!
“Добривечір, дівчино,
Бо я ще не спав!
Ой не спав, не спав,
Не буду й спати!
Дай же мені, дівчино,
Повечеряти!”

540 І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього вигуки й поясніть їхню роль.

Ви спокійно стукнулися човном об берег...
Підвели голову, а на березі біля куреня дід Кирило Іванович сидить. У солом'яному брилі й босий...

- Здоровенькі були, Кириле Івановичу! — ви до нього...
- Драстуйте! — він до вас...
- Живенькі-здоровенькі? Як рибка? — ви дідові.
- Порвало! — дід вам.
- Кого порвало?! Хто порвав?! — цікавитеся ви...

§ 49. Узагальнення вивченого з теми “Службові частини мови. Вигук”

— Та що, ви не знаєте: короп! — люто вже говорить дід.

Помовчавши трохи, Кирило Іванович починає розповідати...

— Воно й брало потихеньку! Так тільки ледь-ледь на світ заблагословилося. Смик! І тихо... потім ще раз — смик! І знову — тихо. А потім повело, повело, повело, до того он, — бачите? — кущика по-о-о-вело! Дай, думаю, підсікну! Сіп! Ех, воно ж і рвонуло! Ех же ж, як і рвонуло! А волосінь у мене у двадцять волосин, та ще з якого жеребця! Там така волосінь, що на одну волосинку можна бузівка** налігати! Вудлице — дугую! Я — попускать! А воно рве, а воно рве! Я — держу! Коли ось — викидається! Їй-же богу, як ночви!

— Ну, Кириле Івановичу, невже ж таке велике?

— Їй-богу, як ночви! Хвостом по воді як уріже, й на дно! Я — смик! А волосінь — дзень! А я в воду з усіх ніг — лясь! І — по шию! Сушусь оце! Одежа вже трохи висохла, а чоботи й досі он мокрі! Босий ходю. Так з гачком і пішло! Біля грузила — перервало (*Остан Вишня*).

II. Перекажіть текст по-своєму, але з діалогом. Запишіть переказ, вигуки, вжиті в ньому, підкресліть.

541 Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають прощання.

До побачення! До скорої зустрічі! Сподіваюсь, ми скоро побачимось! Бувайте здорові! На все добре! З Богом! Бувайте! Щасливо! Щасливої дороги! Усього найкращого! На добраніч! Добраніч!

§ 49. Узагальнення вивченого з теми “Службові частини мови. Вигук”

542 Розкажіть про службові частини мови та вигук за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3–5 власних прикладів.

I. Службові частини мови.

1. Повнозначні й службові частини мови: *ліс, зелений, шістнадцять, він, шуміти, тихо; біля, і, навіть...*

2. Роль службових частин мови: *над, але, хай...*

II. Прийменник.

1. Визначення прийменника: *за деревом, на дереві...*
2. Походження прийменників: *з-під землі, край дороги, незважаючи на труднощі, близько дев'ятої, обабіч шляху...*
3. Вживання прийменників: *по дорогах, ходив у ліс — ходили в ліс, з лісу — із степу — зі школи.*
4. Написання прийменників: *понад, попід, з-над, з-під, під час, незважаючи на...*
5. Розрізнення прийменників і префіксів: *по літньому полю — по-літньому, з гори — згори, на зустріч — назустріч...*

III. Сполучник.

1. Визначення сполучника: *і, та, щоб, якби...*
2. Сурядні сполучники: *і, та, але, проте, або, чи...*
3. Підрядні сполучники: *бо, щоб, тимчасом як...*
4. Одиначні, повторювані й парні сполучники: *і, та, або; і...і, то...то; не тільки... а й, як... так і...*
5. Вживання сполучників: *день і ніч; дні й ночі; і поле, і ліс, і гори; не тільки дорослі, а й діти...*
6. Написання сполучників: *мовби, неначебто, тож, таж, незважаючи на те що...*
7. Розрізнення сполучників та інших частин мови: *таж — та ж, теж — те ж, щоб — що б, якби — як би...*

IV. Частка.

1. Визначення частки: *тільки школа, наче сонце, не горить...*
2. Фразові частки, що оформляють речення: *так, ні, хіба, годі, що за...*
3. Фразові частки, що стосуються слів або словосполучень: *навіть, саме, то...*
4. Формотворчі й словотворчі частки: *би, хтозна, -небудь.*
5. Вживання часток: *хотів би — хотіла б, що то, отак-то, зробив-таки, майже рік...*
6. Написання часток: *коли ж, хтозна-куди, абияк, неначебто...*
7. Написання *не* з різними частинами мови: *неук, негайний, несамохіть, незалежність (самостійність), неправильний (хибний); не правильний (а хибний, помилковий) ...*

V. Вигук.

1. Визначення вигука: *ох, геть, дзень*.
2. Розряди вигуків за значенням: *ах, цить, добридень, будь ласка, гун, ме-е-е...*
3. Написання вигуків: *ой-ой-ой, ри-и-ип, до побачення, йй-бо...*
4. Виділення вигуків на письмі та у вимові: *ох, який день...*
5. Вживання *о, ой* в ролі вигуків і часток: *ой, болить; о люди...*
6. Вживання вигуків у ролі членів речення: *серце твоє, розляглося гучне "ура"...*

543 Прочитайте речення. Виберіть з них усі службові слова та вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами відповідних таблиць.

1. Кузня стояла, як майже всі кузні в Україні, край села понад шляхом (*Ю. Мушкетик*). 2. Світанком жайвір вдарить у дзвіночки, і по його сріблястим голоску немовби й камінь відганяє тишу (*А. Малишко*). 3. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... (*М. Коцюбинський*). 4. Хотів би я знати, про що той струмок у мріях своїх гомонить між травою (*П. Тичина*).

544 *Перепишіть речення, частини, розділені косими рисками, напишіть разом, окремо або з дефісом.

1. На світі можна жити без/еталонів, по/різному дивитися на/світ: широкими очима, з/під долоні, крізь пальці, у/кватирку, з/під воріт (*Л. Костенко*). 2. Не/жартуй наді/мною, будь/ласка, і, говорячи, не/мовчи (*В. Симоненко*). 3. О як/би/то я міг повернути не/повторную юність мою! (*В. Сосюра*). 4. Од/віку земля не/зазнала/бо ця такого без/крайого вітру (*О. Ольжич*). 5. І сонце — хто/зна/відкіля взялось! — гарячий відсвіт кинуло на стіни. 6. Ніч колихала так ласкаво, про/те не/спалося ні/як (*З тв. М. Рильського*). 7. Та я все/таки, повірте мені, не/хвилювався (*М. Хвильовий*).

545 Прочитайте народну усмішку, визначте в ній усі службові частини мови та вигуки. Перекажіть усмішку (усно).

Пішов один чоловік позичити воза, а той, у кого він позичав, помітив уже його та й каже:

— Та я б тобі, сину, дав, та ти, як рубаєш що або притесуєш, то далеко дуже од воза одходиш. Ще вкрадуть.

— Е, ні, дядечку, їй-богу! Що рубаю, то все до колеса.

— Тим-то як я тобі давав той раз воза, то все обіддя було порубано. Іди ж собі та більш і не навертайся.

546 I. Прочитайте уривок, зверніть увагу на те, як чудово описано ранок. Уявіть цю картину.

І от я на возі, вмощуюсь за батьковою спиною. Викочуємо за ворота, а далі тісною піщаною вулицею на рівну й широку толоку**. І тут я побачив картину, якої ніколи не забуду.

Над лугом вставало сонце. Воно тільки-тільки виглянуло з-за обрію, і мені здалося: його рожевий круг котиться по землі, збоку від нас, і заглядає нам під саму підводу. Від нашого воза і від коней потяглася довга-довга тінь через усю толоку. Десь там, на далекому пагорбі, мерехтіли тепер здоровенні, на пів неба, колеса, і, мов крила вітряка, бігли й оберталися спиці в тих колесах, повторюючи рух наших спиць.

Раптом я загледів ще одну чудасію. Ген під лісом брели й паслися якісь гривасті велетні-бронтозаври. Тільки потім, перехилившись за борт підводи, я роздивився, що то розтяглась на цілий кілометр тінь від наших коней. Через усе поле вирости в коней довгі ноги-підпори, і на них погойдувались величезні, як скирти, спини і голови Гнідка й Сірого.

А ми їдемо далі. Свіжо й розлого в полі, ліс виступає з-за пагорбів, і нам чути, як у лісі кує зозуля. Я нітрохи не жалію, що встав рано, що попросився на луги. Добре їхати на підводі вранці... (*В. Близнець*).

II. Уявіть, ніби ви їдете на возі, а в природі тим часом відбувається диво: сходить сонце. Опишіть цю картину. Вживайте частки, вигуки, де це потрібно.

547 Запишіть уривок під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

А небо чисте, по-молодому усміхнене. Воно синіє так, начеб там висіяно море волошок, і фіалок, і півників, і ще всячину квітів, що не в'януть, хоч би яка була спека, що не схиляють головок у жалобі, хоч би яке сонце смажило.

Мабуть, тому вподобав дивитись на небо, що з-поміж усіх кольорів найдужче люблю синій. Він мені скрізь увижається, й коли я бачу щось сине — чи квітку, чи очі, чи дівоче плаття, чи просто чую слово “синій”, — враз мені стає добре, я щасливий і душа моя сміється і грає так, як грають проти сонця збиті на ставу бризки води.

Іноді все в цьому світі уявляється мені синім... Ото начеб-то ростуть сині тополі над синьою дорогою, їдуть сині вози, запряжені синіми кіньми, перепадають сині дощі. І як було б цікаво, якби раптом посеред зими випав на наше село синій сніг, синя завірюха захурделила-зареготала (*Є. Гуцало*).

548 Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів авторові вдалося досягти високої емоційності в розповіді. Спробуйте й ви так само емоційно розповісти про цю або якусь іншу пригоду.

Неподалік розпросторився на схилі чималенький баштан, де набиралися солодкого соку під сонцем здорові, як цебра, кавуни й химерно поскручені турецькі дині.

— А я бачив, як вовк кавуна цупить! — похвалився раптом чорнявий Івашко.

— Вовк? Кавуна?

— От, щоб я пропав — не брешу! Приповз, люципер, удо-світа, обстукав лапою — котрий стигліший, зірвав і котить. Я свиснув, а він як штурхоне кавуняку вниз: хіба ж не загур-котів у провалля!

Михайлик скося блимнув на товариша.

— Кажу тобі — сам бачив! Ось ходім завтра на баштан: може ж, якраз приповзе... (*М. Пригара*).

549 1. Прочитайте початок казки “Про лисичку”. Знайдіть частки й пояс-ніть їхнє значення.

Були собі дід та баба. Пішли вони в поле жито жати. На полудень вони собі взяли глечик молока. Прийшли вони на поле. Баба й каже до діда: “Де б оце глечик з молоком поста-вити нам у схованку?” — “Постав, стара, цеє молоко в кущик”.

Баба послухала діда й поставила в кущик.

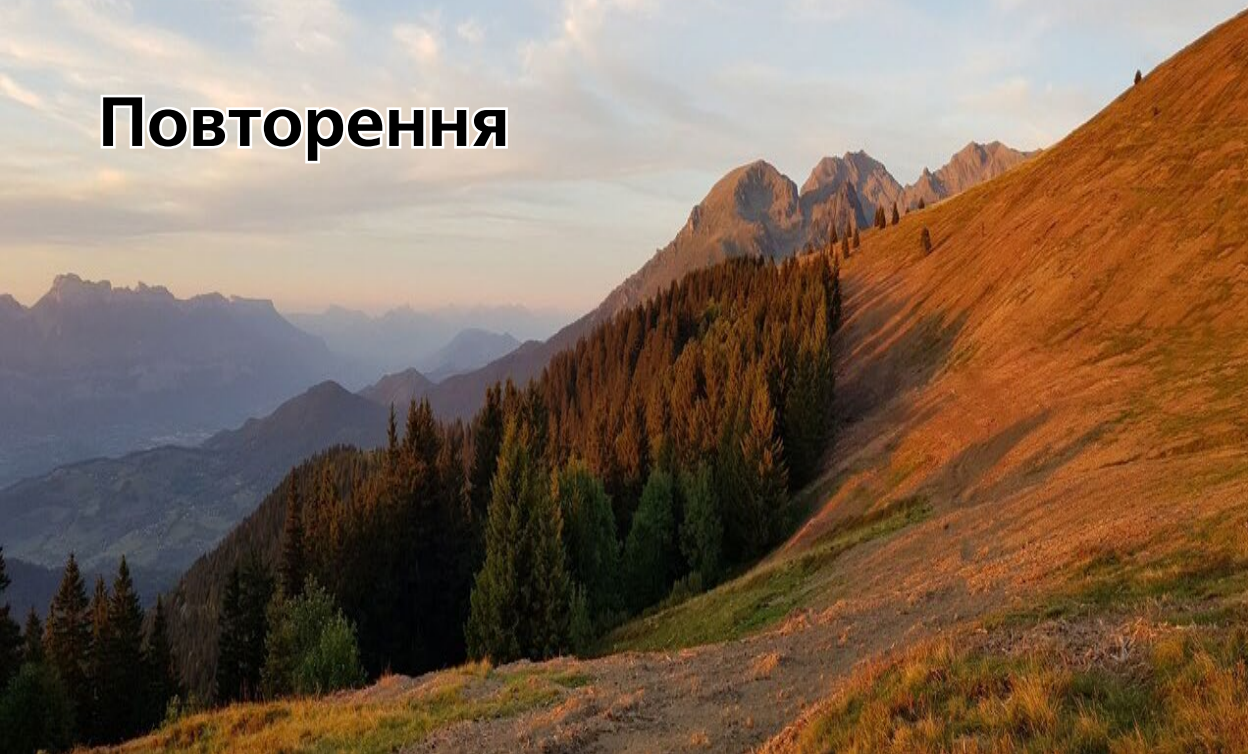
От пішли вони жати. Жнуть та й жнуть. А лисичка прибігла та й випила молоко, але голови з глечика назад не вийме. Ходить лисичка, головою крутить та й каже: “Ну, глечичок, пожартував та й буде ж уже, випусти мою голівоньку! Буде ж тобі, голубчику, буде!”

Не одстає глечик, хоч ти що хоч роби.

“Підожди ж, проклятий глечик! Не одстаєш, так я тебе утоплю”.

II. Закінчіть казку — не обов'язково так, як зазвичай її розповідають. Можете придумати цілком свою кінцівку.

Повторення

§ 50.

Узагальнення та систематизація вивченого в 7 класі

550 Випишіть з вірша дієслова і, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієслова в цілому” (§ 10), визначте їхню форму, вид (наприклад: з’єдналося — 21).

Весна!.. Відживає і небо, й земля —
Квітки на землі, а на небі проміння;
Почувши живого життя тріпотіння,
Цілуються з сонцем гаї та поля.
Весна!.. А тобі все немає весни,
Країно, забита в невольницьке путо, —
Ім’я твоє навіть усюди забуто,
Хоча не забуто зміцнять кайдані...
Весна!.. А тобі іще й досі зима:
Замість веселих проміннів з квітками,
Панують і досі морози з снігами —
Сторіччя минають, а сонця нема!..

Б. Грінченко

551 Форми дієслів розберіть за будовою за поданим зразком.

Слово і його транскрипція	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
Запитують [запиту́ють´]	за	пит	уї	ут´

Запитують, розпитаю, побачимо, пробач, недобачає, побачений, випишу, переписуючи, записано, підписавши, написане.

552 З поданих речень випишіть усі особові форми дієслів і, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика способових форм дієслова” (§ 15), схарактеризуйте їх (наприклад: *поставлю* — 130.112).

1. Поставлю хату і кімнату, садок-райочок посаджу. 2. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 3. Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язык. 4. І спочинуть невольничі утомлені руки. 5. — Не кидай матері! — казали, а ти покинула, втекла (*З тв. Т. Шевченка*).

553 I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини теперішнього або простого майбутнього часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Одягнути, знаходити, бачити, волокати, оголосити, гримотіти, збороти, брязкотати, тішити, воркотати, змогти, стукотіти, реготіти.

 II. З других букв прочитайте два пропущені слова з вислову Т. Шевченка: “*Раз ... серце вік не прохолоне!*” У трьох дієсловах повинна бути кінцівка *-чеш*, і ще у трьох — *-тиш*.

554 Перепишіть уривок. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі теперішнього або простого майбутнього часу.

Мабуть, якби не було на світі бабки, не було б і вертольота. Атож глянь, як (летіти) вертолiт і як (летіти) бабука, і відразу (здогадатися), хто від кого пішов. Але ж і правда, що вертолiт не (змогти) стати таким самісіньким, як бабука. (Гудіти), (двигтiти), (гурчати)... А бабука — чи то зелененька, чи блакитненька, чи синенька — тихо-тихо (летіти), лише крильця іноді ледве чутно (шелестіти)...

(Любити) бабука на себе в люстерко дивитися. А позаяк люстерка на луках немає, то вона у воду (дивитися). (Надлетіти)

ото над блакитне тихе плесо, (зависнути) в повітрі — лиску-чими крильцями (перебирати) і на себе в воді (роздивлятися). А очі в неї великі, круглі, як м'ячики, майже в усі боки (бачити)... (Д. Чердниченко).

555 *Поставте дієслова *сісти, сідати, сидіти; лягти, лягати, лежати* в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у тому ж порядку.

556 Поставте дієслова у формі пасивних дієприкметників. Поясніть, як це робиться.

В'їздити, обгородити, вимостити, відпустити, заплатити, розграфити, купити, пропилососити.

557 I. Прочитайте уривок і випишіть з нього всі дієприкметники та форми на *-но, -то*.

Люди орють землю, а літа — душу. Ох, і переорано її, оцю мужицьку душу, і вздовж, і впоперек, та на такі ж клапті, що не всякий втямить, як вона тіла тримається. Але тримається, мов іскра у кремені, бо має на своїй болючій пожмакованій основі кілька росинок надії...

І от довічна твоя надія — твоя земля — лежить перед тобою і ледь-ледь бринить потемнілою стернею. Але кращої музики, як ця, ніколи не чув Мар'ян. І в церкві не вражали так його великодні хори, як сьогоднішнє шелестіння стерні...

Мар'ян добрими і сумними очима вбирає надвечір'я, хрестом опускається на землю, припадає до її грудей. Він чує її обличчям, руками і серцем і довго-довго мовчить, а потім починає розмовляти із стернею, втішаючи її, що *на́рік*** тут буде червона пшеничка, що він сам її посіє, сам буде доглядати і косити. Він побачив себе косарем на своєму полі і на неголеній щоці відчув сльозину (М. Стельмах).

II. Попросіть когось удома, щоб продиктував вам цей текст. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

558 *Перепишіть речення, виділяючи, де треба, дієприкметникові звороти.

1. Листя вимите рясним дощем виблискувало на сонці.
2. Гола земля бита крилами вітру безнадійно сіріла під олив'яним небом.
3. Аж до самого небосхилу простяглося засипане

снігом поле. 4. Вона прислухалася до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики (*З тв. М. Коцюбинського*). 5. Над луками залитими квітневою повинню холонув оранжевий вечір (*Григір Тютюнник*).

559 I. Утворіть дієприслівники й запишіть у три колонки: 1) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом *-учи* (*-ючи*); 2) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом *-ачи* (*-ячи*); 3) дієприслівники доконаного виду.

Споглядати, оголосити, мстити, допомогти, сіяти, зсипати, оздоровлювати, бачити, пересадити, зникати, смітити, пахнути, обступити, ойкати, перемогти, волочити.

II. З других букв, виписаних підряд, прочитайте три слова з вислову Г. Сковороди: “..., і ти пізнаєш світ”.

560 Прочитайте уривок, знайдіть дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі.

Тимко знав, що дядькова коса не клепалася, відколи й куплена, і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигостривши її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло сяк-так, для годиться, помантачив** косу, поплював у руки, широко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

— Що ти їй зробив? — дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

— Нагострив, дядьку...

— От молодчина! Оце коса так коса! — повеселішав Павло, уже не так з розгону заганняючи її в траву.

— Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка? — похитуючи головою, промовив до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку (*Григорій Тютюнник*).

561 Прочитайте прислів'я. Знайдіть прислівники й з'ясуйте їхнє значення та походження.

1. Шануй честь змолоду, а одержу знову. 2. Краще терпіти велике лихо, як зробити мале. 3. Легко падати, але важко встати. 4. Тяжко пливти проти води. 5. Усяк розумний по-своєму: один

спершу, а другий потім. 6. Не хочеш по-доброму, то хай буде по-твоєму. 7. І по заячому сліду інколи знаходять вовка.

562 I. Сполучення слів запишіть у три колонки залежно від написання прислівників: 1) одним словом; 2) двома і більше словами; 3) з дефісом.

Обміркував (до) ладу, знає (аби) як, узяв (хт́озна) де, (на) силу підвівся, пропав (без) вісти, кажи (по) простому, звук як (не) як, зустрілись сам (на) сам, розрізав (на) четверо, (з) давна відомо, зжовк (по) осінньому, здійснився кінець (кінцем), (з) малку вчися, (від) тоді все змінилося, деренчить раз (у) раз, одягнений як (небудь), ойкнув (с) проквола, видадуть (на) гора.

II. З других букв перших слів прочитайте вислів В. Симоненка.

Пам'ятник В. Симоненку, м. Черкаси

563 *Прочитайте загадки і відгадайте. Перепишіть їх, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви.

1. Виріс ліс, білий весь: пішк.. в нього не ввійти, на коні не в'їхати. 2. (В) день вікно вибите, а (в) ночі вставлене. 3. Пані пишна по лопаті вийшла, з річки воду пила, не (по) нашому говорила. 4. Що двіч.. родиться: (в) перше — гладеньке, а (в) друге — пухкеньке? 5. (У) трьох їдуть братці верх.. на конячці.

Відгадки: *качка, птах, ополонка, мороз на шибиці, пальці й олівець.*

564 Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Ми нашвидкуруч накопили в'язкої, наче пластилін, глини. Понакидали у відра.

— Відпочинемо перед дорогою? — запропонував дідусь. — Хоч і невеличкі у нас ноші, але сира глина важка...

— Не завадило б, — погоджуюсь залюбки, бо добре знаю, що розмова буде цікавою.

— Як швидко спливає час, — похитав головою дідусь Тарас. — Наче недавно веснянки справляли, а вже травень — останній місяць весни.

На узліску відгукнувся соловейко. Затьохкав потихеньку, боязко, а потім сміливіше, азартніше...

— Соловейко хоч і мала пташка, а май знає, — почав з прислів'ячка дід Тарас. — Радий, мабуть, що зранку дощем землю покропило. Наче й невеличкий пройшов, а як зазеленіло все! Хоч і кажуть, що весняний дощ як вдовиний плач, проте коли в маю випадуть три добрі дощі, то дадуть хліба на три роки.

— Травневий дощ, — згадав і я бабусину приповідку, — все одно, що з грибами борщ! (За В. Скуратівським).

565* Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Зо) світу (до) ночі сонце не стуляє очі. 2. Буде погода: (на) споді болото, а (з) верху вода. 3. (З) гори не треба пхати — само піде. 4. Як (з) верху погане, то (в) середині (в)двоє. 5. Добрий чоловік, лиш у нього (з)за пазухи гадина сичить. 6. Хоч ти йди (в)ліс (по)дрова, а я буду (в)дома, хоч я буду (в)дома, а ти йди (в)ліс (по)дрова.

566 Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Марко вийшов з-під скелі, з гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите дощем листя, зайнялися всякими кольорами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душну хату, але не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що забігала вгору, і виліз на скелю. Над ним сяяло чисте, спокійне небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям (*Б. Грінченко*).

567 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Як (бі) мені крила, крила соколинні, полетіла б я за мимим, за дружиною (*Т. Шевченко*). 2. Як (би) я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (*Леся Українка*). 3. І рости, і діяти нам треба так, що (б) аж гриміло з краю в край. 4. Гаптує дівчина й ридає — чи то (ж) шиття! (*З тв. П. Тичини*). 5. Хоч і коня загнав, (за) те зайця піймав. 6. Не (за) те вовка б'ють, що сірий, а (за) те, що овечку з'їв (*Нар. творчість*).

568 I. Слова й словосполучення запишіть у три колонки: 1) написані окремо (двома і більше словами); 2) написані разом (одним словом); 3) написані з дефісом.

I. О/півночі, по/доброму, прийшов/би, раз/у/раз, із/за, один/на/один, з/рання, сніжно/білий, кінець/кінцем, усе/ж/таки, наче/б/то, о/цей, казна/коли, який/небудь, значно/більше, рано/вранці, таки/зробив, рясно/листяй.

II. Скільки/завгодно, ані/скільки, в/основному, неначе/б/то, із/під, у/шістьох, крок/за/кроком, вряди/годи, тим/часом, вугле/видобуток, по/батьківському, все/одно, с/краю, на/впростець, хтозна/з/ким, з'єднати/ся, адміністративно/територіальний, під/час, будь/як.

II. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитайте: 1) початок вислову Ю. Яновського: "... творчості" (між другим і третім словами треба поставити тире); 2) закінчення вислову Лесі Українки: "Герой...".

569 Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Багато про все це Зінько думав. Ще змалечку він не такий удався, як усі: був тихий, замислений хлопець. Слухняний, робив завжди, що наказувано, тільки великий забудько був. Оце пасе телята й доглядає добре, щоб як у шкоду не вскочили. А навкруги трава зелена, небо широке, пташки летючі. Як вони літають? Через що вони літають? А якби чоловік собі крила приробив, то літав би? Мабуть, ні, бо якби можна було, то давно б уже всі люди поробили собі крила та й літали б — це краще, ніж ходити чи їздити. А чого ж пташкам можна? Вже ж люди розумніші за пташок, то, певне, колись вигадають так, що й літатимуть. Ото б добре було! Аж до неба можна було долинути та й подивитись, що там є... На Бога й на янголів глянути. Еге-ге! Тепер він знає, чого люди не можуть літати: бо якби могли, то й кожний грішний чоловік замість пекла залітав би в рай та й надокучав би Богові (*Б. Грінченко*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XX. Роздум на громадянську тему

Ми живемо не у всесвіті взагалі, а на якійсь конкретній частині земної кулі. Тут до нас жили наші предки, тут ми народилися, тут уперше пізнали світ, людей. Це ми називаємо Вітчизною. Тож чи можемо ми знехтувати її, цю частину земної кулі?

Прочитайте два наступні тексти (можете також розглянути тексти із вправ 70, 196, 366) і висловіть своє ставлення до того, що ми називаємо Вітчизною.

570 Прочитайте вірш, знайдіть у ньому прийменники, сполучники, частки, поясніть їхню роль у мові й особливості написання.

“Що це є Батьківщина?” — раз питалась Оля,
а батько радо відповів на це дитині:

“Знай, Батьківщина — це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,

це в саді нашому дерева, зілля, квіти,
це на ланах пшениця злотокоса,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви щоденні,
це рідна мова — скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш”.

Б.-І. Антонич

Альманах

Твір сімнадцятий (Сашків)

РІДНА ЗЕМЛЯ

Хіба є щось у світі дорожче, ближче, краще, ніж рідна земля?
Тут ти робив свої перші кроки, пізнавав світ, знайомився з природою, з людьми. Тут ти вперше почув звуки материної мови й відчув себе людиною.

На цій землі ти усвідомив, що належиш до великої спільноти людей, яка називається рідний народ, і що ти багато в чому подібний до них — своїх людей. Ти зрозумів, що вони, незважаючи ні на що, все-таки скоріше поспівчують тобі, прийдуть тобі на допомогу, ніж хтось чужий. Адже нас об'єднують одна історія, одна мова, ті самі звичаї.

Чи поїхав би я кудись за кордон, якби трапилась така нагода? Так, поїхав би. Хотів би побачити, як живуть інші люди, які в них міста, села, яка земля, яке небо, як вони працюють і як відпочивають. Мабуть, в інших людей можна багато чого повчитися, багато що перейняти.

Але я нізащо не погодився б назавжди покинути Україну, хоч би як добре жилося там, у чужих краях. Як писав колись Тарас Шевченко, “хай би моя Батьківщина була найубогіша, найнікчемніша на землі, то й тоді б вона мені здавалася кращою за Швейцарію й усю Італію”.

А наша Україна таки найкраща в світі. Де ще є така гарна природа, такі розлогі родючі поля? Де ще є такий величний Дніпро, такі зелені Карпати? Нам треба тільки любити її і працювати для неї, землі рідної.

571 Прочитайте Сашкові міркування. А як ви вважаєте, чи можна назавжди покинути рідну землю? Свої міркування запишіть.

572 I. Слова й словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як треба написати частини, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) з дефісом.

(В) щерть наповнений, (на) випередки мчимо, здібний (таки), зрадів (по) справжньому, квіти (не) полито, (з) середини вийшов, (будь) яка погода, (на) добраніч, (із) за лісу, (хто) зна з якого боку, віч (на) віч, (чим) скоріш, зміцнювати день (у) день.

II. З других букв перших слів прочитайте побажання. Запишіть його.

Перевірте себе

Для цього проставте підряд номери завдань і проти кожного запишіть відповідь цифрами.

001. Які ще основні форми, крім неозначеної, має дієслово?

1) дієприкметник; 2) дієприслівник; 3) минулий час; 4) особову; 5) форму на *-но, -то*.

002. Які з названих вище основних форм змінюються за часами й особами?

003. Запишіть номери дієслів доконаного виду.

1) *світить*; 2) *допоможе*; 3) *міркуючи*; 4) *згадавши*; 5) *бачив*.

004. Запишіть номери дієслів, ужитих у дійсному способі.

1) *напишіть*; 2) *зробив би*; 3) *бачив*; 4) *виконає*; 5) *подумай*.

005. Запишіть номери дієслів першої дієвідміни.

1) *бачить*; 2) *стелеш*; 3) *стоїмо*; 4) *волочете*; 5) *туркоче*.

006. За неозначеною формою визначте дієвідміну й запишіть номери дієслів другої дієвідміни.

1) *волочити*; 2) *свистати*; 3) *гуркотати*; 4) *бажати*; 5) *бурмотіти*.

007. Дієслова усно поставте в 2-й особі однини теперішнього часу. Запишіть номери дієслів, які в закінченні матимуть букву *и*.

1) *бачити*; 2) *полоти*; 3) *носити*; 4) *свистати*; 5) *волокти*.

008. Яке закінчення слід дописати у вислові: *Що ти мені прода...?*

1) *-сиш*; 2) *-си*; 3) *-ш*.

009. Запишіть номери дієслів, що стоять у майбутньому часі.

1) *скажеть*; 2) *чекатиму*; 3) *їжджу*; 4) *послухаю*; 5) *можеш*.

010. Запишіть номери дієслів, що стоять у наказовому способі.

1) *говорімо*; 2) *мовчимо*; 3) *оборонимо*; 4) *вчімо*; 5) *спішіть*.

011. Дієслова усно поставте в 2-й особі однини наказового способу. Запишіть номери дієслів, у кінці яких слід поставити *ь*.

1) *повірити*; 2) *стати*; 3) *кинути*; 4) *відрізати*; 5) *поставити*.

012. Запишіть номери активних дієприкметників.

1) *пожовклий*; 2) *наступаючи*; 3) *сяючі*; 4) *принесений*; 5) *скислий*.

013. Від поданих дієслів усно утворіть дієприкметники. Запишіть номери активних дієприкметників доконаного виду.

1) *погаснути*; 2) *погасити*; 3) *засихати*; 4) *засохнути*; 5) *засушити*.

014. Запишіть номери виразів, у яких *не* з дієприкметником пишемо тільки окремо.

1) *не/виконане завдання*; 2) *це не/зібраний*; 3) *не/дочитана книжка*; 4) *ніким не/помічений*; 5) *не/освоєні землі*.

015. Запишіть номери дієприслівників недоконаного виду.

1) *блукаючи*; 2) *подумавши*; 3) *знаючи*; 4) *поблукавши*; 5) *вірячи*.

016. Усно утворіть дієприслівники. Запишіть номери дієприслівників, утворених за допомогою суфікса *-ачи* (*-ячи*).

1) *бачити*; 2) *полоти*; 3) *похвалити*; 4) *гуркотіти*; 5) *стежити*.

017. Запишіть номери дієслів, які з *не* слід написати разом.

1) *не/дочекається*; 2) *не/знати*; 3) *не/покоїти*; 4) *не/зчутися*; 5) *не/змогти*.

018. Запишіть номери прислівників способу дії.

1) *знаenzaцька*; 2) *вчора*; 3) *швидко*; 4) *близько*; 5) *давно*.

019. Запишіть номери прислівників, які пишемо разом.

1) *в/основному*; 2) *по/новому*; 3) *по/просту*; 4) *з/висока*; 5) *по/нашому*.

020. Запишіть номери виразів, у яких слова, подані через риску, пишемо окремо.

1) *уві/сні приснилось*; 2) *в/день такий*; 3) *в/горі — небо*; 4) *на/силу підвівся*; 5) *у/щерть повний*.

021. Запишіть номери прислівників, у яких слід поставити дефіси.

1) *де/не/де*; 2) *кінець/кінцем*; 3) *віч/на/віч*; 4) *рано/вранці*; 5) *як/раз*.

022. Запишіть номери прийменників, які пишемо з дефісом.

1) *по/під*; 2) *з/під*; 3) *за/для*; 4) *у/слід*; 5) *з/посеред*.

023. Запишіть номери сполучників, які слід написати з дефісом.

1) *неначеб/то*; 2) *але/ж/бо*; 3) *якби/то*; 4) *тоб/то*; 5) *коли/б*.

024. Запишіть номери речень, у яких слова, подані через риску, пишемо разом.

1) *Та то/ж було давно*. 2) *Що/б вам добре велося*. 3) *Мови про/те не було*. 4) *Часу мало, то/ж поспішай*. 5) *Що/б йому подарувати?*

025. Запишіть номери слів, частки з якими слід написати з дефісом.

1) *хтозна/як*; 2) *аби/куди*; 3) *прийшов/таки*; 4) *поки/що*; 5) *тільки/но*.

026. Запишіть номери вигуків, які треба писати з дефісом.

1) *де/ж пак*; 2) *агов/гов!*; 3) *ба/бах!*; 4) *йй/бо*; 5) *до/побачення*.

Перевірте себе за відповідями. Оцініть свої знання: від 12 балів відніміть кількість завдань, на які ви дали хоч би одну неправильну відповідь.

Відповіді до вправ

15. *Запобігати лихові, вважати можливим, краяти хліб, володар кубка, здатний на подвиг, робітничий гуртожиток, рідкісний випадок.*

30. *І. Ясніша, дорожчі, гіршого, більший. ІІ. Найбистріша, найситніша, наймиліший, найдорожча, найважчий, найближча.*

75. *Все окремо.*

94. *Сидів, сідав, сів, відповідав, відповів, гріб, тік, ніс, брів, зблід, змерз (і змерзнув), сох (і сохнув).*

95. *Опікся, спромігся, виріс, виніс, навик, сів, замкнув, вкрали, допомгло.*

122. *Вилетить, повернеться, перескочиш, стукотить, гуркотить, летить, ловить, ганяється, чинить, боїться.*

123. *Скажеш, вернеш, напишеш, зітреш, відрубаш, приточиш, зложиться, помучить, научить, здобудеш, побачиш, дбаємо, плачемо.*

138. *Разом лише: І. Ненавиджу, незчулися, непокоїлись. ІІ. Непокоїло, недооцінює, недосипав, недоїдав.*

140. *Разом лише: немає мудріших, справедливості немає, згоди немає.*

146. *Переквітує, перешумить, буде, загляне, пожуриться, впаде, скресне, цвітуть, зеленіє.*

149. *Обидва записи правильні: стелеться від слатися, стелиться від стелитися.*

150. *Радітиму, радітимеш..., веселитимусь, веселитимешся...*

151. *Привів, привела, привело, привели; допоміг, допомогла...*

173. *Опале, тремтячому, пожовтіле, опадаючим, змокрилими.*

186. *Обгороджена, збуджені, вимощеному, в'їждженою, зачеплені.*

191. *В невмираючій, в розколісаній, опадаючого, жовтіючі та червоніючі, ревучих, виючих.*

202. Коми після слів: 2) *скелі*; 3) *каміння, листя*; 5) *вітрила, сонцем*.

214. Подвоєння лише в словах: *нескінченні, невблаганні, незліченними*.

223. Разом з *не* лише: I. *Невдоволений, необроблена*. II. *Невчених, в необгородженім*.

224. Разом з *не* лише: *небачене, нечуते, немовлене*.

231. *Змелено, змолочено, в'їжджено, погоджено, посаджено, з'ясовано, розкрито, почуто*.

251. Коми після слів: *катів, мети, хребтів, ідуть*.

252. Коми після слів: 1) *троянди, нескупім*; 2) *миготять*; 3) *степ, тіні*; 4) *і, об них*; 5) *лине, і, пролітаючи*.

272. *Здобувши, захопивши, розбивши...*

293. Коми після слів: 1) *степ, тишею*; 2) *що, на нього*; 3) *стежка, ночами*; 4) *на горб*; 5) *по полю*; 6) *смуток, з полів*; 7) *і, сказавши*; 8) і 9) ком нема.

333. З дефісом: *по-своєму, по-вовчому*. Решта — разом.

348. Обидва, але зміст різний. Поясніть.

349. Окремо в реченнях 1, 3, 6. Решта — разом.

362. Окремо в реченнях 4 і 7; з дефісом у реченні 6. Решта — разом.

381. *Восени, пішки, верхи, навкарачки, двічі, вночі*.

412. *До землі, угору, по-своєму, спершу, потім, зверху, всередині, по-вовчому, по заячому сліду, щодня, деколи*.

427. *На возі, в дорозі, без праці, на печі, під гору, з гори, з ремеслом, в житті*.

442. *Попід, з-під, під час, незважаючи, із-за*.

451. *По всіх усядах і кутках, по байраках, по хвилях, по садках, по горобцях, по людях*.

458. Вибрати: *в руки, за чим тужити, для пташки, по вовну, по воду, до твердого, за правду*.

484. В усіх випадках — разом.

492. 1) *тож, щоб*; 2) *про що б, кінець кінцем*; 3) *то ж*; 4) *співать про те*; 5) *проте не промине*.

516. Разом не лише: 2) *небоже*; 4) *невмілого*; 5) *несмілого, невмілого*; 8) *незнання*. Решта — окремо.

519. *Я не нездужаю, не спить, негодована, добра не жди*.

526. Написання: *йй-богу, гай-гай, гу-гу-гу-у!, ку-ку, будь ласка, ох-хо-хо!* Коми після слів: *йй-богу, ах, гай-гай, скажіть, ласка*.

534. Коми після вигуків тільки в реченнях 3, 4, 6.

544. 1) *без еталонів, по-різному, на світ, з-під, у квартиру*; 2) *не жартуй, наді мною, будь ласка, не мовчи*; 3) *якби-то, неповторною*; 4) *одвіку, не зазнала-бо, безкрайого*; 5) *хтозна-відкіля*; 6) *проте не спалося ніяк*; 7) *все-таки, не хвилювався*.

555. *Сядь, сідай, сиди, ляж, лягай, лежи*.

558. Коми після слів: 1) *листя, дощем*; 2) *земля, вітру*; 5) *над луками, повинню*.

563. *Пішки, вдень, вночі, не по-нашому, двічі, вперше, вдруге, утрюх, верхи*.

565. 1) *зо світу до ночі*; 2) *насподі, а зверху*; 3) *з гори*; 4) *зверху, в середині, вдвоє*; 5) *з-за пазухи*; 6) *в ліс, по дрова, вдома*.

567. 1) *якби*; 2) *як би*; 3) *щоб*; 4) *то ж*; 5) *зате*; 6) *за те*.

Перевірте себе

001	1, 2, 4, 5	010	1, 4, 5	019	3, 4
002	4	011	2, 3	020	1, 2
003	2, 4	012	1, 3, 5	021	1, 3, 4
004	3, 4	013	1, 4	022	2, 5
005	2, 4, 5	014	2, 4	023	3
006	1, 5	015	3, 5	024	2, 4
007	1, 3	016	1, 4, 5	025	1, 3, 5
008	2	017	3, 4	026	2, 4
009	2, 4	018	1, 3		

Тлумачний словничок

Ага́. Турецький пан.

Баранці́. Білі піністі гребені хвиль; дрібні кучеряві хмарки.

Буду́чина. Майбутнє.

Бу́зівок (*діал.*). Однорічне теля, назимок.

Вал. *Тут:* Товсті нитки з клоччя.

Во́лок. Невелика сітка для ловлі риби.

Волхв. У давніх слов'ян — ворожбит, чарівник, жрець.

Га́лич. Згряя галок.

Глі́вий (*діал.*). Сіро-жовтий.

Глі́нище. Місце, яма, звідки беруть глину.

Епіта́фія. Намогильний напис.

Кумі́с. Напій з кобилячого молока, що перебродило.

На́рік (*діал.*). Наступного року.

Негі́дь (*застар.*). Негода.

Осмúта (*діал.*). Смуток.

О́трок. Хлопець-підліток.

Поманта́чити. Погострити косу мантачкою.

Почі́нок. Веретено з намотаною пряжею.

Рінь. Грубий пісок, гравій на березі або дні річки.

Ромаші́ (*діал.*). Зарості ромашок.

Сап'я́н. Тонка м'яка виправлена шкіра.

Суголо́вок. Незасіяна смуга між двома полями.

Толо́ка. Переліг, пасовище.

Чати́ння (*діал.*). Перегній у лісі.

Зміст

ВСТУП	4
§ 1. Мова — нетлінний скарб кожного народу. Українська мова як засіб єднання, згуртування українського народу	4
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО	9
§ 2. Словотвір. Похідні й непохідні слова. Основні способи словотворення	9
§ 3. Лексикологія. Групи слів за значенням, походженням, уживанням. Фразеологія. Правильне вживання слів і фразеологізмів	11
§ 4. Морфологія. Рід та число іменників, відмінювання іменників. Групи прикметників за значенням, ступені порівняння прикметників	17
§ 5. Морфологія. Відмінювання числівників, поєднання числівників з іменниками, уживання числівників на позначення час. Розряди займенників	20
МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ	24
§ 6. Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Форми слова	24
§ 7. Неозначена форма дієслова (інфінітив)	28
§ 8. Безособові дієслова	34
§ 9. Вид дієслова (доконаний, недоконаний)	36
§ 10. Підсумкове повторення теми “Загальні відомості про дієслово”	41
§ 11. Теперішній час дієслів (змінювання за особами та числами). Правопис та вимова <i>-ться, -шся</i> в дієсловах (повторення)	44
§ 12. Минулий час дієслів (змінювання за родами та числами).....	49

§ 13.	Майбутній час дієслів (форми майбутнього часу; змінювання за особами та числами)	54
§ 14.	Дієслова I та II дієвідмін. Букви <i>e, u</i> в особових закінченнях дієслів. Особливості відмінювання дієслів <i>дати, їсти, бути</i> та дієслів з основою на <i>-вісти (відповісти)</i>	58
§ 15.	Способи дієслова (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів	66
§ 16.	<i>Не</i> з дієсловами	70
§ 17.	Узагальнення вивченого з теми “Дієслово”	72
§ 18.	Дієприкметник як форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	79
§ 19.	Творення активних й пасивних дієприкметників. Обмеженість уживання форм активних дієприкметників теперішнього часу в сучасній українській мові, способи заміни їх	84
§ 20.	Відмінювання дієприкметників	92
§ 21.	Дієприкметниковий зворот. Розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими зворотами	97
§ 22.	Буква <i>n</i> у дієприкметниках та букви <i>nn</i> у прикметниках дієприкметникового походження	101
§ 23.	Написання <i>НЕ</i> з дієприкметниками	106
§ 24.	Дієслівні форми на <i>-но, -то</i>	109
§ 25.	Дієприслівник як форма дієслова	113
§ 26.	Дієприслівниковий зворот. Розділові знаки в реченнях з одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами	117
§ 27.	Дієприслівники недоконаного й доконаного виду. Час дієприслівників	122
§ 28.	Написання <i>НЕ</i> з дієприслівниками	133
§ 29.	Узагальнення вивченого з тем “Дієприкметник” та “Дієприслівник”	135
§ 30.	Прислівник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.	141
§ 31.	Розряди прислівників за значенням	145
§ 32.	Творення прислівників. Розрізнення прислівників й омонімічних слів інших частин мови	148
§ 33.	Ступені порівняння прислівників. Букви <i>n</i> та <i>nn</i> у прислівниках	165

§ 34. Букви <i>u</i> та <i>i</i> в кінці прислівників.....	167
§ 35. Написання прислівників разом, окремо і з дефісом	171
§ 36. Написання <i>не</i> та <i>ні</i> з прислівниками.....	174
§ 37. Узагальнення вивченого з теми «Прислівник»	177
§ 38. Службові частини мови. Прийменник як службова частина мови	181
§ 39. Види прийменників за будовою. Написання прийменників разом, окремо та з дефісом	191
§ 40. Особливості вживання окремих прийменників, синонімічні прийменники	196
§ 41. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності та підрядності.....	200
§ 42. Види сполучників за будовою. Сполучники одиничні, повторювальні, парні	206
§ 43. Написання сполучників разом та окремо. Розрізнення сполучників та інших частин мови.....	209
§ 44. Частка як службова частина мови. Частки формотворчі та словотворчі	217
§ 45. Написання часток.....	222
§ 46. Написання <i>не</i> з різними частинами мови (узагальнення)	226
§ 47. Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням.....	231
§ 48. Правопис вигуків. Кома та знак оклику в реченнях із вигуками.....	236
§ 49. Узагальнення вивченого з теми “Службові частини мови. Вигук”	239
ПОВТОРЕННЯ	245
§ 50. Узагальнення та систематизація вивченого в 7 класі.....	245
ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ.....	255
ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ.....	257
ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК.....	260

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович,
КОГУТ Віра Миронівна, ГУЛЬ Галина Михайлівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Донара Пендзей, Галина Домарецька*
Художник Олеся Томків
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Ольги Кравчук*
Технічний редактор *Неля Домарецька*
Художній редактор *Ростислав Крамар*

Підписано до друку 01.12.2023. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 23,976. Умовн. фарбо-відб. 95,904.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com